

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШАПТАЛА НАТАЛЯ КОСТЯНТИНІВНА

УДК 340.12.+342.565.2.

**ДИСЕРТАЦІЯ
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ВИМІРИ ДОКАЗУВАННЯ В
КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ**

12.00.12 «Філософія права»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Н. К. Шаптала**

Науковий консультант **Костицький Михайло Васильович**, професор, доктор юридичних наук, академік НАПрН України, член-кореспондент НАПН України, заслужений юрист України

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Шантала Н. К. Філософсько-правові виміри доказування в конституційному судовому процесі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «філософія права». Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019.

Дисертація присвячена дослідженню філософсько-правових засад та процесуальних вимог щодо формування доказової бази під час розгляду справ з питань, що належать до юрисдикції конституційного судочинства як форми захисту прав і свобод людини і громадянина.

Актуальність дослідження полягає, зокрема, у тому, що законодавство, яким врегульовано діяльність Конституційного Суду України, не є бездоганним, навпаки, досвід більш ніж 20 років його функціонування висвітлив низку проблем. Ці проблеми частково було розв'язано з набуттям чинності новою редакцією Конституції України (Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)'). Зокрема, Конституційний Суд України більше не визначається як складова загальної системи правосуддя, а положення, що регламентують на конституційному рівні його діяльність, сконцентровані в окремому розділі XIII Конституції України, що має назву «Конституційний Суд України». Підкреслено, що діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, обґрунтованості та обов'язковості прийнятих ним рішень і висновків. Водночас зміни в частині конституційного регулювання діяльності Конституційного Суду України стосуються не лише повноважень (у тому числі запровадження інституту конституційної скарги) та конституційного статусу, а й майже всіх аспектів його функціонування, у тому числі гарантій незалежності, недоторканності суддів, порядку та умов їх призначення, звільнення тощо [96].

Мета і завдання, які поставив перед собою дисертант, зумовили її

структуру. Праця містить вступ, шість розділів, поділених на дев'ятнадцять підрозділів, висновки, список використаних джерел та додатків.

Розділ 1 дисертації присвячено дослідженню філософських та теоретико-методологічних основ дослідження доказування у конституційному судовому процесі. Зокрема, вивчено праці вітчизняних та зарубіжних фахівців у галузі філософії права та конституційного права з питань, пов'язаних із доказуванням у конституційному судовому процесі, сутність, зміст та світоглядні основи, а також формально-правові характеристики в системі юридичного процесу. Особливу увагу приділено визначенню методології та понятійного апарату дослідження доказування у конституційному судовому процесі.

У розділі 2 дисертації досліджено питання, пов'язані з визначенням доказування як пізнання в конституційному судовому процесі, зокрема його об'єкт і предмет та гносеологічний зміст і сутність, теоретично-методологічні і практичні рівні та методи, світоглядні виміри і філософсько-правові аспекти застосування сучасних інформаційних технологій.

Розділ 3 дисертації містить результати дослідження онтологічних та аксіологічних особливостей доказування в конституційному судовому процесі зарубіжних держав за найбільш поширеними системами (моделями) організації судового конституційного контролю, а також філософсько-правові аспекти доказування в європейських та міжнародних судах при здійсненні наднаціональної юрисдикції.

У розділі 4 дисертації порушено питання, пов'язані з визначенням філософсько-правової характеристики доказів у конституційному судовому процесі, їх онтологічно-правової основи, світоглядних та соціально-психологічних вимірів оцінки, а також логічні основи класифікації. Особливу увагу окресленню кола джерел доказів у конституційному судовому процесі, їх належності та допустимості як епістемологічно-правових характеристикам.

За результатами дослідження цих питань запропоновано власну класифікацію доказів у конституційному судовому процесі, в основу якої покладено їх поділ за логічними, аксіологічними, онтологічними та

епістемологічними ознаками.

Розділ 5 дисертації присвячено питанням, пов'язаним із визначенням суб'єктів доказування у конституційному судовому процесі, їх поняттям і класифікацією та правилами надання ними доказів. Зокрема, досліджено філософсько-правові аспекти порівняння, гносеологічно-правові основи та епістемологічно-правові характеристики надання доказів суб'єктами права на звернення до Конституційного Суду України. Крім цього, приділено увагу питанням, пов'язаним із визначенням онтологічно-правового статусу суддів та формально-юридичних характеристик Секретаріату, колегій, сенатів та Великої палати Конституційного Суду України як суб'єктів доказування у конституційному судовому процесі.

Розділ 6 дисертації містить результати дослідження проблем та перспектив доказування у вітчизняному конституційному судовому процесі крізь призму філософії. Визначено духовно-ціннісні характеристики, логічні та психологічні антропологічно-правові основи доказування, а також вплив внутрішнього переконання судді при оцінці доказів у конституційному судовому процесі. З огляду на специфіку конституційного судочинства виокремлено гносеологічно-правові аспекти та епістемологічні характеристики доказування у справах за конституційними поданнями, зверненнями та скаргами.

Окремо окреслено основні проблеми законодавчого врегулювання діяльності Конституційного Суду України та визначено шляхи їх розв'язання в контексті філософсько-правового підходу.

Висновки містять узагальнені результати дослідження, у тому числі авторські концепції з питань, пов'язаних із філософсько-правовими вимірами доказування у конституційному судовому процесі, а також пропозиції щодо удосконалення законодавчого врегулювання діяльності Конституційного Суду України. Основні з них полягають у такому.

Визнання найвищою соціальною цінністю людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності та безпеки є визначальними складовими парадигми світоглядного змісту конституційного судового процесу, що відображено у

юридичних (правових) позиціях Конституційного Суду України.

Питання, пов'язані зі специфікою конституційного судового процесу, досліджені значно менше порівняно з іншими видами юридичних процесів. До особливостей вітчизняного конституційного судового процесу належить те, що він не є змагальним, учасники не відстоюють своїх інтересів, а надають пояснення з питань, що мають значення для повного, всебічного та об'єктивного розгляду справи і прийняття обґрунтованого рішення. Конституційний Суд України не є органом уповноваженим проводити оперативно-розшукові чи слідчі дії, однак він має право, виключно у межах, встановлених законом, витребувати будь-яку інформацію для можливого її використання як доказ у справі.

Доказування у конституційному судовому процесі як різновид юридичного пізнання, ґрунтується на принципі пізнавальності права та правових приписів, який здійснюється відповідно до канонів формальної логіки (філософська складова) та регламентованих законодавством (правова складова) спеціальних способів, прийомів та форм з метою встановлення істини під час зазначеного процесу

Пізнання як засіб формування системи доказування у конституційному судовому процесі відбувається не лише шляхом пасивного споглядання, а й є результатом активної розумової діяльності суддів та учасників цього процесу з метою осмислення того, що сталося і що відбувається, пошуку інформації із усвідомленням того, якої саме інформації і з якою метою. Для методологічного аналізу наукового пізнання важливе значення має відмінність між двома видами або рівнями знання і, відповідно, двома типами дослідження – емпіричним і теоретичним.

Методи пізнання у процесі доказування в конституційному судовому процесі доцільно розглядати як структурно-ієрархічну трирівневу систему. До першого (вищого) рівня цієї системи належать філософські та загальнонаукові, діалектико-філософські методи; до другого – методи, адаптовані до умов конституційного судочинства; до третього – специфічні методи, які сформувалися у процесі генезису інституту конституційного судового контролю.

Істина є одним із найважливіших онтологічних вимірів людського свідомого буття, що є предметом дослідження філософії, теології, права, інших галузей гуманітарної науки та явищ людського буття, напрямів життєдіяльності (економіка, культура, соціологія, журналістика, тощо). У повсякденному житті люди звертаються до цього поняття інтуїтивно як до логічної релевантності між світоглядом та реальністю.

Онтологічні особливості доказування у конституційному судовому процесі у будь-якій держави впливають зі змісту відповідного філософсько-правового вчення. У цьому разі – правової онтології – дисципліни, предметом дослідження якої є проблеми буття права. Аксиологічні особливості доказування в конституційному судовому процесі будь-якої держави зумовлені, насамперед, постулатами спеціальної наукової дисципліни - конституційної аксіології, яка вивчає домінуючі у суспільстві ідеологічні підходи до розуміння процесу та предмету філософсько-правового вчення про формування, застосування та захист загальноновизнаних людських цінностей.

У конституційному судочинстві, на відміну від судочинства у судах загальної юрисдикції, в яких пізнанню істини шляхом доказування під час розгляду справ передуює аналіз фактичних даних, філософсько-правові виміри доказування власні свої специфічні ознаки. Зокрема, докази повинні ґрунтуватися не лише на дедуктивних чи (та) індуктивних умовиводах, а й на результатах аналізу і синтезу як норм конституції й законів, так і загальних принципів права, у тому числі явно не виражених у їх текстах, а також стану дотичних до обставин справи суспільних відносин та надбань юридичної науки та інших галузей наукового знання.

Закон України «Про Конституційний Суд України» та Регламент Конституційного Суду України взагалі не містять визначення поняття «докази у конституційному судовому процесі» та їх класифікацію. Отже, у дисертації запропоновано авторську класифікацію доказів у конституційному судовому процесі, в основу якої покладено їх філософсько-методологічні ознаки:

– логічні докази, тобто такі, що отримані у результаті розумової діяльності

суб'єкта доказування щодо дослідження наданої інформації із застосуванням прийомів та методів формальної логіки;

- аксіологічні докази, тобто такі, що орієнтовані на захист загальнолюдських цінностей;

- онтологічні докази, які відображають зв'язок питань, що розглядаються під час конституційного судового процесу, з реаліями життєдіяльності в суспільстві;

- епістемологічні докази, тобто такі, що формуються на підставі знань, отриманих у результаті вивчення досягнень у різних галузях сучасної науки.

Загальними класифікаційними ознаками для доказів, незалежно від джерела інформації, на підставі якої вони були сформовані, у конституційному судовому процесі, є їх законність, достовірність, належність та достатність.

Джерелами інформації, яка може бути визнана Конституційним Судом України як доказ, можуть бути: письмові пояснення учасників конституційного провадження; надані ними документи, матеріали тощо, необхідні для повного, всебічного та об'єктивного розгляду справи. Водночас пояснення повинні бути правдивими, а документи, матеріали та інша інформація – достовірними.

Допустимість доказів у будь-якому юрисдикційному процесі залежить від дотримання правил прийнятності та тлумачення, яке надається суддею. Перевірка доказів на їх допустимість є найважливішою гарантією забезпечення прав і свобод людини і громадянина в будь-якому судовому процесі та ухвалення законного і справедливого рішення у справі.

Надання суб'єктами права на звернення до Конституційного Суду України інформації, що свідчить про неконституційність оскарженого правового акта або з інших питань, вирішення яких належить до компетенції цього Суду, є обов'язковою умовою прийнятності конституційного подання, звернення чи скарги..

Особливе та одне з вирішальних значень у доказуванні на стадії прийняття рішення по суті у конституційному судовому процесі мають сформульовані Конституційним Судом України юридичні (правові) позиції, які можна

диференціювати:

- по-перше, на такі, що, як правило, можуть бути застосовані при вирішенні питання у конкретній справі;

- по-друге, на такі, що мають, так би мовити, універсальний характер та можуть використовуватися як докази при вирішенні питань, порушених в інших справах.

Доказування – це складний процес, у результаті якого суддя, використовуючи, зокрема, методи формальної логіки, формує власну думку у справі, ключове значення щодо якої має психологічна сторона процесу доказування, що постає не лише механізмом формування доказів, а й елементом формування внутрішнього переконання суб'єктів доказування як основи для оцінювання системи і сукупності доказів.

На формування внутрішнього переконання судді Конституційного Суду України з питань оцінки доказів значний вплив мають об'єктивні та суб'єктивні фактори. До об'єктивних належать обставини та факти, які були встановлені під час розгляду справи; до суб'єктивних – особисті риси характеру та свідомості: світогляд, професійність, правосвідомість і справедливість.

Розглядаючи питання щодо конституційності законів або інших правових актів, Конституційний Суд України вивчає та оцінює докази, застосовуючи методологічні прийоми формальної логіки та керуючись певними філософсько-правовими критеріями, до яких належать, зокрема, аксіологічні та онтологічні фактори, а також конституційна законність.

Для усунення правової невизначеності, колізійності правових норм, а також інших недоліків законодавчого врегулювання діяльності Конституційного Суду України, які було виявлено у ході дисертаційного дослідження, визначено, що існує нагальна потреба у внесенні змін до відповідних положень Конституції України та за аналогією із законодавством, яким врегульовано діяльність судів загальної юрисдикції та деяких органів конституційної юрисдикції зарубіжних держав, розробити та прийняти окремі закони з питань щодо:

- статусу вітчизняного органу конституційної юрисдикції та його суддів;

повноважень Конституційного Суду України та порядку звернення до нього;

особливостей розгляду справ з питань, вирішення яких належить до компетенції Конституційного Суду України.

Ключові слова: доказ, доказування, істина, конституційна скарга, конституційний судовий процес, логіка, релевантність, світогляд, учасники конституційного судового процесу.

ANNOTATION

Shaptala N K. Philosophical and legal dimensions of evidence in the constitutional court process. Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Law in specialty 12.00.12 - Philosophy of Law. National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the study of the philosophical and legal framework and procedural requirements for the formation of an evidence base in the consideration of cases on matters that are within the jurisdiction of constitutional legal proceedings as a form of protection of the rights and freedoms of man and citizen.

The urgency of the study is, in particular, that the legislation, which regulates the activities of the Court, is not flawless, on the contrary, the experience of more than 20 years of its functioning highlighted a number of problems. Part of these problems were solved with the entry into force of the new wording of the Constitution of Ukraine (Law of Ukraine "On Amendments to the Constitution of Ukraine (on Justice)"). In particular, the CCU is no longer defined as an integral part of the general system of justice, and the provisions regulating its activities at the constitutional level are concentrated in a separate section XIII of the Constitution entitled "Constitutional Court of Ukraine". It was also emphasized that the activities of the Court are based on the principles of the rule of law, independence, collegiality, transparency, validity and binding decisions and conclusions adopted by it. At the same time, changes in the part of the constitutional regulation of the CCU's activities concern not only the powers (including the

introduction of the institution of the constitutional complaint) and the constitutional status, but also practically all aspects of its functioning, including guarantees of independence, immunity of judges, the order and terms of their appointment and dismissal etc.

The purpose and tasks set by the dissertation determined its structure. The work consists of an introduction, six sections, divided into thirty one units, conclusions, lists of normative sources and literature, as well as applications.

Section 1 is devoted to the study of the philosophical and theoretical and methodological foundations of the proof of evidence in the constitutional court process. In particular, the work of domestic and foreign experts in the field of constitutional law on issues related to the evidence in the constitutional court process, its essence, content and ideological foundations, as well as formal and legal characteristics in the legal process system were studied. Particular attention is paid to the definition of the methodology and conceptual apparatus of the study of evidence in the constitutional court process.

Section 2 of the dissertation included questions related to the definition of evidence as a cognition in a constitutional court process, in particular its object and subject, and epistemological content and essence. The theoretical-methodological and practical levels and methods of proving as means of knowledge in the constitutional court process and worldview measures and philosophical and legal aspects of application of modern information technologies were investigated.

Section 3 of the dissertation contains the results of the study of ontological and axiological peculiarities of proof in the constitutional trial of foreign countries according to the most common systems (models) of organization of judicial constitutional control, as well as the philosophical and legal aspects of evidence in European and international courts in the exercise of supranational jurisdiction.

Section 4 includes questions related to the definition of the philosophical and legal characteristics of evidence in the constitutional court process, their ontological and legal basis, philosophical and socio-psychological measurements of evaluation, as well as the logical foundations of classification. Particular attention was paid to determining

the sources of evidence in the constitutional court process, their membership and admissibility as epistemological and legal characteristics.

Based on the results of the study of these issues, an own classification of evidence in the constitutional court process is proposed, based on their division into logical, axiological, ontological and epistemological grounds.

Section 5 of the dissertation is devoted to issues related to the definition of subjects of evidence in the constitutional trial, their notions and classification, and the rules for providing them with evidence. In particular, the philosophical and legal aspects of comparison, epistemological and legal foundations and epistemological and legal characteristics of providing evidence by subjects of the right to appeal to the Court were studied. In addition, issues related to the definition of the ontological legal status of judges and the formal and legal characteristics of the Secretariat, colleges, senates and the Grand Chamber of the CCU as subjects of evidence in the constitutional court proceeding have been investigated.

The last section 6 includes the results of research on the problems and perspectives of proving in the domestic constitutional court process through the prism of philosophy. In particular, it deals with the spiritual and value characteristics, logical and psychological foundations, as well as the anthropological and legal characteristics of the internal conviction of the assessment of evidence in the domestic constitutional court process. Based on the specifics of the activity of the CCU, issues related to the study of epistemological and legal aspects and epistemological and legal characteristics of evidence in cases of constitutional petitions, appeals and complaints were singled out.

This allowed to highlight the main problems of legislative regulation of the CCU and the ways of overcoming them in the context of the philosophical and legal approach.

The conclusions contain summarized results of the study, including author's conceptions on issues related to the philosophical and legal aspects of evidence in the constitutional court process, as well as proposals for improving the legislative regulation of the CCU. The main ones are this.

Recognition of the highest social value of a person, his life and health, honor and dignity, inviolability and security is the main paradigm of the ideological content of the constitutional court process, which is reflected in its legal (legal) positions.

Issues related to the specifics of the constitutional court process, investigated significantly less than other types of legal processes. Its features include the fact that it is not is not adversarial, the participants do not defend their interests, but provide explanations on matters of importance for a complete and objective consideration of the case and the adoption of a reasoned decision. The CCU is not the authority competent to carry out investigative operations, but only has the right to request any information for its possible use as evidence only within the limits established by law.

The basics of evidence in the constitutional court process as a kind of legal knowledge, are based on the principle of cognition of law, legal requirements, circumstances of the case and other legally significant facts. This type of knowledge is characterized by the special methods, techniques and forms of proof, developed in accordance with the canons of formal logic (philosophical component) and regulated by the legislation (legal component) as the main method of establishing the truth of the maintenance of the specified process.

Cognition as a means of forming a system of proof in a constitutional court process is carried out not only through contemplation but also as a result of the mental activity of judges and participants in this process in order to understand what has happened and what is happening, to seek information in the understanding of what information and with what purpose. For a methodological analysis of scientific knowledge, the essential difference is between two types or levels of knowledge and, accordingly, two types of research - empirical and theoretical.

Methods of cognition in the process of proof in the constitutional proceeding should be considered as a structurally-hierarchical three-level system. The first (higher) level of this system includes philosophical and general scientific, dialectical and philosophical methods; to the second - methods adapted to the conditions of constitutional justice; to the third - the specific methods that were formed in the genesis of the institute of constitutional judicial control.

Truth is one of the main ontological dimensions of human consciousness, which is the subject of the study of philosophy, theology, law, and other branches of science and the phenomena of human existence and life (journalism, economics, culture, sociology, etc.). It is also believed that in everyday life people refer to this concept intuitively as a logical relevance between worldview and reality.

Ontological peculiarities of evidence in a constitutional court process in any country derive from the content of the corresponding philosophical and legal doctrine, in this case, the legal ontology, the discipline whose subject matter is the problem of the existence of law. Axiological peculiarities of proof in the constitutional process of any country are conditioned, first of all, by the ideological approach to understanding the process and the subject of the philosophical and legal doctrine of their formation, application and protection - the constitutional axiology, which predominates in society.

Unlike courts of general jurisdiction, in which the knowledge of truth by way of proof in the case is preceded by an analysis of factual data, the philosophical and legal dimensions of evidence in constitutional proceedings have their own specific features. In particular, the evidence must be based not only on deductive or (and) inductive inferences, but also on the result of the analysis and synthesis of both the norms of the constitution and laws, and the general principles of law, in particular, clearly not expressed in the text of the constitution and laws, becoming tangible to circumstances the affairs of social relations, as well as the achievements of legal science and other branches of scientific knowledge.

The Law on the Constitutional Court and the Rules of the Court do not at all include the definition of "evidence in a constitutional court process" and their classification. Therefore, it is proposed to have its own classification of evidence in a constitutional court process, based on their philosophical and methodological features:

- logical evidence, that is, those obtained as a result of the intellectual activity of the subject of evidence in relation to the study of the information provided with the use of techniques and methods of formal logic;
- axiological evidence, that is, those that are oriented towards the protection of universal values;

- ontological evidence, which reflects the connection of issues that are considered during the constitutional court process, with the realities of life in society;
- epistemological evidence, that is, those formed on the basis of knowledge gained from the study of achievements in various fields of modern science.

General classifications for evidence, irrespective of the source of information on the basis of which they were formed in the constitutional court, are their legality, authenticity, affiliation and sufficiency.

The sources of information that can be perceived by the CCU as evidence can be: written explanations of participants in constitutional proceedings; provided by them documents, materials and other information necessary for a complete and comprehensive consideration of the case. The explanations must be true, and the documents, materials and other information are reliable.

A special and one of the decisive values in the process of proving at the stage of making a decision on the merits in the constitutional court proceedings are the legal (legal) positions formulated by the Court which can be differentiated:

- firstly, to those which, as a rule, can be applied in solving a question in a concrete case;
- secondly, to those which, so to speak, are of a universal nature and can be used as evidence in resolving issues raised in other cases.

Objective and subjective factors have a significant influence on the formation of the internal conviction of a judge of the Constitutional Court on the assessment of evidence. Objectives should include the circumstances and facts that were established during the consideration of the case; to subjective - such personal traits of character and consciousness as: worldview, professionalism, legal awareness and justice.

In order to eliminate legal uncertainty, conflict of laws, as well as other shortcomings in the legislative regulation of the CCU activities that were identified during the dissertation, there is an urgent need to amend the relevant provisions of the Constitution of Ukraine and in analogy with the law that regulates the activities of courts of general jurisdiction and some bodies of constitutional jurisdiction of foreign countries to develop and adopt separate laws on: firstly, the status of a body of

constitutional jurisdiction and its judges; second, the powers of the Court and the procedure for recourse to it; and thirdly, the constitutional court process.

Keywords: evidence, proof, truth, constitutional complaint, constitutional court procedure, logic, relevance, world view, participants of the constitutional court process.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

Шаптала Н. К. Доказування в конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади : монографія. Київ : Логос, 2018. 388 с.

Рецензії:

Гультай М. М. Рецензія на книгу Шаптали М. К. «Доказування у конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади : монографія» (Київ : Логос, 2012. 388 с.). *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 2. С. 162–165.

Камінська Н. В. Філософсько-правовий вимір доказуванні у конституційному судовому процесі (рецензія на книгу: Шаптала Н. К. Доказування у конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади : монографія. Київ : Логос, 2018. 388 с.). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. С. 73–75.

Розвадовський В. І. Рецензія на монографію Шаптали Н. К. «Доказування у конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади». *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 4. С. 249–250.

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Шаптала Н. К. Деякі питання практики конституційного судочинства України в 2011–2012 роках. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 1. С. 82–96.

2. Шаптала Н. К. Викладення резолютивної частини рішення Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 4–5. С. 202–213.

3. Шаптала Н. К. Співвідношення конституційних прав і свобод людини і громадянина та забезпечення національної безпеки України. *Вісник*

Конституційного Суду України. 2016. № 6. С. 181–186.

4. Шаптала Н. К. Принципи формування доказової бази під час розгляду Конституційним Судом України справ щодо антикорупційного законодавства. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2 (16). С. 139–150.

5. Шаптала Н. К. Конституційний судовий контроль: історичні передумови, філософського-правові та процесуально-методологічні засади. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 3. С. 208–219.

6. Шаптала Н. К. Світоглядний зміст судового конституційного процесу. *Юридична психологія*. 2018. № 1 (22). С. 20–28.

7. Шаптала Н. К. Онтологічні й аксіологічні особливості доказування в конституційному судовому процесі зарубіжних країн. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1 (15). С. 370–380.

8. Шаптала Н. К. Загальнолюдські цінності у конституційному судовому процесі: аксіологічні виміри. *Публічне право*. 2018. Спецвипуск. С. 206–212.

9. Шаптала Н. К. Особливості доказування та оцінки доказів у конституційному судовому процесі у справах за конституційними поданнями. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 5. С. 84–91.

10. Шаптала Н. К. Психологічний зміст доказування у конституційному судовому процесі. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 6. С. 103–110.

11. Шаптала Н. К. Доказування у конституційному судовому процесі в справах з питань захисту права на свободу та особисту недоторканність. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 2 (4). С. 70–79.

12. Шаптала Н. К. Предмет доказування в конституційному судовому процесі європейських країн (кельзенівська модель). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1–2 (15–16). С. 34–44.

13. Шаптала Н. К. Філософські виміри визначення об'єкту і предмету пізнання у процесі доказування. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 2. С. 145–149.

14. Shaptala N. K. The Internal Conviction in the Evaluating Evidence in the

Constitutional Judicial Process. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1 (110). С. 22–29.

15. Шаптала Н. К. Проблеми законодавчого врегулювання діяльності КСУ та шляхи їх подолання. *Право України*. 2018. № 12. С. 220–236.

16. Шаптала Н. К. Філософський зміст доказів та доказування у конституційному судовому процесі. *Публічне право*. 2018. № 4. С. 40–47.

17. Shaptala N. K. Evidence in the Constitutional Court Process: Philosophical and Methodological Principles. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 4. С. 240–248.

18. Shaptala N. K. Axiological Composition of the Evidence in the Constitutional Court Process. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1 (18). С. 35–44.

19. Shaptala N. K. Logical (Mental) Part of the Knowledge of Truth in the Constitutional Court Process. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 2 (18). С. 33–45.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав

1. Шаптала Н. К. Класифікація доказів у конституційному судовому процесі. *European science*. 2018. № 41. С. 109–115.

2. Shaptala N. K. Subjects of evidence in the judicial process: comparative analysis and philosophical and legal measures. *Право и государство*. Казахстан, 2018. № 1–2. С. 71–81.

3. Shaptala N. K. Constitutional Judicial Process in the System of Legal Process: Theoretical Basis. *Legea si Viata*. Молдова, 2019. С. 117–120.

4. Шаптала Н. К. Мировоззренческие аспекты оценки доказательств в конституционном судебном процессе. *Журнал Белорусского государственного университета. Право*, 2018. № 3. С. 70–75.

5. Шаптала Н. К. Логика оценки доказательств в конституционном судебном процессе. *Болгария Журнал «Де юре»*. 2018. № 2 (17). С. 180–186.

**Тези доповідей та інші публікації,
які засвідчують апробацію матеріалів дисертації**

1. Шаптала Н. К. Деякі питання практики конституційного судочинства України в 2011–2012. *Гарантії незалежності судів* : матеріали конф. суддів Конституційного Суду Литовської Республіки і Конституційного Суду України (Литва, м. Вільнюс, 27–28 верес. 2012 р.). Вільнюс, 2013. С. 138–156.

2. Шаптала Н. К. Конституційні гарантії забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в практиці конституційного судочинства. *Питання захисту прав людини і громадянина органами конституційної юрисдикції у сучасних умовах* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Ялта, 20–21 черв. 2013 р.). Київ, 2013. С. 218–232.

3. Шаптала Н. К. Актуелна питања рада Уставног Суда Украјине у савременој етапи. *Положај и перспектива уставног судства* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Сербія, м. Белград, 16–18 жовт. 2013 р.). Белград, 2014. С. 153–165.

4. Shaptala N. K. Subjects of evidence in the judicial process: comparative analysis and philosophical and legal measures. *Конституция: единство, стабильность, процветание* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Казахстан, г. Астана, 28–29 авг. 2015 г.). Астана, 2015. Т. 1. С. 164–170.

5. Шаптала Н. К. Соотношение конституционных прав и свобод человека и гражданина и обеспечение национальной безопасности Украины. *Защита на основните права на гражданите и национална тасигурност в съвременния свят* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Болгария, г. София, 17 сент. 2017 г.). София, 2017. С. 167–170.

6. Шаптала Н. К. Теорія і практика конституційного судового процесу: реалії та проблеми. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали III Міжнар. конф. (Тернопіль, 20–21 квіт. 2018 р.). Тернопіль : Екон. думка, 2018. С. 146–150.

7. Шаптала Н. К. Доказування при розгляді справ за конституційними

скаргами: філософсько-правові аспекти. *Сімнадцяті осінні юридичні читання. Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.). 2018. С. 358–363.

8. Шаптала Н. К. Доказування у конституційному судовому процесі в справах з питань захисту права на свободу та особисту недоторканність. *Права і свободи людини та їх забезпечення в умовах несповоди* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 1 листоп. 2018 р.). Чернігів : Вісник пенітенціарної асоціації України, 2018. С. 70–79.

9. Шаптала Н. К. Загальнолюдські цінності у конституційному судовому процесі: аксіологічні виміри. *Конституційні цінності і права людини: виклики XXI століття* : матеріали Міжнар. наук. семінару (Київ, 27 черв. 2018 р.). Київ : Публічне право, 2018. Спецвипуск. С. 206–212.

10. Шаптала Н. К. Внутреннее убеждение при оценке доказательств в конституционном судебном процессе. *Право в современном белорусском обществе* : сб. тр. Минск : Колоград, 2018. С. 205–211.

11. Shaptala N. K. Organizational and Methodological Aspects of the Work of the Constitutional Court of Ukraine in the Context of the Challenges of the Modern Globalized World. *The Role of Constitutional Courts in Globalised World of the 21st Century* : Proceedings Conference (Latvia, Riga, 24–25 May, 2018). Riga, 2019. P. 215–219.

12. Шаптала Н. К. Принципи формування доказової бази при розгляді Конституційним Судом України справ щодо антикорупційного законодавства. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7 груд. 2018 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 139–150.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	26
ВСТУП	27
РОЗДІЛ 1 ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ ДОКАЗУВАННЯ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ	39
1.1. Сутність, зміст і світоглядні основи дослідження доказування у конституційному судовому процесі	39
1.2. Формально-правові характеристики конституційного судового процесу в системі юрисдикції	47
1.3. Методологія та понятійний апарат дослідження конституційного судового процесу і доказування в ньому	64
Висновки до розділу 1	88
РОЗДІЛ 2 ДОКАЗУВАННЯ ЯК ПІЗНАННЯ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ	90
2.1. Гносеологічний зміст і сутність судового пізнання як різновиду юридичного пізнання	90
2.2. Теоретико-методологічний та практичний рівні в доказуванні як пізнанні	105
2.3. Світоглядні виміри та філософсько-правові аспекти встановлення істини доказуванням у конституційному судовому процесі	119
Висновки до розділу 2	136
РОЗДІЛ 3. ОНТОЛОГІЧНІ ТА АКСІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН	139
3.1. Онтологічні та аксіологічні особливості доказування в конституційному судовому процесі за найбільш поширеними системами (моделями)	

організації судового конституційного контролю	139
3.2. Диференціація предмету доказування в конституційному судовому процесі країн різних систем права	145
3.3. Філософсько-правові аспекти доказування в європейських та міжнародних судах при здійсненні наднаціональної юрисдикції	162
Висновки до розділу 3	179

РОЗДІЛ 4 ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОКАЗІВ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

182

4.1. Класифікація доказів та онтологічно-правова основа їх оцінки у конституційному судовому процесі	182
4.2 Світоглядні та соціально-психологічні виміри оцінки доказів у конституційному судовому процесі	192
4.3. Джерела доказів та їх епістемологічно-правові характеристики як основа доказування у конституційному судовому процесі	210
Висновки до розділу 4	220

РОЗДІЛ 5 ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ ДОКАЗУВАННЯ ТА НАДАННЯ ДОКАЗІВ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

223

5.1. Онтологічно-правові засади статусу суддів як суб'єктів доказування у конституційному судовому процесі	223
5.2. Формально-юридичні характеристики Секретаріату, Колегії, Сенату, Великої Палати Конституційного Суду України як суб'єктів доказування	232
5.3. Гносеологічно-правові основи надання доказів суб'єктами права на конституційне подання/звернення чи скаргу	249
Висновки до розділу 5	270

РОЗДІЛ 6 ПЕРСПЕКТИВИ ДОКАЗУВАННЯ У ВІТЧИЗНЯНОМУ КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА	274
6.1. Перспективи створення аксіологічних та формальних передумов оцінки доказів конституційного судового процесу у світоглядному вимірі	274
6.2. Антропологічно-правова характеристика внутрішнього переконання судді при оцінці доказів у конституційному судовому процесі	295
6.3 Гносеологічно-правові аспекти доказування у конституційному судовому процесі у справах за конституційними поданнями/зверненнями та скаргами	303
6.4. Основні проблеми законодавчого врегулювання діяльності КСУ та шляхи їх подолання в контексті філософсько-правового підходу	333
Висновки до розділу 6	348
ВИСНОВКИ	352
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	363
ДОДАТКИ	410

CONTENT

LIST OF CONDITIONS	26
INTRODUCTION	27
SECTION 1 THE PHILOSOPHICAL-LEGAL BASIS OF THE THEORETICAL-METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE PHENOMENON OF EVIDENCE IN THE CONSTITUTIONAL JUDICIAL PROCESS	39
1.1. The essence, content and ideological basis of the study of evidence in a constitutional judicial process	39
1.2. Formal legal characteristics of constitutional litigation in the system of jurisdiction	47
1.3. Methodology and conceptual apparatus for the investigation of the constitutional judicial process and the evidence in it	64
Conclusions to Section 1	88
CHAPTER 2. EVIDENCE AS A KNOWLEDGE IN THE CONSTITUTIONAL JUDICIAL PROCESS	90
2.1. Epistemological content and essence of judicial knowledge as a kind of legal knowledge	90
2.2. Theoretical, methodological and practical levels in proving as cognition	105
2.3. Worldview Dimensions and Philosophical and Legal Aspects of Truth-Proof in Constitutional Litigation	119
Conclusions to Section 2	136
CHAPTER 3. ONTOLOGICAL AND AXIOLOGICAL FEATURES OF EVIDENCE IN THE CONSTITUTIONAL COURT OF FOREIGN COUNTRIES	139
3.1. Ontological and axiological peculiarities of proving constitutional litigation in the most common systems (models) of judicial constitutional control	139
3.2. Differentiation of the subject of proof in the constitutional judicial process of countries of different systems of law	145
3.3. Philosophical and Legal Aspects of Proofing in European and International Courts in Exercising Supranational Jurisdiction	162
Conclusions to Section 3	179
SECTION 4. PHILOSOPHICAL-LEGAL CHARACTERISTICS OF	

EVIDENCE IN THE CONSTITUTIONAL JUDICIAL PROCESS	182
4.1. Classification of evidence and ontological-legal basis for their evaluation in constitutional court proceedings	182
4.2. World outlook and socio-psychological dimensions of the evaluation of evidence in a constitutional trial	192
4.3. Sources of evidence and their epistemological and legal characteristics as the basis of proof in a constitutional trial	210
Conclusions to Section 4	220
 SECTION 5. PHILOSOPHICAL-LEGAL BASIS OF CLASSIFICATION OF SUBJECTS OF EVIDENCE AND PROVISION OF EVIDENCE IN THE CONSTITUTIONAL JUDICIAL PROCESS	 223
5.1. The ontological and legal basis of the status of judges as subjects of proof in a constitutional trial	223
5.2. Formal and legal characteristics of the Secretariat, the College, the Senate, the Grand Chamber of the CCS as subjects of evidence	232
5.3. The epistemological and legal bases of giving evidence to the subjects of the right to a constitutional submission / appeal or complaint	249
Conclusions to Section 5	270
 CHAPTER 6. PROSPECTS OF PROOF IN A DOMESTIC CONSTITUTIONAL JUDICIAL PROCESS THROUGH THE PHILOSOPHY OF LAW	 274
6.1. Prospects for creating axiological and formal prerequisites for evaluating the evidence of a constitutional litigation in a worldview	274
6.2. Anthropological and Legal Characteristics of a Judge's Internal Conviction in Evaluating Evidence in a Constitutional Litigation	295
6.3. Epistemological and Legal Aspects of Proofing in Constitutional Litigation in Constitutional Files / Appeals and Complaints	303
6.4. The main problems of legislative regulation of the activities of the CCS and ways of overcoming them in the context of philosophical and legal approach	333
Conclusions to Section 6	348
 CONCLUSIONS	 352
REFERENCES	363
APPENDICES	410

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Конституційний Суд України - КСУ, Суд;

Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року № 2136– VII І- Закон, Закон про КСУ

Регламент Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року – Регламент;

Європейський суд з прав людини - ЄСПЛ;

Суд Європейських Спільнот - Суд ЄС;

Суд першої інстанції Європейських Спільнот - СПІ;

Міжнародний кримінальний суд – МКС;

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод – Конвенція;

Секретаріат Конституційного Суду України - Секретаріат;

Колегія суддів Конституційного Суду України – Колегія, колегія;

Сенат Конституційного Суду України – Сенат, сенат;

Велика палата Конституційного Суду України - Велика палата;

Сполучені Штати Америки – США;

Автономна Республіка Крим - АРК ;

Південно-Африканська Республіка - ПАР;

Національна академія правових наук України - НАПрН України;

Організація з безпеки і співробітництва в Європі – ОБСЄ;

Організація Об'єднаних Націй - ООН;

Кримінальний процесуальний кодекс України – КПК;

Кримінальний кодекс України – КК;

Федеративна Республіка Німеччина - ФРН;

Цивільний процесуальний кодекс України – ЦПК;

Верховна Рада України – Верховна Рада, парламент.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Згідно із Законом України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року, Конституційний Суд України (далі – КСУ, Суд) є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України. На виконання свого завдання Суд протягом 1997–2018 років розглянув питання щодо конституційності норм понад 150 законів та інших правових актів, з яких більше ста положень було визнано неконституційними, що відповідно до ст. 152 Конституції України призвело до втрати ними чинності з дня прийняття відповідного рішення. У більшості випадків підставами для визнання неконституційними зазначених норм права було порушення ними прав і свобод людини та громадянина, гарантованих Конституцією, у тому числі права людини на життя, особисту недоторканність, свободу пересування, об’єднання у професійні спілки для захисту своїх трудових та соціально-економічних інтересів, соціальний захист, вільно обирати та бути обраним до органів державної влади тощо. Таким чином, конституційний судовий контроль, який здійснюється КСУ згідно із законодавчо визначеними принципами та правилами конституційного судового процесу, має вагомий позитивний вплив на ефективність захисту конституційного ладу, загальновизнаних прав та основоположних свобод людини і громадянина.

Водночас законодавство, яке регулює діяльність КСУ, не є бездоганним – досвід більш ніж 20 років його функціонування висвітлив низку проблемних та потребуючих свого вирішення питань. Частково ці проблеми було розв’язано з набуттям чинності нової редакції Конституції України (Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)») від 2 червня 2016 року. Відповідно до його диспозицій, КСУ більше не визначається як складова частина загальної системи правосуддя, а положення, що регламентують його діяльність на конституційному рівні, зосереджені в окремому XIII розділі Конституції під назвою «Конституційний Суд України». Визначаються

магістральні принципи діяльності КСУ – верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, обґрунтованості та обов’язковості прийнятих ним рішень і висновків. При цьому зміни щодо конституційного регулювання діяльності КСУ стосуються не тільки повноважень (у тому числі запровадження інституту конституційної скарги) та конституційного статусу, а й практично всіх аспектів його функціонування, зокрема й гарантій незалежності, недоторканності суддів, порядку та умов їх призначення і звільнення тощо.

Вирішенню філософсько-правових проблем, що пов’язані з функціонуванням вітчизняного інституту конституційного судового контролю, сприяли наукові дослідження вітчизняних фахівців у галузі філософії, теорії права та конституційного правосуддя, а саме: М. Баймуратова, О. Балинської, Ю. Барабаша, Д. Белова, Ю. Бисаги, В. Бойка, Л. Бориславського, В. Бринцева, В. Вовк, Ю. Грошевого, В. Годованця, С. Головатого, М. Гультая, Н. Дроздович, А. Дубінського, Г. Задорожньої, В. Кампа, В. Кафарського, Н. Клименка, В. Колісника, О. Коні, В. Коновалової, В. Копейчикова, М. Костицького, Н. Кушакової-Костицької, А. Крусян, В. Лемака, В. Маляренка, О. Мироненка, М. Михеєєнка, М. Орзіха, М. Погорецького, Б. Пошви, П. Рабіновича, В. Речицького, А. Селіванова, М. Сірого, І. Сліденка, О. Скрипнюка, А. Стрижака, М. Теплюка, Ю. Тодики, В. Федоренка, О. Фрицького, Ю. Шемшученка, П. Шляхтуна, В. Шепітька та ін.

У той самий час, незважаючи на значну кількість наукових праць, фундаментальне філософсько-правове обґрунтування діяльності конституційної юстиції все ще залишається поза увагою науковців. Недостатньо досліджено аксіологічні, онтологічні засади та методологічний інструментарій формування доказової бази, а також суть, роль і місце доказування у конституційному судовому процесі, що призводить до виникнення колізій та ознак правової невизначеності приписів чинного законодавства, яке урегульовує діяльність КСУ як важливого елемента загальнодержавного механізму захисту прав і свобод людини та громадянина.

У цьому контексті слід зазначити, що саме докази та правила доказування займають ключове місце у юрисдикційному процесі, у тому числі конституційному. Водночас, в українському конституційному судовому процесі теоретичні та практичні питання, пов'язані з доказуванням, практично не врегульовані. Констатується відсутність доктринального та нормативного визначення понять: «доказ», «предмет доказування», «суб'єкт доказування», «процес доказування», «допустимість доказу» тощо, з огляду на специфіку цього процесу.

Вищезазначене зумовлює необхідність наукового аналізу філософсько-правових засад процесу доказування у конституційному судовому процесі та формування належного методологічно-інструментального забезпечення, окреслення відповідного категоріального апарату та здійснення класифікації дефініцій. Актуальність та практична значущість піднятої для обговорення проблеми обумовили обрання теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Основних напрямів конституційної судової реформи, ухвалених Верховною Радою України 2 червня 2016 року, законів України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2015 року № 848-VIII та «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 1 липня 2001 року № 2623-III, п. 4.4. Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки, затвердженої Указом Президента України від 26.02.2016 р. № 68/2016, Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020 року, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 р. № 942, Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом МВС України від 16.03.2015 № 275, Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх на 2018–2020 рр. (рішення Вченої ради від 26 грудня 2017 р., протокол № 28/1).

Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національної академії внутрішніх справ 30 травня 2018 року (протокол № 9) та уточнено 24 квітня 2019 року (протокол № 8).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає у здійсненні інтегративного філософсько-правового аналізу закономірностей отримання, вивчення, оцінки і використання доказів у конституційному судовому провадженні та формулюванні концептуальних засад застосування загальновизнаних принципів та правил формування доказової бази для встановлення істини з урахуванням іманентних конституційному судочинству особливостей. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких *завдань*:

- розкрити сутність, зміст і світоглядні основи дослідження феномену доказування у конституційному судовому процесі;

- окреслити формально-правові характеристики конституційного судового процесу в системі юрисдикції;

- визначити методологічний інструментарій та понятійний (категоріальний) апарат дослідження питань, пов'язаних із доказуванням у конституційному судовому процесі;

- виокремити гносеологічний зміст судового пізнання, враховуючи специфіку діяльності органу конституційної юрисдикції;

- охарактеризувати теоретико-методологічний та практичний рівні доказування як форми юридичного пізнання в судовому конституційному процесі;

- розкрити світоглядні виміри і філософсько-правові аспекти встановлення істини доказуванням у конституційному судовому процесі;

- здійснити порівняльний аналіз онтологічних та аксіологічних аспектів доказування в конституційному судовому процесі за найбільш поширеними системами (моделями) організації судового конституційного контролю;

- диференціювати предмет доказування в конституційному судовому процесі країн з різними системами права;

- розкрити сутність філософсько-правових засад доказування в європейських та міжнародних судах при здійсненні наднаціональної юрисдикції;
- здійснити класифікацію доказів та розкрити онтологічно-правову основу їх оцінки у конституційному судовому процесі;
- встановити світоглядні та соціально-психологічні чинники оцінки доказів у конституційному судовому процесі;
- окреслити коло джерел доказів та визначити їх епістемологічно-правові характеристики як основи доказування у конституційному судовому процесі;
- розкрити онтологічно-правові засади статусу суддів як суб'єктів доказування у конституційному судовому процесі;
- визначити формально-юридичні характеристики діяльності Секретаріату, Колегії, Сенату, Великої Палати КСУ як суб'єктів доказування;
- розглянути гносеологічно-правові основи надання доказів суб'єктами права на конституційне подання/звернення чи скаргу;
- встановити аксіологічні та формальні передумови оцінки доказів конституційного судового процесу у світоглядному вимірі;
- визначити антропологічно-правові характеристики внутрішнього переконання судді при оцінці доказів у конституційному судовому процесі;
- виокремити гносеологічно-правові аспекти доказування та оцінки доказів у конституційному судовому процесі у справах за конституційними поданнями, зверненнями та скаргами;
- виявити та проаналізувати основні проблеми законодавчого врегулювання діяльності КСУ та визначити шляхи їх подолання в контексті філософсько-правового підходу.

Об'єктом дослідження є правовідносини, які виникають у процесі реалізації КСУ функції судового конституційного контролю.

Предметом дослідження є філософсько-правові виміри доказування в конституційному судовому процесі.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять сучасні досягнення теорії пізнання. Застосовано комплекс взаємопов'язаних загальнонаукових і спеціально-наукових методів, зокрема: *діалектичний*, за допомогою якого розкривається механізм взаємозв'язку між конституційним судовим процесом та іншими видами юрисдикційного процесу (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 3.1, 4.1, 4.3, 6.2, 6.3); *категоріального аналізу*, за результатами якого визначено зміст понять «доказ» і «доказування» у конституційному судовому процесі (підрозділи 1.3, 3.1, 4.1, 5.1, 5.2); *феноменологічний* – з метою рефлексивного дослідження вітчизняного та зарубіжного досвіду пізнання істини шляхом доказування у конституційному судовому процесі (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 4.1, 4.2, 5.3); *емпірично-індуктивний*, який застосовувався для визначення впливу на рішення КСУ кожного виду доказів на прикладах конкретних справ (підрозділи 5.3, 6.3); *філософсько-правового моделювання* – для оцінки теоретичних засад та практики законодавчого регулювання використання доказів і процесу доказування у конституційному провадженні й розробки пропозицій щодо їх удосконалення відповідно до загальновизнаних міжнародних стандартів з урахуванням принципу субсидіарності (підрозділи 3.2, 3.3, 5.2, 6.4); *гіпотетико-дедуктивний* – для одержання нового знання та побудови нових теорій доказування у конституційному судовому процесі (підрозділи 1.2, 3.1, 6.1, 6.2); *юридико-герменевтичний* – для розкриття основних передумов тлумачення та застосування доказів в процесі доказування в діяльності КСУ (підрозділи 2.2, 4.3, 5.1); *історичний* – при вивченні виникнення, формування та розвитку об'єктів пізнання у процесі доказування у хронологічній послідовності (підрозділи 1.3, 2.1); *статистичний*, який застосовується з метою виявлення окремих тенденцій розвитку конституційно-правових норм у галузі конституційного права і правосуддя та оцінки їх впливу на практику конституційного судового процесу (підрозділи 4.3, 6.4). Для вирішення поставлених в дослідженні задач

застосовувалися також специфічні наукові методи пізнання в галузі права: *формально-юридичний, порівняльно-правовий, системно-функціональний* тощо.

Емпіричну базу дослідження становлять результати аналізу та узагальнення історичних пам'яток права, праць видатних філософів та правознавців, розвідок сучасних вітчизняних та зарубіжних правознавців у галузі процесуального права; актів вітчизняного та міжнародного права; висновків і рекомендацій міжнародних правознавчих організацій, у тому числі Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії); змісту та сутності 150 рішень міжнародних та вітчизняних судових органів, у тому числі 75 – Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), матеріалів 150 справ, розглянутих КСУ протягом 1997–2018 років.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертація є першим в Україні монографічним комплексним дослідженням філософсько-правового виміру феномена доказування у конституційному судовому процесі. У дослідженні викладено низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, які мають важливе теоретичне значення, зокрема:

вперше:

- обґрунтовано засадничі положення, згідно з якими світоглядну основу доказування у конституційному судовому процесі складає система уявлень про світ, що ґрунтується на ідеології визнання людини, її життя та гідності, недоторканності та безпеки найвищими соціальними цінностями;

- запропоновано структурно-ієрархічну трирівневу систему методів пізнання у процесі доказування в конституційному провадженні, відповідно до якої, перший (найвищий) рівень складають загальнонаукові, діалектико-філософські методи; другий – методи, адаптовані до умов конституційного судочинства; третій – специфічні методи, які сформувалися у процесі генезису інституту конституційного судового контролю;

- визначено правила, за якими предмет доказування у конституційному судовому процесі як за континентальною (кельзенівською) системою, так і за

англо-американською правовою системою (моделлю) визначається на основі повноважень, наданих відповідним судовим органам конституцією та законами конкретної держави;

– аргументовано, що доказування у вітчизняному конституційному судовому процесі підпорядковане загальним гносеологічним закономірностям і сприймається як творча діяльність суддів та інших учасників процесу. Водночас, аксіологічна сторона доказів і доказування у цьому процесі залежить від сутності та змісту цінностей конституціоналізму, а онтологічна – визначається буттям права, його властивостями у контексті соціально-політичних реалій життєдіяльності соціуму;

– запропоновано концепцію, згідно з якою учасники конституційного судового процесу не відстоюють свої інтереси, а надають пояснення з питань, що мають значення для повного та об'єктивного розгляду справи та прийняття обґрунтованого рішення;

– доведено, що вирішальне значення серед доказів у конституційному судовому процесі мають докази, отримані за допомогою судової логіки, предметом якої є судове обґрунтування (судове доказування), та судової аналітики – інтелектуальної діяльності, спрямованої на формування внутрішнього переконання судді, що є відображенням його суб'єктивної впевненості у правильності оцінки об'єктивно встановлених обставин чи фактів;

– охарактеризовано психологічні основи доказування в конституційному судовому процесі, які визначаються, насамперед, психологічними особливостями діяльності його суб'єктів. Процес доказування є формою пізнавальної діяльності суб'єктів конституційного провадження та повинен розглядатися відповідно до основних положень юридичної психології як галузі психології, що вивчає закономірності й механізми психіки людини у сфері регульованих правом відносин;

удосконалено:

- визначення сутності філософсько-правових критеріїв доказування у конституційному судовому процесі, а саме: онтологічного, аксіологічного, конституційної законності;

- категоріальний апарат філософсько-правового дослідження доказування у юрисдикційному процесі, а саме надане авторське тлумачення понять «доказ», «предмет доказування», «суб'єкт доказування», «процес доказування», «допустимість доказу» «внутрішнє переконання судді»;

- наукове тлумачення вітчизняного конституційного судового процесу як такого, що не має ознак «змагальності»;

- філософсько-правове розуміння конституційного судового процесу як такого, що орієнтований не на вивчення обставин, через які суб'єкт звернувся до Суду, а виключно на вирішення питань конституційності правових актів;

- інтерпретацію правового статусу КСУ як органу, який має право витребувати будь-яку інформацію для можливого її використання в якості доказів і не уповноважений проводити слідчі (розшукові) дії;

- критерії співвідношення понять «документи» і «матеріали» як джерел доказів у вітчизняному конституційному провадженні;

- дефініцію «внутрішнє переконання судді» як специфічної форми відображення об'єктивної реальності – результат оцінки усіх наявних доказів на основі їх всебічного, повного та об'єктивного дослідження;

дістало подальший розвиток:

- поняття та основні ознаки конституційного судового процесу;

- філософсько-правове обґрунтування класифікації доказів у вітчизняному судовому процесі;

- онтологічне та аксіологічне розуміння питань, вирішення яких належить до компетенції КСУ;

- обґрунтування формально-логічних засад конституційного судового процесу;

- інтерпретація антропологічно-правових аспектів оцінки доказів у конституційному судовому процесі;
- компаративістський аналіз законодавства різних країн світу щодо регулювання конституційного судового процесу;
- філософсько-правові засади доказування в європейських та міжнародних судах при здійсненні наднаціональної юрисдикції;
- визначення аксіологічних, соціально-психологічних та формальних передумов доказування у конституційному судовому процесі;
- наукове бачення перспектив доказування у вітчизняному конституційному судовому процесі.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дослідження впроваджено та може бути використано у:

- *законотворчій діяльності* – при розробленні нормативно-правових актів, формулюванні засад правової політики та реформування правової системи України (акт Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності від 17 квітня 2019 року № 04–10/12-738);
- *правозастосовній діяльності* – для оптимізації конституційного судового процесу (акт впровадження в діяльність Верховного Суду України як суб'єкта права на звернення до КСУ від 3 квітня 2019 року; акти впровадження у діяльність КСУ від 4 березня 2019 року та Секретаріату КСУ від 5 березня 2019 року та 20 березня 2019 року);
- *науково-дослідній діяльності* – при дослідженні особливостей функціонування вітчизняного конституційного судового контролю (акт впровадження Інституту законодавства Верховної Ради України від 26 липня 2019 року № 22/291–1-15);
- *освітньому процесі* – при підготовці навчальних та навчально-методичних посібників з філософії права, теорії держави та права, антропології права,

соціології права, а також при викладанні відповідних навчальних дисциплін у закладах вищої освіти (акти впровадження Національної академії внутрішніх справ від 7 травня 2019 року та 20 травня 2019 року).

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри філософії права та юридичної логіки та міжкафедрального семінару Національної академії внутрішніх справ, а також оприлюднено на 14 міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, семінарах і круглих столах, зокрема: «Гарантії незалежності судів» (м. Вільнюс, 27–28 вересня 2012 р.); «Питання захисту прав людини і громадянина органами конституційної юрисдикції у сучасних умовах» (м. Ялта, 20–21 червня 2013 р.); «Положај и перспектива уставног судства» (м. Белград, 16–18 жовтня 2013 р.); «Конституция: единство, стабильность, процветание» (м. Астана, 28–29 серпня 2015 р.); «Защита на основните права на гражданите и национална т асигурност в съвременния свят» (м. Софія, 17 вересня 2017 р.); «Україна в умовах реформування судової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 20–21 квітня 2018 р.); «The Role of Constitutional Courts in Globalised World of the 21st Century» (м. Рига, 24–25 травня 2018 року); «Конституційні цінності і права людини: виклики XXI століття» (м. Київ, 27 червня 2018 р.); «Правовое государство и конституционное правосудие: ценности и приоритеты» (м. Баку, 6–9 липня 2018 р.); «Сімнадцяті осінні юридичні читання: Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 р.); «Права і свободи людини та їх забезпечення в умовах несвободи» (м. Чернігів, 1 листопада 2018 р.); «Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі» (м. Київ, 7 грудня 2018 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із анотації, переліку умовних позначень, вступу, шести розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (535 найменувань на 47 сторінках) та

додатків на 14 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 423 сторінки, із них основний текст дисертації – 336 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ ДОКАЗУВАННЯ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

1.1. Сутність, зміст і світоглядні основи дослідження доказування у конституційному судовому процесі

Основними джерелами дисертаційного дослідження, як зазначалося, є пам'ятки права, праці видатних філософів та правознавців, які досліджували теоретичні питання судового доказування і доказів, дослідження сучасних вітчизняних та зарубіжних правознавців у галузі процесуального права тощо.

Ці джерела можна умовно поділити на кілька груп (див. схему № 1).

До *першої групи* слід віднести наукові праці, в яких досліджуються філософсько-правові виміри та основні положення загальної теорії доказування в праві:

«Про злочини і покарання» – трактат Ч. Беккарія, одного з основоположників просвітницького гуманістичного напрямку в кримінальному праві, який належить до класиків юридичної думки і входить до скарбниці європейської та світової культур. Фундаментальне значення мають ідеї про заборону смертної кари, неприйнятність доказів, отриманих за допомогою тортур, гуманізацію покарання, вдосконалення законодавства і правосуддя [19];

«Матеріальна істина й судові докази в радянському кримінальному процесі» – монографія М. Строговича, в якій визначаються поняття матеріальної істини, теоретико-пізнавальні підстави визнання її імовірності і достовірності, а також зміст та суть термінів: «тягар доказування», «судові докази» та їх види, «предмет доказування», «докази як джерела відомостей про доказувані факти», які лягли в основу теорії доказування в кримінальному процесі [367];

«Проблеми теорії і практики судових доказів» – наукова праця В. Нора, в якій досліджуються поняття, суть і визначення теорії доказів [211];

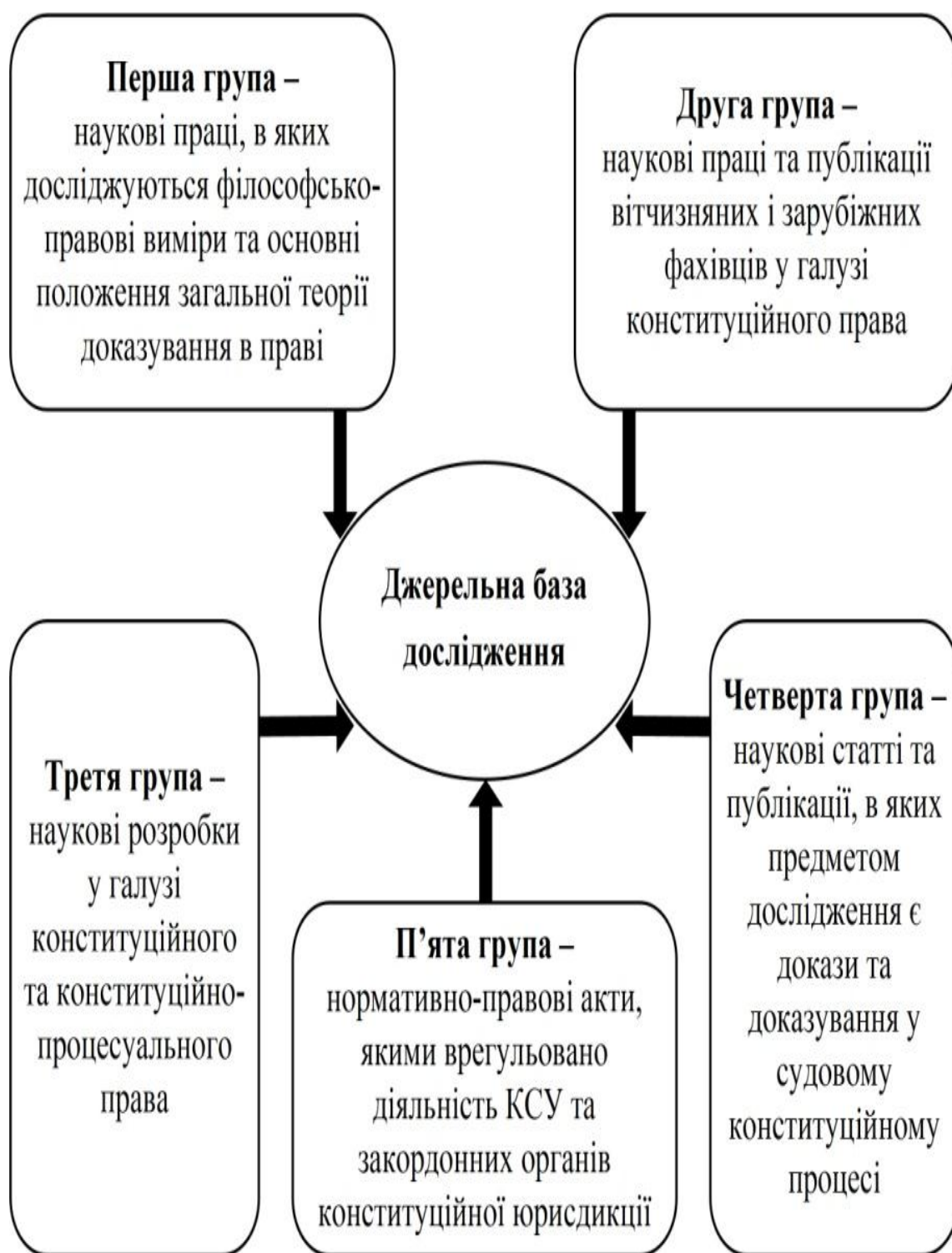

Схема № 1. Джерельна база дослідження філософсько-правових засад доказування у конституційному судовому процесі

«Загальні проблеми процесуального доказування» – книга Ф. Фаткулліна, присвячена дослідженню поняття, змісту й основних елементів процесуального доказування, його гносеологічної природи і методологічних засад [403];

«Теорія доказів» – спільна праця В. Тertiшника та С. Слинька, присвячена фундаментальній проблемі юриспруденції – встановлення об'єктивної істини, тобто реконструкція юридично значущих обставин події, що стала предметом дослідження, до рівня відсутності сумнівів у правильності висновків як основної умови законного і справедливого юридичного рішення [381];

«Теорія доказування» – монографія А. Белкіна, присвячена комплексному підходу до теорії доказів. Крім традиційних процесуальних питань (поняття доказування, стадії цього процесу, предмет, засоби, суб'єкти доказування тощо), розглядаються логічні і психологічні основи доказування, інформаційні процеси, а також такі актуальні проблеми процесу доказування, як процесуальна легалізація орієнтуючої інформації. Всебічно досліджується зміст основних елементів процесу доказування – збирання, перевірки та оцінки доказів [21];

«Теорія судових доказів у питаннях та відповідях» – навчальний посібник Л. Удалової, Д. Письменного та Ю. Азарова, який видано у формі запитань і відповідей з урахуванням нових підходів до розуміння сутності доказового права у судовому кримінальному провадженні [379];

«Теорія доказів у кримінальному процесі України» - підручник, автор якого – Є. Коваленко – розглядає правові теоретичні питання й окремі аспекти практики використання доказів при розкритті і розслідуванні злочинів та досліджує співвідношення понять доказів і процесу доказування на різних стадіях кримінального процесу [118];

«Критерії класифікації доказів у теорії кримінального процесу, обґрунтування їх використання для типології речових доказів» – наукова стаття С. Ковальчука, присвячена дослідженню критеріїв класифікації доказів як категорії кримінально-процесуального права. Аналізуються класифікаційні критерії, на підставі яких прийнято здійснювати структурну систематизацію доказів. На підставі результатів аналізу теоретичних концепцій визначається обґрунтованість використання критеріїв класифікації доказів для типології речових доказів [119];

«Введення в теорію доказів» – наукова публікація професора Каліфорнійського університету (США) С. Бюссе, в якій теорія доказів розглядається як філософсько-математична концепція, застосування якої на практиці відіграє визначальну роль як засіб, за допомогою якого встановлюється істина або хибність тверджень [446];

«Формальна теорія доказів і практика» – праця Дж. Харрісона, присвячена дослідженню суті та змісту поняття «формальний доказ» як філософсько-правової категорії, що допускає лише написані формальною мовою, тобто фіксовані та стилізовані межами, її дії. Характерною особливістю доказів, що написані формальною мовою, як стверджує автор, є те, що вони, як правило, передбачають існування суто механічного процесу перевірки їх достовірності [476];

«Правила доказування в Європейському суді з прав людини» – стаття Д. Афанасьєва, в якій досліджується ряд особливостей щодо вимог, які пред'являються до доказів, а також розподіл тягара доведення при розгляді в ЄСПЛ. Автор дійшов висновку, що ЄСПЛ відмовився від буквального запозичення критеріїв доказів із національних правових систем, тому він пред'являє дещо інші вимоги до доказів, ніж національне законодавство [10].

Другу групу становлять наукові праці та публікації вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі конституційного права:

«Підручник з конституційного права України», за редакцією В. Колісника та Ю. Барабаша, в якому з урахуванням останніх досягнень науки конституційного права та сучасного конституційного законодавства аналізуються питання теорії Конституції України, основ конституційного ладу, прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, конституційних засад громадянського суспільства, правового статусу його інститутів, організації і проведення виборів та референдумів, розкривається конституційно-правовий статус вищих органів влади, територіальний устрій України, розглядається специфіка правового статусу АРК, КСУ та його юрисдикції [132];

«Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації» – збірник наукових праць за загальною редакцією

В. Кампа та М. Савчина, присвячена дослідженню реалізації конституційного принципу народного суверенітету, тобто права народу бути єдиним джерелом влади в державі як нової форми демократії, яка переживає етап становлення, а тому потребує особливої уваги до себе не лише політиків і державних діячів, а й учених і фахівців, а також можливості захисту народного суверенітету, у тому числі КСУ [141];

«Конституційне право України: навчальний посібник для вузів» – авторства Н. Шаптали та Г. Задорожньої, в якому системно розглядаються основи теорії конституційного права, загальні засади конституційного ладу України, конституційно-правовий статус людини і громадянина, форми безпосереднього народовладдя тощо [420];

«Конституційний процес як вид законодавчого процесу» – наукова публікація І. Куненка, в якій здійснено аналіз і порівняння конституційного та законодавчого процесів за предметом, ознаками, стадіями здійснення, суб'єктами, видами, подано їх авторське визначення [176];

«Конституційне право України: прагматичний курс» – навчальний посібник за загальною редакцією М. Афанасьєвої та А. Єзерова, в якому досліджуються новітні конституційно-правові трансформаційні перетворення, що мають на меті утвердження України як демократичної, правової та соціальної держави [133];

«Overview of Law and Politics the Study of Law and Politics» (*«Огляд права та політики вивчення права і політики»*) – колективна наукова праця К. Уїтінгтона, Р. Кельмена та Г. Кальдера, присвячена міждисциплінарним зв'язкам юриспруденції і філософії права, конституційного права та політики, теорії і практики судової політики, а також права та суспільства. У книжці розглядаються відомі традиції в емпіричному аналізі права та політики і, власне кажучи, політики у широкому сенсі: судова поведінка, стратегічні дії, а також історичний та сучасний конституціоналізм [504];

«From comparative constitutional law to comparative constitutional studies» (*«Від порівняльного конституційного права до порівняльних конституційних*

досліджень») – політологічне дослідження професора Університету міста Торонто (Канада) Р. Хиршля, в якому автор стверджує, що культура, економіка, інституціональні структури, влада і стратегія є однаково важливими для розуміння феномену конституціоналізму. Будь-яка спроба зобразити конституційну галузь як переважно законну, а не перевірену на соціальній або політичній арені, як пише Р. Хиршль, приречена на те, щоб дати лише «надмірно доктринальні або формальні висновки про походження, природу і наслідки конституційного права. Від Монтеस्क'є і Вебера до Дугласа Норда і Роберта Даля відомі соціальні мислителі систематично вивчали конституційне право й інститути в різних державах і протягом століть відстоювали цю всім зрозумілу (хоча й, можливо, незручну) істину» [477].

До *третьої групи* належать наукові напрацювання у галузі конституційного та конституційно-процесуального права:

«Конституційне та конституційно-процесуальне право України» В. Теліпка – збірник, у якому на основі узагальнення та систематизації теорії і практики сучасного конституційного процесу й базових законодавчих положень розкриваються актуальні питання функціонування системи права та дії механізму правового регулювання в межах конституційного і конституційно-процесуального права України [375];

«Конституційний судовий процес (схеми логістики)» – брошура А. Селіванова, присвячена особливостям конституційного судочинства, аналізу функцій структурних підрозділів КСУ, підставам порушення конституційного провадження, суб'єктам здійснення конституційного судочинства тощо [343];

«Конституційне процесуальне право» – навчальний посібник І.Серяєвої, в якому, зокрема, зазначається, що процесуальні юридичні норми в загальному обсязі конституційного права починають відігравати дедалі більшу роль, однак фактично в рамках однієї галузі на сьогодні «вживаються» дві. З огляду на це у сучасних умовах вкрай актуальним є питання про виокремлення з «організму» конституційного права насамперед нової галузі права, що має процесуально-

правову природу і суто прикладне значення – конституційно-процесуального права [349];

«Конституційно-процесуальне право як наука, галузь права і навчальна дисципліна» – стаття М. Салікова, який визначає конституційно-процесуальне право як галузь права, що є сукупністю юридичних норм, які регулюють конституційно-процесуальні відносини [338];

«Конституційне судово-процесуальне право: біля витоків галузі права, науки і навчальної дисципліни» – публікація Ж. Овсепяна, в якій автор наводить аргументи на користь виокремлення ділення конституційного судово-процесуального права як нового різновиду галузей процесуального права юрисдикційного профілю, нової галузі судового права, науки і навчальної дисципліни [215];

«Zakres kompetencji litewskiego Sądu Konstytucyjnego w «innych sprawach»» (*«Сфера компетенції Конституційного суду Литви в «інших питаннях»»*) – аналітичний огляд М. Гіжинської, присвячений дослідженню процедури здійснення Конституційним судом Литви судового конституційного процесу з питань дотримання виборчого законодавства [470].

Четверта група – це наукові статті та публікації, в яких предметом дослідження є докази та доказування у конституційному судовому процесі:

«Доказування в конституційному судовому процесі» – наукова публікація М. Костицького, в якій автор доводить, що під доказуванням у судовому конституційному процесі слід розуміти певний процес пізнання суб'єктами цього процесу – суддями і КСУ в цілому, який реалізовується як збирання, перевірка й оцінка доказів. Оскільки КСУ – це суд права, а не суд факту, як вважає М. Костицький, то й процес доказування в ньому має низку специфічних ознак, що відрізняють його від суду загальної юрисдикції [159];

«Докази в конституційному судочинстві» – стаття, в якій Х. Шейнін констатує наявність недоліків у юридичному оформленні норм про докази у конституційному судовому процесі та пропонує шляхи їх усунення [426];

«Докази і доказування в конституційному судочинстві: деякі підходи до дослідження» – стаття О. Брежнєва, у якій автор аналізує специфіку процесу доказування в конституційному судочинстві та показує роль доказів як засобу обґрунтування сторонами своєї правової позиції, а також визначає коло фактичних обставин, що підлягають встановленню на різних стадіях конституційного судочинства, розкриває окремі напрями можливого вдосконалення процесуальних норм, що належать до сфери доказового права [27];

«Не можна досягнути неосяжне: предмет доказування в конституційному судовому процесі (на прикладі Росії та США)» – наукове дослідження А. Чірнінова, в якому автор, дослідивши особливості механізму формування предмета доказування, дійшов висновку, що через абстрактний і лапідарний стилі конституції орган конституційного судового контролю фактично перетворюється на центральну фігуру доказової діяльності, наділену можливістю на власний розсуд окреслювати предмет доказування у справі [419];

«Докази і доказування в конституційному судочинстві» – наукова публікація В. Кайнова, в якій автор розглянув особливості доказування під час розгляду справ у конституційному суді. Особливу увагу В. Кайнов зосередив на збиранні доказів, їх дослідженні та оцінці, питанні допустимості в конституційному судочинстві [104];

«Деякі питання регулювання доведення і доказів у конституційному судовому процесуальному праві» – стаття А. Головкової, у якій автор дослідила, зокрема, зміст ключових термінів «доказування» і «докази», який склався в юридичній науці [62];

«Proof of Facts in Constitutional Cases» («Доказ фактів у конституційних справах») – стаття канадського фахівця з конституційного права П. Хогга, в якій ідеться про те, що у конституційних справах часто виникають фактичні питання, які суд має вирішити, зокрема. у випадках, коли федеральне законодавство орієнтує діяти за принципами «спокій, впорядкування та добрий уряд», однак *de facto* обмежує права і свободи громадян [478].

I, нарешті, *п'ята група* – Конституція України, конституції зарубіжних держав, а також інші нормативно-правові акти, якими врегульовано діяльність КСУ та закордонних органів конституційної юрисдикції.

Поданий бібліографічний огляд, безумовно, не є повним, існують й інші наукові статті та праці з питань, пов'язаних із доказами та доказуванням у всіх галузях юридичного судового процесу, однак, на нашу думку, навіть запропонований перелік показує, що питання судового доказування і доказів розроблені всебічно в теорії цивільного і кримінального судових процесів. Натомість дослідженню філософської категорії доказів, аспектів доказування та практично-правового аналізу специфіки їх застосування в конституційному судовому процесі, особливо у вітчизняному, присвячено лише незначну кількість науково-теоретичних досліджень, статей та публікацій.

1.2. Формально-правові характеристики конституційного судового процесу в системі юрисдикції

Основною формою пізнання світоглядного змісту судового конституційного процесу, як і будь-яких інших питань юридичного характеру, є застосування теоретичних та практично-дослідницьких методів науки філософії права, яка вивчає «світоглядні, аксіологічні, антропологічні та гносеологічні основи права як регулятора суспільних відносин у їх взаємодії з індивідом, суспільством і державою» [33, с. 965]. Зростання ролі філософії права в сучасній системі гуманітарних наук обумовлено, зокрема, поширенням у життєдіяльності соціуму тенденцій, спрямованих на формування та ствердження принципів свободи, рівності і справедливості, поваги до прав та основоположних свобод людини як вищої соціальної цінності.

«Філософія права, – слушно зауважує М. Костицький, – виникла в межах філософії. Ще античні мислителі обговорювали співвідношення права і справедливості, права і закону, права і сили та інші проблеми такого характеру. Вони, власне, складали предмет філософії права в її зародковому стані. В епоху

Просвітництва виникла перша самостійна філософсько-правова система – теорія природного права. Предметом дослідження вона обрала сукупність принципів, правил, прав, цінностей, визначених самою природою людини [413, с. 6]. Близьким до цієї теорії був І. Кант. Він пов'язував право із загальним, необхідним призначенням людини і вважав, що філософія права повинна досліджувати умови, за яких сваволлю однієї людини можна узгодити зі сваволею іншої відповідно до загальних законів природи. Зовсім інший підхід до проблеми застосував Г. Гегель, який створив грандіозну філософську систему і написав спеціальну працю «Філософія права», предметом аналізу у якій постала сукупність усіх форм регулювання людських відносин. Праця складалася з трьох частин: першу («Абстрактне право») було присвячено дослідженню права в загальноприйнятому розумінні, у другій («Етика») Гегель розглядав етику як вищу форму права, у третій («Моральність») - визначав моральність найвищою, гранично розвиненою формою права [413, с. 6].

У систему людських знань поняття «світогляд» як невід'ємний атрибут людської свідомості було запроваджено німецьким філософом І. Кантом. Він писав, що дві речі наповнюють душу завжди новим і більш сильним подивом та благоговінням, чим частіше і триваліше ми міркуємо про них - це зоряне небо над нами і моральний закон у нас.

Перший погляд на незліченну безліч світів немов би знищує наше значення «як тваринної істоти», яка знову повинна віддати планеті ту матерію, з якої вона виникла, після того як ця матерія короткий час, невідомо, яким чином, була наділена життєвою силою.

Другий, навпаки, нескінченно піднімає нашу цінність як мислячої істоти, через нашу особистість, в якій моральний закон відкриває нам життя, незалежне від тваринної природи і навіть від усього чуттєво сприйманого світу, принаймні оскільки це можна бачити з доцільного призначення нашого існування через цей закон, який не обмежений умовами і межами цього життя [107, с. 499–500]. Таким чином, кантівське розуміння світогляду ґрунтувалося на основоположних

концепціях двох розділів філософії: *аксіології*¹ як ученні про природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, їх зв'язок між собою, із соціальними, культурними чинниками та особистістю людини й *онтології*², в якій вивчаються фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого, зокрема філософських матерій, таких як першооснова буття, субстанція, простір, час, рух, причинність тощо.

Нині поняття світогляду, надане родоначальником німецької класичної філософії, знайшло своє відображення у сучасній філософсько-правовій науці, зокрема у такому визначенні: «Світогляд є системою принципів, знань, ідеалів, переконань, ціннісних орієнтацій, надій та вірувань, які визначають діяльність індивіда або соціального суб'єкта. Світогляд є формою його суспільної самосвідомості, через яку суб'єкт усвідомлює свою соціальну сутність і оцінює свою духовно-практичну діяльність. Світогляд – інтегральне духовне утворення, яке спонукає до практичної дії, до певного способу життя та думки» [411, с. 12].

Світоглядну функцію у системі юридичних наук виконує філософія права. Тому для того, щоб розкрити світоглядний зміст конституційного судового процесу, необхідно дослідження проблеми піднести на філософсько-правовий рівень. З іншого боку, коли мова йде власне про правовий ракурс світогляду, то його необхідно висвітлювати у зв'язку з етикою, правовою культурою та моральністю.

Великого значення моральності як такої, що пов'язана зі світоглядом, надавав свого часу і Г. Гегель, який писав, що «моральний світ, світ, розірваний на цьогобічність і потойбічність, і моральний світогляд – це форма духу, його рухи і повернення у просте для себе сутнє, як вони розвиватимуться, і з них як їхня мета і результат постане реальне самоусвідомлення абсолютного духу» [56, с. 304].

У філософській літературі зазначається, що ціннісний характер світоглядного знання зумовлений поєднанням у ньому інтелектуально-розумового

¹ Аксіологія – від грец. *αξία* – цінність.

² Онтологія – від грец. *ὄντος* – суще, те, що існує, і *λόγος* – учення, наука.

компонента з чуттєво-емоційним. Це вказує на існування у його змісті постійних спонукань до дій, які й надають його формі характеру життєвої програми, а світоглядному знанню – рис знання-переконання [412, с. 7].

У цьому розумінні світогляд – це своєрідна інтегративна цілісність знання і цінностей, розуму і чуття, інтелекту й дій, критичного сумніву і свідомої переконаності (див. схему № 2). Інтегральний характер світогляду передбачає його структурну складність, наявність у ньому різноманітних шарів і рівнів, з-поміж яких, насамперед, вирізняються емоційно-психологічний (світовідчуття) і пізнавально-інтелектуальний (світорозуміння) рівні [409, с. 17].

Світоглядний аспект конституційного права і конституційного судового процесу полягає в тому, що у ньому відображається місце людини у сучасному соціумі, зокрема в українському суспільстві, як людини, громадянина, іноземця, особи без громадянства, їх ставлення до цього соціуму, до інших його членів і, що не менш важливо, до самих себе.

Незважаючи на важливу роль конституційного правосуддя у загальнодержавному механізмі захисту статусу людини і загальнолюдських цінностей, слід констатувати, що питання, пов'язані з його епістемологією як визначенням суті, структури, функціонування і розвитку світоглядного змісту, власно, самого судового конституційного процесу, то сьогодні ще недостатнього досліджені вітчизняною правознавчою наукою.

Не більшу увагу цьому питанню приділяють і закордонні дослідники, наукові дослідження яких, як правило, зводяться до визначення світоглядного змісту конституції як одного з предметів конституційного провадження.

Так, професор права Дж. Стоун (Університет міста Чикаго, США) зазначив, що майже два століття тому головний суддя Дж. Маршалл писав: «Ми ніколи не повинні забувати, що конституція, яку ми викладаємо, має витримати довгі роки, а отже, адаптуватися до різних людських справ». Таке розуміння, продовжує Дж. Стоун, означає, що головне завдання конституційного тлумачення полягає у визначенні, а потім наданні істотності цим принципам у постійно мінливому суспільстві. Принципи, закріплені в конституції, з часом не змінюються. Але

застосування цих принципів повинно розвиватися в міру того, як суспільство змінюється і як досвід формує наше світоглядне розуміння [522].

Професор Е. Чемеринський (Каліфорнійський університет, США) вважає, що конституційна доктрина може існувати і розвиватися з тим, як у суспільстві формується світогляд на актуальні проблеми, однак щодо певних питань це не так. Він пише, що «бути ліберальним або консервативним не означає змінювати конституційну доктрину, зокрема засад соціальної політики» [448, с. 3].

Професор філософії права Г. Франкенберг (Університет у Франкфурті-на-Майні, ФРН) зазначає, що світоглядні ідеали охоплюють програмні, утопічні або, у будь-якому разі, світоглядні бачення, які, як правило, закріплені в конституційному документі. Вони відображають цілеспрямованість суспільства на максимальну індивідуальну свободу або високий рівень рівності, «уряд законів, а не людей», або «народна демократія», або, нарешті, «конституціоналізм» на основі філософських ідей [465, с. 442].

Професор Дж. Дугард (Університет Вітватерсранда в Йоганнесбурзі, ПАР) зазначає, що хоча тривають дебати стосовно того, наскільки закон може покращити здійснення економічних та соціальних прав, набагато краще буде, якщо закон буде допомагати бідним отримати доступ до судів. У країнах, що розвиваються, і особливо в Латинській Америці, один із механізмів, який було запроваджено для полегшення доступу до конституційного правосуддя, дозволяє людям безпосередньо звертатися до конституційного суду з проханням захистити свої права (а не лише уможливорює звернення до цього суду тільки після багатьох звернень до нижчих судів). Визнаючи, наскільки дієвим захистом це може бути для юридично малоосвіченого населення, Південноафриканська Конституція дозволяє прямий доступ до Конституційного Суду, коли це відповідає загальновизнаним світоглядним інтересам (справедливості, рівності у правах, свободі політичних переконань та релігійних уподобань, моральності тощо) [455].

Хоча викладені матеріали лише опосередковано стосуються тематики цього підрозділу дисертації, аналіз їх змісту у сукупності із загальновизнаним розумінням поняття «світогляд» дає змогу висунути гіпотезу про залежність

світоглядного змісту конституційного судового процесу від ідеологічних засад та принципів конституціоналізації суспільних відносин у соціумі.

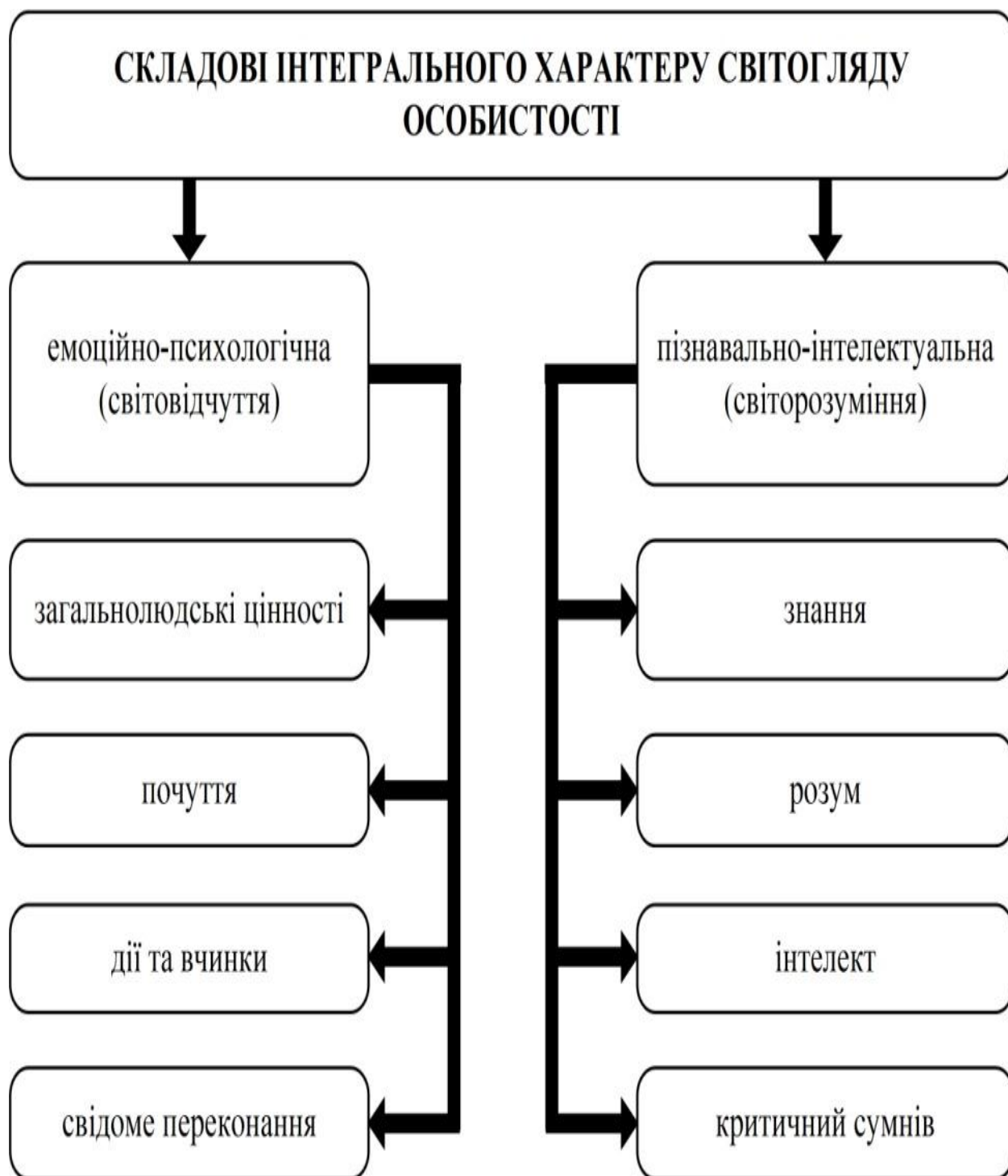

Схема № 2. Складові інтегрального характеру світогляду особистості

Світогляд як система поглядів людини на світ і своє місце в ньому часом перетинається з ідеологією як системою поглядів і ідей, що усвідомлюються та оцінюються ставленням індивіда до дійсності, інших людей і соціальних утворень

та до мети і напрямів соціальної діяльності у суспільстві. Спроби 90-х років XX століття провести деідеологізацію не мали успіху. Отже, ідеологія як система ідей виконує регулятивну і прогнозувальну функції в соціумі. Тому цілком справедливо говорити про ідеологію конституції, конституційного права і конституційного судового процесу.

Для підтвердження цієї гіпотези стосовно вітчизняного конституційного правосуддя можна запропонувати такі аргументи.

По-перше, згідно зі статтею 1 Закону КСУ є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України. Тобто світоглядний зміст конституційного судового процесу, який здійснює Суд, полягає насамперед у захисті ідеологічних засад конституційних настанов, які полягають у тому, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (стаття 3 Конституції України).

По-друге, ідеологічна настанова про визнання найвищою соціальною цінністю людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки є основною парадигмою світоглядного змісту конституційного судового процесу, що знаходить відображення у його юридичних (правових) позиціях, наприклад:

– проголошуючи невід'ємне право кожної людини на життя та забороняючи свавільне позбавлення його; у звичному, а також в юридичному обігу поняття «свавільно» вживається як необмежена влада, відсутність законності, справедливості, схильність діяти на власний розсуд, незважаючи на волю й думку інших, самовілля тощо [310];

– вихід із критичної ситуації, яка склалася з бюджетним фінансуванням охорони здоров'я, не в запровадженні практично необмеженого переліку платних медичних послуг, а в зміні відповідно до конституційних приписів концептуальних підходів до розв'язання проблем, пов'язаних із забезпеченням

конституційного права на медичну допомогу, – розробка, затвердження та впровадження відповідних загальнодержавних програм, у яких був би чітко визначений гарантований державою (у тому числі державним фінансуванням) обсяг безоплатної медичної допомоги всім громадянам у державних і комунальних закладах охорони здоров'я, запровадження медичного страхування тощо [301];

– право громадян на матеріальне забезпечення у разі тимчасової втрати працездатності як складова права на соціальний захист гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у порядку, встановленому законом [282];

– право громадян на соціальний захист не залежить від досягнення ними певного віку, воно гарантується всім громадянам, які його потребують, незалежно від того, до якої вікової категорії вони належать. Це цілком відповідає призначенню соціальної держави, якою проголошена Україна, та вітчизняній законодавчій практиці [41];

– однією з найважливіших гарантій здійснення як конституційних, так і інших прав та свобод людини і громадянина є право кожного звернутися до суду, якщо його права чи свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Ця загальна норма зобов'язує суди приймати заяви до розгляду навіть у випадку відсутності в законі спеціального положення про судовий захист [298];

– освіта визнається однією з пріоритетних сфер соціально-економічного, духовного та культурного розвитку суспільства. Право на освіту – це право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства [272];

– громадяни мають право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами, захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань;

дії людини у стані необхідної оборони є обставиною, що виключає злочинність діяння [317], тощо.

По-третє, незважаючи на те, що КСУ утворено за європейською (кельзенівською) моделлю, світоглядний зміст вітчизняного конституційного судового процесу не є зорієнтованим виключно на концепцію догматичного, позитивістського розуміння права. Автори цієї філософсько-правової концепції І. Бентам, Дж. Остін, Г. Кельзен заперечували взаємозв'язок права, моралі та справедливості, стверджували про домінуючу роль держави у законотворенні, розглядали особистість лише як істоту, здатну розуміти накази та необхідність їх примусового виконання [406, с. 290].

Натомість, з огляду на ідеологічну спрямованість вітчизняної конституційної доктрини, Суд у Рішенні від 2 листопада 2004 року наголосив, що виходячи з принципу верховенства права, закони за своїм змістом мають «бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [285].

Таким чином, є підстави вважати, що характерними ознаками світоглядного змісту вітчизняного конституційного судового процесу та його орієнтації на захист прав особистості у контексті визнаних суспільством загальнолюдських цінностей, які знайшли своє відображення в актах законодавства, що регулюють принципи, засади та ідеологічну спрямованість діяльності держави.

Зарубіжна юридична наука визначає юридичний (судовий) процес як сукупність взаємопов'язаних процедур та ролей для вирішення спорів авторитетною особою або особами, чиї рішення мають обов'язковий характер. Прихильники такого розуміння цього процесу вважають, що при цьому суперечки вирішуються відповідно до раніше узгоджених процедур та встановлених правил,

а інциденти або їх наслідки розглядаються згідно з авторитетними заявами про те, як застосовувати загальноновизнані правила, що мають потенційний узагальнений вплив на поведінку у суспільстві. Отже, судовий процес є як засобом вирішення спорів між ідентифікованими та конкретними особами, так і процесом формування державної політики.

У нашому розумінні у цьому разі йдеться про юрисдикційний процес як різновид юридичного судового процесу.

Натомість, фундаментом позиції прихильників того, що отримало назву «юридична школа» американської юриспруденції, є те, що правова система США насамперед розуміється як упорядковані правила процесу прийняття рішень і тільки потім – як збірник положень матеріального права. У більш широкому розумінні структурні елементи цієї системи є правилами, що розподіляють повноваження щодо прийняття рішень, а не правилами, що визначають матеріальні права та обов'язки. Такий підхід є спадкоємцем традиційного твердження про те, що все американське право, зрештою обумовлено структурними особливостями федеральної конституції [511, с. 103].

Натомість, фундаментальна відмінність континентальної правової традиції від загальноприйнятої англо-американською правовою сім'єю концепції права полягає у тому, що континентальні юристи застосовують власний науковий підхід до права. Вони визначають систему законодавства як сукупність прагматичних реагувань на різні суспільні виклики, спираючись, зокрема, на те, що науковий підхід до закону є найважливішою спадщиною римського права [453].

У вітчизняній юридичній науці поняття «юридичний процес» також трактується неоднозначно. Так, існує теорія, згідно з якою юридичний процес у його широкому значенні – це «комплексне і багатоаспектне поняття, що характеризує сукупність усіх правових форм діяльності державних органів (парламенту, президента, уряду, судових органів, прокуратури) та інших уповноважених суб'єктів, які вчиняють у встановленому законом порядку юридично значущі дії, які мають правові наслідки. Серед принципів юридичного процесу слід назвати справедливість, рівність та єдність прав і обов'язків, взаємну

відповідальність держави й особи, гуманізм, демократизм, законність. Зміст, форми і порядок здійснення юридичного процесу встановлюються та регулюються нормами матеріального і процесуального права, а його результати фіксуються в конкретних юридичних актах загально правового або індивідуального характеру (законах, підзаконних актах, розпорядженнях, рішеннях, наказах тощо)» [189, с. 104].

Інші науковці вважають, що «юридичний процес – це врегульований процесуальними нормами порядок діяльності компетентних державних органів, що полягає у підготовці, прийнятті та документальному закріпленні юридичних рішень загального або індивідуального характеру» [378, с. 12].

На нашу думку, у цьому контексті необхідно зосередити увагу на тому, що законодавчий процес як юридичне поняття слід відмежовувати від законотворчості як загально соціального явища. Законодавчий процес, як і будь-який юридичний процес, має два значення:

- порядок діяльності, що спрямована на створення закону;
- сама ця діяльність.

Законотворчість – ширше поняття: воно не вичерпується суто створенням законів, а охоплює і діяльність, пов'язану зі створенням закону, й оцінку його ефективності, і можливе подальше коригування (зміну, доповнення). Формування юридичного мотиву (державної волі) про необхідність регулювання правовими нормами певної групи, роду або виду суспільних відносин у результаті аналізу фактичного стану політики, економіки, соціальної сфери – це стадія, швидше, законотворчості, ніж законодавчого процесу. Органи, організації, особи, які займаються виявленням потреби в законодавчому врегулюванні, не завжди можуть бути учасниками правовідносин, що становлять юридичний процес. Та й законодавчий процес відбувається у формах, які суворо встановлені законами або парламентськими регламентами, тоді як потреба в тій чи іншій законотворчості встановлюється різними способами, що використовуються в юридичній, політичній, соціологічній та інших науках.

Незважаючи на різкі розбіжності, як зазначає професор Ф. Фріккей (Каліфорнійський університет, США), юристи досягли чудового консенсусу щодо центральних ідей юридичного процесу, а саме: визначення права як політики та інституційної компетенції на засадах принципу демократичної відкритості, як основного фактора державної легітимності, що отримало широке інтелектуальне визнання [466].

Водночас юридичній діяльності властивий певний порядок, який має бути, й у більшості випадків є, оптимальним для здійснення тих чи інших юридично значущих дій. Він встановлюється відповідними нормативними приписами. Цей порядок містить програму юридичної діяльності, він має значення орієнтиру для досягнення поставленої правової мети, ним забезпечуються правомірність, результативність та ефективність правового регулювання, нормативно встановлені форми впорядкування юридичної діяльності, які утворюють юридичний процес. Тобто цей процес має розглядатися як послідовна зміна якихось правових явищ, станів, що виникають у правовому житті суспільства внаслідок юридично значущих дій, що вчиняються носіями державної влади, громадянами та юридичними особами. Рух, зміна юридичних явищ у правовому житті відбуваються у результаті дії механізму правового регулювання суспільних відносин. У юридичній практиці процес означає порядок здійснення діяльності слідчими, адміністративними, судовими органами. Близьким за значенням до поняття юридичного процесу є «процедура» – офіційно встановлений порядок дій у рамках окремих етапів або елементів процесу (процедура подачі заяви, процедура прийняття рішення тощо) [214, с. 207].

У той же час слід констатувати, що у вітчизняних наукових колах питання щодо визначення та співвідношення понять «процес» і «процедура» залишаються дискусійними. На нашу думку, поняття «процес» більш об'ємне, а процедура є його складовою, дотримання та реалізація якої не обов'язково повинні мати наслідком подальший розвиток у формі процесу, оскільки вирішення спору може бути здійснено в її межах.

Хоча питання, пов'язані з особливостями конституційного судового процесу, досліджені значно менше порівняно з іншими видами процесу, у сучасній юридичній науці існує кілька точок зору щодо розуміння конституційного процесу, засади формування якого доцільно систематизувати у такі три групи:

- 1) історичні;
- 2) політичні;
- 3) правові.

Водночас не можна ігнорувати те, що виокремлення цих груп здебільшого має умовний характер, адже історичний розвиток безпосередньо пов'язаний із формуванням політичного середовища, внаслідок чого виникає потреба у нормативному закріпленні найбільш усталених, стійких тенденцій суспільного буття [334, с. 385].

Так, відомі вітчизняні фахівці у галузі конституційного права визначають конституційний судовий процес як послідовну діяльність відповідних державних органів із реалізації своєї компетенції щодо вирішення питання про відповідність нормативно-правових актів Конституції України і здійснення офіційного тлумачення Конституції та законів України³ [131, с. 317].

Згідно з іншою думкою конституційне судочинство можна розглядати у двох значеннях: у широкому - як конституційний процес, а у вузькому – як один із різновидів конституційного процесу. Оскільки питаннями конституційного процесу є порядок внесення змін до Конституції України, конституційність законів та інших правових актів, усунення Президента України з поста у порядку імпічменту, то найбільш вірогідною буде друга точка зору. Тому помилково ототожнювати конституційне провадження з конституційним процесом, оскільки Законом про КСУ визначено вісім видів конституційних проваджень і вирішення конституційних спорів не можна пов'язувати з провадженням, зважаючи хоча б на принцип диспозитивності конституційного судочинства [336, с. 865].

³ Згідно з п. 2 ч. 2 ст. 150 Конституції України в редакції Закону від 2 червня 2016 року № 1401-VIII, до повноважень КСУ віднесено офіційне тлумачення тільки Конституції України.

Заслуговує на увагу також концепція, відповідно до якої конституційний судовий процес – це:

- 1) порядок розгляду справ, що належать до компетенції органів конституційного судочинства;
- 2) вид юридичної діяльності суб'єктів конституційного судочинства;
- 3) сукупність процесуальних норм, які встановлюють порядок здійснення конституційного судочинства.

При цьому вважається, що саме таке розуміння конституційного судового процесу дає змогу констатувати фактичне існування конституційного процесуального права як нової галузі права [70, с. 217].

Водночас у наукових колах часто визначається, що конституційний судовий процес, як один із різновидів юрисдикційного процесу характеризується ознаками, що притаманні також адміністративному, цивільному, господарському, кримінальному судовим процесам. Зокрема, до таких ознак належать ті, що згідно із законодавством:

- відповідні справи розглядає КСУ;
- діяльність КСУ здійснюється відповідно до визначеної Конституцією і законами України підсудності;
- КСУ має право розглядати справу та виносити компетентне рішення;
- визначено коло фізичних і юридичних осіб, які можуть бути учасниками судового розгляду;
- визначаються представники сторін, які мають можливість представляти свої інтереси в суді;
- судді, які здійснюють судочинство, є незалежними і підпорядковуються лише Конституції і законам України та мають необхідні гарантії недоторканності (імунітет);
- провадження здійснюється згідно з базовими принципами судочинства: верховенством права, законністю, рівністю учасників, змагальністю, гласністю, повним і всебічним розглядом справи, обґрунтованістю та обов'язковістю рішення КСУ тощо;

– у процесі судочинства як докази використовуються документи, свідчення сторін і свідків, висновки експертизи;

– суттю судового процесу є доказування (доведення) правової позиції сторонами й іншими учасниками процесу [484, с. 77].

Крім того, зазначається, що конституційний судовий процес має також інші характерні ознаки юридичного процесу, а саме: послідовність стадій, законодавче закріплення, наявність державного органу серед суб'єктів тощо.

На нашу думку, з цими твердженнями можна погодитися лише частково. Дійсно, конституційний судовий процес є різновидом юридичного процесу, однак:

– по-перше, перелік питань, вирішення яких належить до повноважень КСУ (підсудність), у виключній формі визначає Конституція України; як зазначив у цьому контексті Суд у Рішенні від 26 червня 2008 року, їх зміна може здійснюватися «лише шляхом внесення змін до Основного Закону» [303]. Отже, закони не можуть визначати підсудність КСУ, а лише, як, наприклад, стаття. 7 Закону про КСУ, калькувати зміст відповідних положень Основного Закону України;

– по-друге, теза про «визначення представників сторін, які мають можливість представляти свої інтереси в суді» вбачається принципово неприйнятною щодо конституційного судового процесу. Не випадково у ст. 70 Закону про КСУ йдеться не про сторони, а про учасників конституційного провадження, до яких, зокрема, належать суб'єкти права на конституційне подання, звернення або скаргу та орган або посадова особа, які ухвалили акт, що є предметом розгляду в Суді.

Конституційний судовий процес не є змагальним, учасники не відстоюють свої інтереси, а надають пояснення з питань, що мають значення для повного та об'єктивного розгляду справи і прийняття обґрунтованого рішення, не на користь так званих сторін, а керуючись принципом верховенства права та дотримуючись конституційної законності (див. схему № 3).

Схема № 3. Характерні ознаки конституційного судового процесу

Таким чином, на нашу думку, слід погодитися з визначенням конституційного судового процесу як різновиду юрисдикційного юридичного процесу, що є формою втілення юридичних моделей, які містяться у внутрішньому і міжнародному законодавстві, в реальну систему правовідносин, спрямовану на виявлення і реалізацію матеріального правоохоронного відношення [360, с. 60].

Ще однією характерною ознакою конституційного судового процесу є можливість у разі необхідності отримувати інформацію за ініціативою Суду з метою формування додаткових доказів, необхідних для повного та всебічного розгляду справи. Так, згідно зі статтею 69 Закону про КСУ Колегія, Сенат, Велика палата під час підготовки справи до розгляду та конституційного провадження у справі можуть витребувати від Верховної Ради, Президента України, Кабінету Міністрів України, Генерального прокурора, судів, інших органів державної влади, органів влади АРК, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій, громадських об'єднань копії документів, матеріалів, а також відомості, що стосуються справи (пункт 1 частини 1).

Однак слід не забувати про те, що КСУ не є повноважним проводити ні оперативно-розшукові, ні слідчі дії, тому йдеться лише про витребування інформації для можливого використання як доказів виключно у межах, встановлених законом, та у випадках, коли інформації, яку надали учасники конституційного судового процесу, недостатньо для повного і всебічного розгляду справи і прийняття обґрунтованого рішення з питань, порушених у конституційному поданні, зверненні або скарзі.

Необхідно також відзначити, що хоча конституційний судовий процес як складову загального юридичного процесу не можна повною мірою вважати науково-дослідницькою діяльністю, окремі елементи такої діяльності у ньому мають місце та й часто суттєво впливають на результати конституційного провадження. До таких елементів, насамперед, належить практика отримання консультативних висновків щодо питань, порушених у конституційному поданні, зверненні або скарзі, від науково-дослідних установ у галузі права та відповідних кафедр вищих юридичних закладів освіти.

Крім цього, на відміну від юридичних судових процесів, у судах загальної юрисдикції конституційний судовий процес орієнтований не на вивчення обставин, які спонукали суб'єкта звернутися до Суду за захистом своїх прав, свобод та законних інтересів, а виключно на питання конституційності законів та

інших правових актів, застосованих відповідними органами державної влади. Як показує практика КСУ, вирішення цих та інших питань, віднесених до його повноважень, потребує використання як загальних методів дослідження, так і формування власного спеціального методологічного інструментарію і понятійного апарату.

1.3. Методологія та понятійний апарат дослідження конституційного судового процесу і доказування в ньому

Методологія – це система принципів та загальних способів організації і структурування теоретичної та практичної діяльності, а також теорія цієї системи. Методи діяльності, які випливають з генетики людини, відходять далеко в минуле, коли наші далекі предки набували, узагальнювали і передавали новим поколінням свої навички та засоби впливу на природу, форми організації праці та спілкування. Коли з'явилася філософія, методологія стала особливістю пізнання і може бути визначена як система соціально затверджених правил та стандартів інтелектуальної і практичної діяльності. Ці правила та стандарти повинні бути узгоджені з об'єктивною логікою подій, із властивостями та законами явищ.

У науці існує два види методології⁴: загальнонаукова (філософська) та конкретно-наукова (прикладна), а також три роди методів, які вирізняються відповідно до широти їх застосування в науці: філософські, загальнонаукові і конкретно-наукові. Філософські (діалектичні) методи через загальність філософії можуть бути застосовані до будь-якого окремого дослідження, більше того, методи конкретних наук, збудовані логічно правильно, відтворюють структуру діалектичного методу. І це ще раз підтверджує, що саме методологія і логіка є сполучною ланкою між філософією і природознавством [425, с. 12].

Конкретно-наукові методи застосовуються в одній або групі споріднених наук. Галузь застосування загальних методів ширша, ніж конкретно-наукових, але вони не є загальними, використовуються не на всіх стадіях дослідної роботи, при вирішенні не всіх завдань науки. Так, за допомогою статистичного методу можна

⁴ Методологія – з грец. *μεθοδολογία* – вчення про метод.

досліджувати лише ті явища, які виражаються кількісно, його не можна застосовувати там, де немає масових явищ, де в предметах відсутні індивідуальні відмінності [212, с. 453].

У філософському енциклопедичному словнику Р. Шевчук визначає методологію, як систему принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також як вчення. З огляду на це поняття «методологія» має два основних значення:

- 1) система певних принципів і способів, які застосовуються для організації та побудови певної діяльності (у науці, політиці, мистецтві тощо);
- 2) вчення про цю систему, теорія методу [424, с. 36].

Натомість, існують й інші визначення цієї філософської категорії, зокрема, вважається, що методологія будь-якого наукового дослідження має філософську основу, в ролі якої можуть виступати діалектичний матеріалізм або метафізичний чи синергетичний підходи. У наукових дослідженнях також застосовуються загальнонаукові засоби пізнання і логічні конструкції, які використовуються в усіх науках, і складно знайти наукове дослідження, в якому не застосовувалися б аналіз, способи пізнання, що переважають у певній галузі науки в цілому. Наприклад, у юриспруденції часто застосовується догматичний або нормативний метод пізнання, коли усвідомлюються зміст правової норми, методи пізнання, які мають найбільше поширення в окремому підрозділі галузі науки, а також теоретико-методологічні та доктринально-методологічні аспекти наукового пізнання, властиві конкретному науковому дослідженню, обумовлені предметом і об'єктом дослідження, тими завданнями, які поставив перед собою вчений, середовищем, у якому він працює [347, с. 81].

Із наведеного випливає, що пострадянські вчені зовсім не бажають відмовлятися від матеріалістичної діалектики «як основи аналітичної методології», до якої критично ставилися І. Франко, А. Доз, П.Обенк, Х. Перельман, Ж.-П. Сартр, К. Рікьон, К. Поппер та ін. [163, с. 13–15].

Натомість, не зайвим буде зазначити, що методологічний інструментарій юридичної науки складається практично з тих самих методів, які застосовуються

в інших галузях знання. Однак на прикладі формально-логічного методу тлумачення права, який ґрунтується на загальних законах і методах формальної логіки, можна стверджувати, що запровадження в юридичну науку способів, прийомів і процедур дослідження, які притаманні іншим наукам, вимагає їх адаптації до специфіки правової реальності. Водночас цьому кожна правова галузь знань, за винятком філософії права та теорії держави і права, орієнтована на вивчення тільки певних видів суспільних відносин та форм їх урегулювання.

У наукових колах побутує думка про те, що поняття «засіб пізнання», «спосіб пізнання», «метод пізнання», «прийом пізнання» не є тотожними та залежать від змісту методу, структури пізнавальної діяльності в цілому. У найзагальнішому вигляді пізнання може бути представлено як процес, що історично розвивається у напрямі досягнення більш достовірних знань про світ за допомогою певних засобів і дій суб'єкта. В системі компонентів пізнавальної діяльності (об'єкт пізнання, дії суб'єкта, засоби вирішення проблеми) метод повинен належати до засобів пізнання, однак ніяким чином не бути прирівняний до всієї пізнавальної діяльності [238, с. 406]. Натомість, метод, хоча і належить до розряду засобів пізнання, не може визначатися як засіб пізнання, оскільки це не виражає специфіки методу. З іншого боку, не будь який засіб пізнання є методом. Поняття засобів – більш широке за своїм обсягом, воно охоплює предмет, річ, інструмент, знаряддя, навички та вміння людини, метод, бажання, волю, одним словом, все, що використовується в системі діяльності, все те, що необхідно для реалізації мети [238, с. 407].

Методологія дослідження, згідно з твердженнями професора Р. Кумара (Юридичний консультант Уряду Індії), є супровідним суб'єктом та залежить від схильності дослідників до різних дослідницьких парадигм. Однак хоча парадигми в них різняться, зміст та сутність, а також філософський підхід до вирішення проблеми аналогічні. Тому, на його погляд, слід погодитися з Л. Фестінгером, який в передмові до своєї книги «Методи дослідження в «поведінкових науках» зазначали, що «хоча основна логіка наукової методології однакова у всьому полі,

її специфічні методи та підходи будуть різними залежно від предмета» [486, с. 36].

Поняття «методологія» в сучасній науці визначається у підручнику з філософії за редакцією професора Ч. Кирвеля (Білорусь), має функціонально-організуючу, спрямовано-регламентуючу дослідницьку діяльність, значення і виражає рефлексивно-систематизуючі способи її здійснення.

У першому випадку методологія розуміється як сукупність прийомів здійснення пізнавальної діяльності в тій чи іншій науці, тобто вона постає як сукупність способів діяльності і вимог до мислячого суб'єкта, сформульованих на основі закономірностей.

Друге значення відображає необхідність аналізу загальних проблем формування, підбору, застосування наукових методів у єдності: підстав їх існування, структури та змісту, взаємного зв'язку і взаємодії, ефективності тощо. У цьому разі методологія може поставати як загальна теорія методу [407, с. 101].

З цим варто погодитися, оскільки поряд з виокремленням і аналізом загальних, істотних параметрів усіх методів філософія здійснює функцію теоретичного поєднання цих параметрів із характерними механізмами й елементами побудови наукових досліджень, включаючи й інтерпретацію застосовуваних методів.

У результаті складається методологія науки, що є вченням про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання [407, с. 106]. Водночас оптимальною парадигмою методології визначається та, що створена загальною природою і може бути застосована до ряду дисциплін у соціальних науках, оскільки базується на практичному та поетапному підході до дослідницького дослідження, коли кожен крок забезпечує «шведський стіл» методів, моделей і процедур [407, с. 107].

На наш переконання, найбільш вдалим є визначення поняття «методологія», надане М. Костицьким, який пише, що це «вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, через призму яких і здійснюється пізнання за допомогою методів відповідно до технології їх застосування – методики. Тобто є метод,

методика й методологія. Вони, з одного боку, перебувають в ієрархічному зв'язку, з іншого – можуть існувати доволі автономно. Так, наприклад, метод спостереження може застосовуватися в більшості наук, незважаючи на те, що він, на мій погляд, найбільше пов'язаний з позитивістською методологією, емпіризмом. Тобто щоб спостерігати за природою, соціумом, процесами і явищами, у них не обов'язково себе позиціонувати як позитивіста чи емпіриста» [158, с. 6].

Близької за змістом позиції дотримуються деякі зарубіжні фахівці, зокрема професор комерційного коледжу університету у Джампурі (Індія) К. Котарі зазначає, що методологія дослідження є способом систематичного вирішення дослідницького завдання. Він також слушно зауважує, що не слід ототожнювати методологію дослідження та методи дослідження. Методи дослідження, як пише К. Котарі, слід розуміти як усі ті методи (методики), які використовуються для проведення досліджень. Оскільки дослідження об'єкта має на меті досягнення певного рішення, наявні та невідомі (такі, що необхідно виявити) аспекти проблеми повинні бути пов'язані один з одним, щоб уможливити це рішення. З огляду на це методи дослідження можуть бути умовно поділені на три групи:

- до першої групи належать методи, що стосуються збору даних. Ці методи будуть використовуватися там, де вже доступні дані не є достатніми для прийняття потрібного рішення;
- другу групу складають статистичні методи, які використовуються для встановлення відносин між відомими та невідомими даними;
- третя група охоплює ті методи, які використовуються для оцінки достовірності отриманих результатів [484, р. 78].

Науково-дослідницька методологія, як вважає професор Н. Воліман (Оксфордський університет, Велика Британія), – це сукупність методів, які використовуються для вивчення проблеми та отримання запланованих або незапланованих об'єктивних результатів. Вони представляють інструменти, які визначають способи збору, сортування та аналізу інформації, з метою отримання підстав для певних висновків. Якщо було використано правильні методи для

конкретного типу дослідження, то це повинно переконати інших людей, що висновки є достатньо науково обґрунтованими і що нові знання є достовірними [533, с. 7].

Досліджуючи методологію і методи сучасної науки конституційного права, слід також звернути увагу на те, що вчені використовують методологію, яка відповідає їх світогляду, пов'язану з принциповими оціночними судженнями про явища з позицій основних цінностей людства (добро і зло, свобода, рівність, справедливість, демократія тощо), і при вивченні конституційного права розрізняють такі напрямки, як ліберальні і радикальні.

Як зазначалося вище, для вирішення поставлених завдань монографічного дисертаційного дослідження застосовувалися загальні філософські методи:

– діалектичний⁵, тобто філософський метод наукового пізнання, що розглядає дійсність у русі, розвитку і суперечностях, який походить зі Стародавньої Греції завдяки популярності діалогів між Платоном та Сократом [242]. Як зазначає М. Костицький, цей метод є тріадним (триєдиним) і виявляється як:

- «1) буття – сутність – поняття;
- 2) чуттєвість – розсудок – розум;
- 3) перехід – рефлексія – розвиток;
- 4) метод – логіка – пізнання;
- 5) теза – антитеза – синтез» [163, с. 7];

– категоріального аналізу, за результатами якого було визначено зміст понять «доказ» і «доказування» та особливості їх використання у конституційному судовому процесі;

– емпірично-індуктивний, який полягає у переорієнтації ходу думки у зворотному напрямку – від конкретного до загального [20, с.130] – та застосовувався для визначення впливу на рішення Суду кожного виду доказів на прикладах конкретних справ, які ним розглядалися протягом періоду його діяльності;

⁵ Діалектичний – від грец. *διαλεκτική* – мистецтво сперечатися, міркувати.

– філософсько-правового моделювання для оцінки теоретичних засад та практики законодавчого регулювання використання доказів і процесу доказування у конституційному провадженні та розробки пропозицій щодо їх удосконалення відповідно до загальновизнаних міжнародних стандартів, з урахуванням принципу субсидіарності;

– гіпотетично-дедуктивний, зміст якого полягає у формуванні окремих висновків на підставі перевірки висунених гіпотез, зокрема щодо залежності світогляду конституційного судового процесу від ідеологічних догматів конституціоналізму; визначення статусу органу конституційної юрисдикції як суду «права», а не суду «факту» тощо. При цьому слід зазначити, що цінність отриманих результатів не залежить від того, підтверджена була гіпотеза чи спростована, оскільки за загальними правилами наукового дослідження отримання негативного результату також слід відносити до позитиву дослідження;

– діалектично-системний, який дає змогу розглядати предмет з точки зору діалектичної логіки, за допомогою якої розкривався механізм взаємозв'язку між конституційним судовим процесом та іншими видами юридичного процесу, тобто є основою, яка дає змогу об'єднати у праві розрізнені частини цілого в систему об'єктивних закономірних субстанцій як організаційну єдність частин цілого [114, с. 254]. Сукупність окремих частин, які утворюють єдине ціле, є його складом, їх взаємозв'язок утворює його структуру, організацію доказування як основного фактора прийняття об'єктивного та аргументованого рішення з питань, вирішення яких належить до повноважень КСУ;

– феноменологічний, суть якого полягає у застосуванні процедури феноменологічної індукції, за допомогою якої створюється особливе поле для феноменологічного аналізу і відбувається вирізнення від інших методів вивчення питань, пов'язаних із доказами та доказуванням у конституційному судовому процесі. Крім цього, феноменологічний метод ґрунтується на визначенні сукупності взаємопов'язаних прийомів і способів аналізу об'єкта дослідження [114, с. 101];

– раціоналістичний, тобто побудований на постулатах декартівського раціоналізму – напряму філософської думки, який ґрунтується на концепції «примату розуму у процесі пізнання і компетентності» [77, с. 249] (у нашому випадку – суддів, які за допомогою логічних ходу міркувань оцінюють прийнятність та важливість доказів для встановлення матеріальної істини як основного завдання конституційного судового процесу);

– герменевтичний метод загального зв'язку, який застосовується як теоретично-філософський концептуальний підхід до будь-якої інтерпретації та полягає у тому, що інтерпретаційна діяльність не може обмежуватися вивченням виключно наданого тексту закону або іншого правового акта, який є предметом дослідження конституційного судового процесу, а повинна здійснюватися із застосуванням методів як лінгвістики, так і філософії, зокрема подвійної і потрійної рефлексії⁶, за якими об'єктом пізнання може бути спосіб пізнання (гносеологія), а також знання (епістемологія), думка або вчинок. Тобто інтерпретації підлягає не тільки текст, а і його автор, конкретна історична ситуація, яка, зокрема, є наслідком державного регулювання [53, с. 321];

– філософсько-психологічний, що охоплює сукупність засобів і прийомів вивчення фактів психологічних явищ та проявів психологічної діяльності, наприклад у процесі прийняття законів або інших правових актів. «Пізнання, – зазначає з цього приводу М. Костицький, – у сучасній філософії та наукознавстві трактується як творча діяльність суб'єкта, що орієнтована на отримання достовірних знань про світ, є сутнісною характеристикою буття і залежно від свого функціонального призначення, характеру знання і відповідних засобів та методів може здійснюватися як філософське, наукове, художнє, буденне тощо» [164]. Цей метод тісно пов'язаний із синергетикою – наукою, яка досліджує державно-правові явища як самоорганізовані системи, виникнення і зміна яких ґрунтуються на випадкових процесах, особливо в їх кризових, нестабільних станах. Понятійний апарат цього методу утворюють поняття нерівновагі, кризи,

⁶ Рефлексія – від лат. *reflexio* – звернення назад.

еволюції, відхилення, імовірності випадку, самоорганізації, непередбачуваності, фактора порядку тощо [369, с. 111];

– статистичний, який застосовується з метою виявлення окремих тенденцій розвитку конституційно-правових норм у галузі конституційного права і правосуддя та оцінки їх впливу на практику конституційного судового процесу (див. схему № 4).

Крім цього, у дослідженні застосовувалися також специфічні наукові методи пізнання в галузі права: формально-юридичний, юридично-герменевтичний, порівняльно-правовий, а також соціологічного спостереження та аналізу практики конституційного судового процесу, у тому числі з питань вивчення, оцінки та залучення доказів у процесі доказування при прийнятті рішень у справах з питань, що належать до повноважень вітчизняного та зарубіжних органів конституційної юрисдикції.

На наше переконання, слід також звернути увагу на одну зі специфічних та малодосліджених методологій пізнання у галузі конституційного права професора Ф. Сірегарда (Університет Нового Південного Уельсу, Австралія). Це так звана методологія конституційного тлумачення, яка ґрунтується на «надзвичайно складній філософсько-правовій концепції дотримання балансу між конкуруючими, однак достатньо аргументованими міркуваннями».

Відмінність у визначенні законності (конституційності) та незаконності (неконституційності) законодавства, як вважає вчений, залежить від:

- межі визначеності та невизначеності тексту правового акта як об'єкта дослідження;
- з'ясування змісту мети тексту або його змінення;
- прогнозування наслідків запровадження норми, у тому числі можливість її хибного (неоднозначного) розуміння.

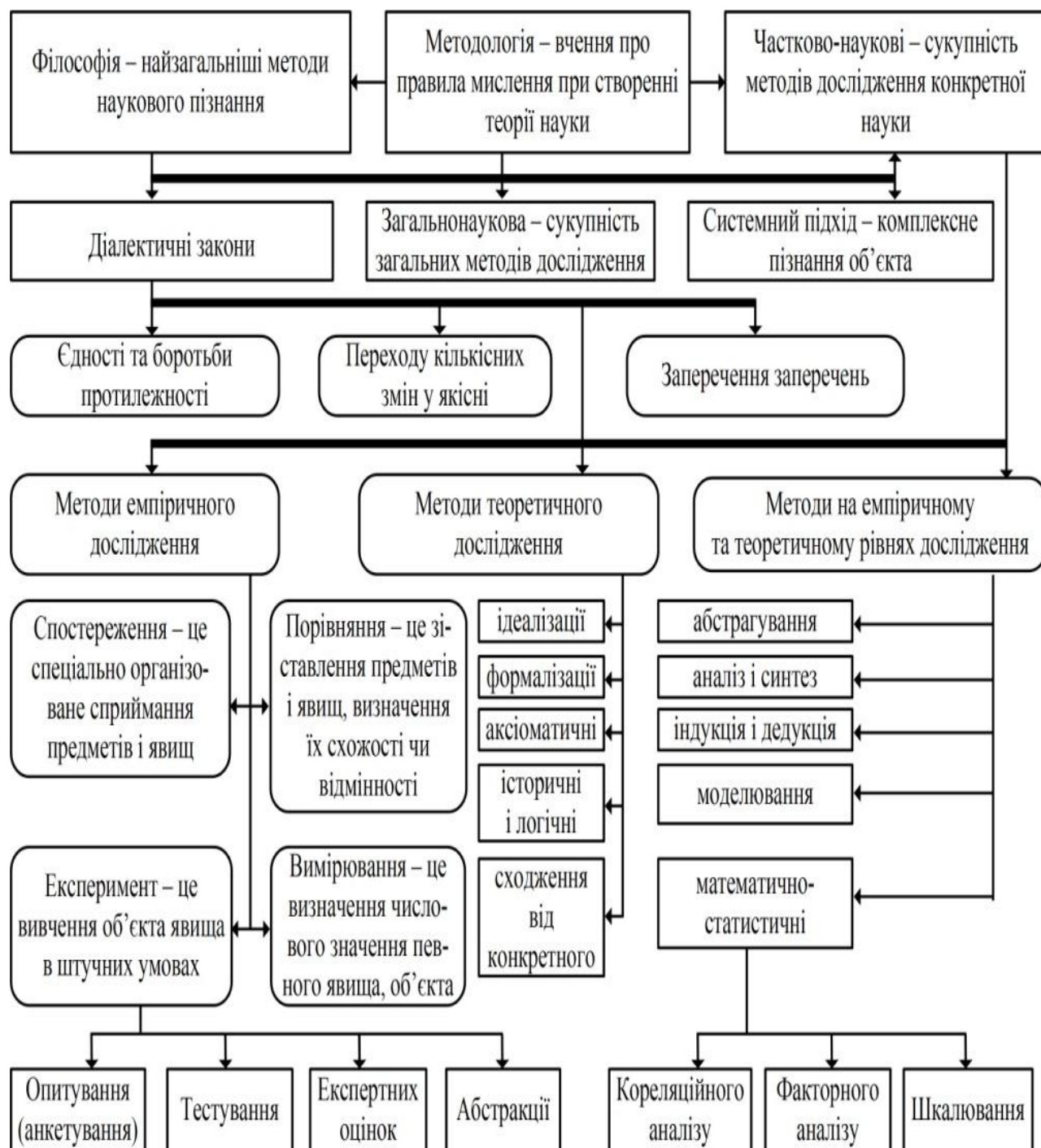

Схема № 4. Методи досліджень на емпіричному та теоретичному рівнях
(згідно з В.М. Шейком [425])

Ф. Сірегард також визначає сім основних методів конституційного тлумачення: текстовий, історичний, функціональний, доктринальний, юриспруденційний, справедливий і природний [517, с. 4] (див. схему № 5).

Схема № 5. Завдання та методи конституційного тлумачення

Як показує практика вітчизняного конституційного судочинства, ці методи доволі часто застосовувалися КСУ для формування доказової бази рішення у справах не лише з питань, пов'язаних із наданням офіційного тлумачення Конституції України та законів України (1997–2016 рр.), а й щодо конституційності законів та інших нормативно-правових актів. Зокрема, застосування текстового методу обумовлено правилом юридичної герменевтики, так званим «герменевтичним (гадамерівським) колом», за яким для з'ясування

змісту тексту необхідно дослідити усі його складові, натомість правильне розуміння цих складових залежить від усвідомлення суті всього тексту.

Наприклад:

– у Рішенні від 15 березня 2016 року Суд зазначив, що аналіз наведених конституційних положень «вказує на те, що кожна стаття Конституції України, яка містить слово «наступний», має свій предмет регулювання та власне змістове навантаження, які обумовлюють мету використання вказаного слова і його значення у контексті відповідного конституційно-правового регулювання» [279];

– у Рішенні від 26 травня 2015 року Суд наголосив, що «аналіз положень глави 22 Кодексу України про адміністративні правопорушення в системному зв'язку з положеннями його глави 17 вказує на те, що підстав для ототожнення місця вчинення адміністративного правопорушення з місцем розгляду справи про таке правопорушення немає, а словосполучення «на місці вчинення правопорушення» і «за місцем його вчинення», які містяться у статтях 258, 276 Кодексу, мають різне цільове спрямування і різний правовий зміст» [304].

Функціональний метод у конституційному судовому процесі, як правило, застосовується для визначення суті державної політики у певних галузях життєдіяльності суспільства, наприклад:

– у Рішенні від 13 травня 2015 року Суд роз'яснив, що «пенсійне забезпечення окремих категорій громадян регулюється спеціальними законами з урахуванням особливостей умов праці, характеру, складності і значущості виконуваної роботи, ступеня відповідальності, певних обмежень конституційних прав і свобод тощо» [276];

– у Рішенні від 31 березня 2015 року Суд, зокрема, зазначив, що згідно з Митним кодексом України «переміщення товарів через митний кордон України, пред'явлення їх відповідним органам для проведення митного контролю та митного оформлення, а також здійснення операцій з товарами, що перебувають під митним контролем, регламентуються митними правилами. Особи, які переміщують товари на митну територію України, повинні дотримуватися митних

правил, визначених у Кодексі; за порушення (недотримання) цих правил у Кодексі передбачено адміністративну відповідальність» [316].

Застосування доктринального методу в конституційному судовому процесі обумовлено необхідністю виконання основного завдання КСУ – забезпечення верховенства Конституції України, що, зокрема, полягає у дотриманні проголошених нею принципів та засад (доктрин) діяльності держави.

Так, у Рішенні від 11 липня 2013 року Суд зауважив, що Україна є «демократичною, правовою державою, в якій визнається і діє принцип верховенства права, а людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність; громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом» [269].

У Рішенні від 11 червня 2014 року Суд наголосив на тому, що «згідно зі статтею 47 Конституції України кожен має право на житло; держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду; громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону; ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду» [271].

У Рішенні від 11 лютого 2014 року Суд, зокрема, зазначив, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права (частина перша статті 8 Конституції України), який вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають ґрунтуватися передусім на ідеях соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» [270].

Застосування у практиці КСУ юриспруденційного методу зумовлене існуванням безпосереднього зв'язку питань, які розглядаються у ході

конституційного судового процесу, зізнаннями у різних галузях науки права, зокрема при виявленні та пізнанні юриспруденційної сутності і змісту конституційно-правових, кримінально-правових, цивільно-правових, господарсько-правових та інших правових відносин, наприклад:

- норми Конституції України, згідно з юридичною позицією Суду, викладеною у Рішенні від 11 липня 2013 року, є нормами прямої дії; права і свободи людини і громадянина захищаються судом; виключно законами України визначаються судочинство і основи організації та діяльності адвокатури; в Основному Законі України закріплені основоположні засади судочинства [269];

- КСУ у Рішенні від 18 квітня 2012 року роз'яснив, що поняття «працівник правоохоронного органу» необхідно визначати відповідно до розуміння ознак цього суб'єкта злочину лише за змістом його застосування у КК. Із системного аналізу положень цього Кодексу вбачається, що в ньому розмежовано поняття «працівник правоохоронного органу», «працівник державної виконавчої служби», «державний виконавець» [284];

- лише фізична особа, якої стосується конфіденційна інформація, як зазначив КСУ у Рішенні від 20 січня 2012 року, відповідно до конституційного та законодавчого регулювання права особи на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації, має право вільно, на власний розсуд визначати порядок ознайомлення з нею інших осіб, держави та органів місцевого самоврядування, а також право на збереження її у таємниці [291].

Природно-правовий метод у конституційному судовому процесі, насамперед, є функціональним відображенням пізнавальної діяльності Суду в контексті захисту природних прав людини. Пріоритет цих прав, як роз'яснив КСУ у Рішенні від 29 січня 2008 року, слід розуміти як один із засадничих принципів Конституції України, відповідно до якого парламент, як орган законодавчої влади має ухвалювати правові акти, дотримуючись такого підходу. За змістом загальновизнаних актів міжнародного права природні права є винятковими, невід'ємними від людини, невідчужуваними і непорушними будь-ким, зокрема державою [312].

Справедливість згідно з юридичною позицією КСУ, сформульованою у Рішенні від 11 лютого 2014 року, – «одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права» [270].

У цьому контексті Суд роз'яснив, що звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини є їх обмеженням. Верховна Рада повноважна ухвалювати закони, що встановлюють обмеження, відповідно до таких критеріїв: «Обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [270].

Історичний метод, що ґрунтується на вивченні виникнення, формування та розвитку об'єктів у хронологічній послідовності, у конституційному судовому процесі, як правило, застосовується для пізнання конкретних обставин і причин, що зумовили ухвалення акта, який тлумачиться або розглядається на предмет його конституційності. Завдяки його використанню досягається розуміння суті проблеми і виникає можливість як сформулювати юридичну позицію Суду з питань, які розглядаються, так і спрогнозувати ймовірні наслідки застосування правових актів, що є предметом дослідження у конституційному судовому процесі, наприклад:

– у Висновку від 19 червня 2018 року КСУ зробив застереження, що «доцільно звернути увагу на те, що, ухвалюючи рішення щодо скасування депутатської недоторканності, необхідно враховувати стан політичної та правової системи України – її здатність у разі повної відсутності інституту депутатської недоторканності забезпечити безперешкодне та ефективне здійснення народними

депутатами України своїх повноважень, функціонування парламенту, а також реалізацію конституційного принципу поділу державної влади» [39];

– у Висновку від 15 січня 2008 року КСУ, зокрема, зауважив, що «надання виконавчим органам районних і обласних рад права представляти спільні інтереси громад може призвести до порушення принципу функціонального розмежування органів місцевого самоврядування та покладення на них не властивих їм повноважень» [38];

– у Висновку від 2 червня 1999 року Суд наголосив, що у поданому «проекті Закону України «Про внесення змін до статті 46 Конституції України» закріплене названою статтею право громадян на соціальний захист у старості пов'язується з досягненням ними певного віку, а саме: «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у старості при досягненні жінками віку не вище 55 років, а чоловіками – не вище 60 років». Пропоновані зміни, по суті, обмежують право громадян на соціальний захист у старості, оскільки за своїм буквальним смислом фактично позбавляють (очевидно, всупереч намірам самих авторів законопроекту) права на соціальний захист жінок, старших (вище) 55 років, і чоловіків, старших (вище) 60 років, що суперечить вимогам статті 157 Конституції України» [41].

Питання, пов'язані з визначенням змісту та суті понять і термінів, які становлять понятійний апарат процесу оволодіння певними науковими знаннями, завжди перебували під пильною увагою фахівців, у тому числі в галузі філософії права. Водночас, незважаючи на велику кількість публікацій на цю тему, багаторічна дискусія щодо наукового розуміння цієї філософсько-методологічної категорії та її ролі у науково-дослідницькій діяльності триває.

Так, значна група фахівців вважають за доцільне розробити та запровадити понятійний апарат процесу оволодіння науковими знаннями виключно у межах певної наукової галузі. При цьому концептуальний (понятійний) апарат теорії створює систему, яка в цілому повинна вміти описувати явища, які ми прагнемо дослідити на основі цієї теорії. Джерелом недоліків такої системи може бути

неправильний вибір визначених понять (поганих визначень) у межах теорії та понять, сенс яких визначається поза теорією.

Засвоївши загальну термінологію досліджень, як пише з цього приводу професор Д. Вуд (Державний університет міста Монклер, США), ви зможете зрозуміти, як читати та інтерпретувати наукові журнальні статті для більш ефективного застосування їх результатів на практиці [534].

На думку інших фахівців, поняття – це найважливіший засіб упорядкованого мислення, а система наукових понять є зосередженням знання, що дозволяє людині осмислювати навколишні явища [67, с. 46]. Водночас під час формулювання визначень у різних теоріях і міркуваннях нерідко виникають питання про те, чи правильно запропоновано визначення термінів та чому одне визначення слід прийняти, а інше – відкинути; чому дане визначення потребує узагальнення; з яких підстав одне правильне визначення повинно розглядатися як більш ефективне, ніж інше правильне визначення; чому до одних визначень застосовуються одні вимоги, а до інших – інші тощо [67, с. 5].

Водночас згідно з концепцією розуміння феномену понятійності та термінології, автором якої є професор О. Мієттіненіна (Університет міста Бергена, Норвегія), поняття та терміни слід віднести до так званої «спеціалізованої інформації», що пояснює їх значення у галузях науки, в яких вони застосовуються. Ця інформація повинна бути як простою, що пояснює зміст та сутність поняття чи терміна, так і квазірекомендуючою, тобто такою, що передає загальновизнану думку про те, яким має бути розуміння терміна або поняття, або їх обох [496, с. 171].

Інша група науковців вважає, що понятійний апарат є обов'язковою складовою кожного наукового дослідження і має формуватися окремо залежно від його теми та методологічного інструментарію, який застосовується дослідником. Тобто понятійний апарат дослідження – це субординована система (ієрархія), що охоплює усі терміни з проблеми конкретного дослідження [330, с. 151].

Академік НАПрН України М. Панов, підтримуючи в основному необхідність формування категоріального (понятійного) апарату галузевих наук,

водночас зауважує, що «методологічне значення понять і категорій юридичної науки полягає в тому, що вони є «засобом», «інструментарієм» пізнання державно-правових явищ. На підставі існуючих знань розробляються правила і прийоми застосування категорій та понять у конкретних пізнавальних процедурах, у процесі руху до нового наукового знання. Самі по собі, поза цим методологічним аспектом діяльності «суб'єкта, що пізнає», наукові абстракції не можуть дати нових знань, а відтак не можуть виступати єдиним (або специфічним) методом пізнання права» [232, с. 59].

Свою структуру процесу формування понятійного (категоріального) апарату дослідження подає Г. Цехмістєрова (див. схему № 6).

Схожої позиції дотримується також професор Л. Кодіна (Барселонський університет, Іспанія), яка зазначає, що мета дослідження видається зрозумілою, коли визначаються не тільки його об'єкт, а й засоби досягнення цієї мети. У довготривалому дослідженні ми мислимо поняттями, які вибрали для визначення того, що ми обрали об'єктом саме цього дослідження, що дозволяє легко представити компактний та однозначний виклад мети і шляхів її досягнення. Слід зазначити, що додавання однієї або більше основних цілей, підцілей зазвичай рекомендується та, як правило, відбувається, тому що іноді підцілі є такими, що вимагають оперування прийнятними саме до них поняттями [471].

Водночас слід погодитися з науковим висновком про те, що покладені в основу наукового дослідження твердження є низкою понять, а не штучним набором окремих різнопланових суджень. Вони є відображенням концептуального змісту дослідження, який становлять: тема, об'єкт, предмет, мета і завдання дослідження, наукова проблема, її обґрунтування, наукова новизна, теоретична і практична значущість. Ці категорії передбачають низку субпідрядних понять, суджень і гіпотез, у яких фіксуються ті чи інші сторони і відносини об'єкта, що вивчається [341, с. 43].

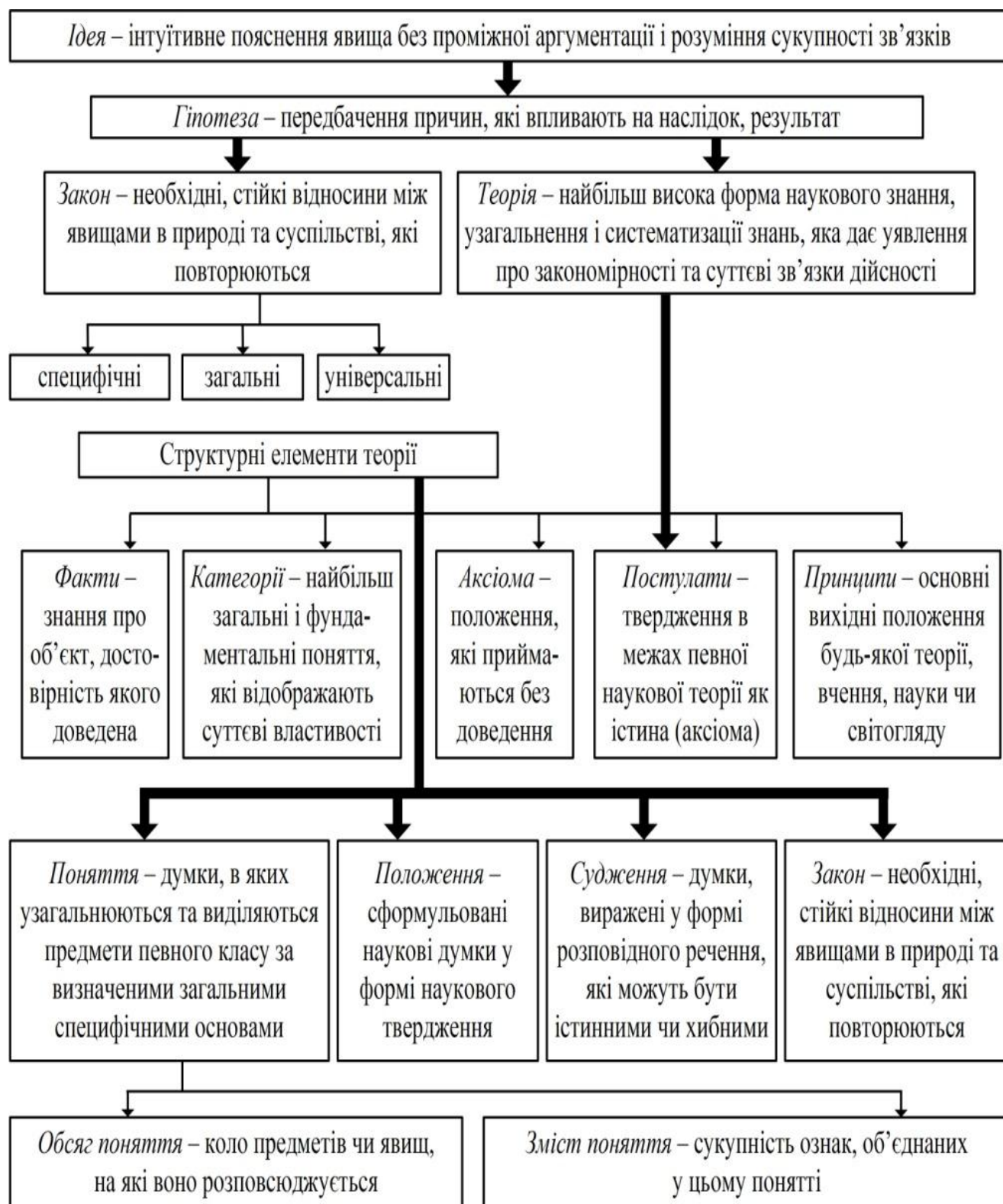

Схема № 6. Структура процесу формування понятійного (категоріального) апарату дослідження (згідно з Г. Цехмістеровою [417])

У літературі понятійний апарат часто ототожнюють з глосарієм, тобто словником до тексту, який пояснює маловідомі або застарілі слова [355, с. 87], або

списком понять у специфічній галузі знання з їх визначеннями, який покликаний допомогти у розумінні загальноприйнятих термінів і понять при читанні, інтерпретації та оцінці наукових досліджень у соціальних науках [354, с. 174]. Існує також судження, що понятійний апарат «у нестроному змісті – тезаурус» [330, с. 151], тобто в етимологічному значенні – «одномовний тлумачний або тематичний словник, який прагне максимально охопити лексику конкретної мови, подає лексику певної мови в усьому її обсязі з прикладами використання в тексті, що належить до певної галузі знань, з наданням семантичних зв'язків між лексичними» [87, с. 535].

З цим навряд чи можна погодитися, оскільки, на нашу думку, віднесення понятійного (категоріального) апарату до категорії словника, тобто до виключно «упорядкованого в алфавітному чи тематичному порядку списку заголовних лексикографічно опрацьованих слів» [387, с. 163], не відображає його суті як складової філософської та методологічної ідеології наукового дослідження.

Таким чином, вивчивши основні положення викладених визначень понятійного апарату, автор вважає за доцільне викласти власне розуміння суті та змісту цього явища у контексті мети та завдань цього наукового дослідження. На наше переконання, понятійний апарат дослідження філософсько-правових засад доказування у конституційно-судовому процесі є невід'ємною складовою його методології, яка відображає особливості викладення матеріалу для формування науково обґрунтованої доказової бази авторського розуміння порушених проблем та визначення шляхів їх подолання.

Елементами цього понятійного апарату є, по-перше, загальноприйняті терміни та поняття⁷ у розумінні характерних особливостей методології дослідження філософсько-правових засад доказування у конституційному судовому процесі:

⁷ Перелік понять та термінів, які включено до понятійного апарату дослідження, подано в алфавітному порядку.

– аксіома (аксіоматизоване знання) – самоочевидний принцип або основні вихідні положення чи твердження якоїсь теорії, що приймаються без додаткового доказування;

– акт – офіційний документ, що має юридичну силу; зокрема, до нормативних належать акти, які встановлюють, змінюють чи припиняють норми права, мають локальний характер, розраховані на широке коло осіб та застосовуються неодноразово;

– аналіз – метод дослідження, який вивчає предмет, уявно чи реально розчленовуючи його на складові елементи, зокрема, частини об'єкта, його ознаки, властивості, відношення, відтак розглядає кожен з виділених елементів окремо в межах єдиного цілого;

– аргумент – твердження або група тверджень, що надаються водяться як обґрунтування висновку;

– аспект – поняття філософії (онтології, теорії пізнання), яке розглядається: об'єктивно – як характеристика, властивість, атрибут, об'єкт упізнання (факту, явища, предмета, події); суб'єктивно – як точка зору, з якої суб'єкт сприймає або оцінює той чи інший об'єкт (факт, явище, предмет, подію);

– генезис – походження, виникнення, народження, зародження;

– гіпотеза – припущення, яке перевіряють експериментально;

– закон – термін, який застосовується у кількох значеннях:

у юриспруденції – нормативно-правовий акт, встановлене органом загальнообов'язкове правило, яке має вищу юридичну силу;

у наукових дослідженнях – вербальне та/або математично виражене твердження, що має докази (на відміну від аксіоми), узагальнення, що ґрунтується на емпіричному спостереженні за поведінкою природних тіл, яке вважається універсальним і незмінним фактом фізичного світу;

у теології (Закон Божий) – сукупність догматів віри, тлумачень;

– законодавство – залежно від важливості і специфіки суспільних відносин, що регулюються, цей термін вживається в різних значеннях: в одних маються на увазі лише закони; в інших, передусім кодифікованих, - закони та інші акти

Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках – також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади [327];

– знання – форма інформації, існування систематизованого результату інтелектуальної діяльності людини (пізнання), до якої належать різні види знання:

істинне (епістемологічне);

наукове, якому властиві логічна обґрунтованість, доведеність, відтворення результатів, прагнення до усунення помилок і подолання суперечностей;

повсякденне (здоровий глузд), яке слугує основою орієнтації людини в навколишньому світі;

інтуїтивне, релігійне тощо];

– джерело права – зовнішнє вираження і закріплення правових норм, чим засвідчується їх загальнообов’язковість, а також положень, що розкривають, тлумачать зміст права;

– дедукція – процес виведення висновку, що гарантовано слідує, якщо вихідні припущення щодо істинності висновку на їх підставі є правильними;

– індукція – логічний умовивід, який приводить до отримання загального висновку, ґрунтуючись на окремих посиленнях, тобто рух від конкретного до загального;

– істина – при характеристиці знання – твердження або сукупність тверджень, що відповідають дійсності в найширшому розумінні цього слова; у загальному і метафоричному розумінні – справжній, ідеальний, справедливий порядок речей, що визначає зміст людських пошуків у житті («правда»);

– категорія – загальне поняття, що відображає універсальні властивості та відношення об’єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку матеріальних, природних і духовних явищ; родові поняття, що позначає розряд предметів; група однорідних предметів, явищ, осіб;

– клас – сукупність, розряд, група предметів або явищ, що мають спільні ознаки, якість;

– концепція – система поглядів, те або інше розуміння явищ і процесів, єдиний, визначальний задум; головне її призначення полягає в інтеграції певного масиву знання, у прагненні використовувати його для пояснення, пошуку закономірностей;

– мета – означає стан у майбутньому, який можливо змінити відносно теперішнього та якого варто, бажано або необхідно досягти;

– норма права (правова норма) – загальнообов’язкове, формально визначене правило поведінки (зразок, масштаб, еталон), встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи і справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу;

– парадигма – теоретико-методологічна модель;

– поняття – символічне відображення істотних властивостей предметів навколишнього світу, виділених у результаті аналітичної роботи;

– постулат – термін, що вживається як у логіці, так і в математиці та філософії і відповідає аристотелевому *aithma*, що означає положення, яке, не будучи доведеним, приймається через теоретичну чи практичну необхідність за дійсне;

– правило – вимога для виконання якихось умов (норма поведінки) всіма учасниками будь-якої дії;

– право – система соціальних загальнообов’язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою; суб’єктивне право особи, закріплене у конституції, інших актах національного законодавства і міжнародних правових актах (право на життя, на працю, на вільний розвиток особистості тощо);

– правовідносини – урегульовані нормами суспільні відносини, які виникають тоді, і тільки тоді, коли відносини регулюються нормами права;

– принцип – абстрактне визначення ідеї, що виникла в результаті суб’єктивного вимірювання й аналізу досвіду людей;

– проблема – складне теоретичне або практичне питання, що потребує розв’язання, вивчення, дослідження;

– синтез – поєднання абстрагованих сторін предмета і відображення його як конкретної цілісності; метод вивчення об’єкта у його цілісності, в єдиному і взаємному зв’язку його частин;

– стандарт – зразок, еталон, модель, які приймаються за вихідні для порівняння з ними інших подібних об’єктів;

– статус у соціумі – положення, яке займає індивід або соціальна група в суспільстві чи окремій підсистемі суспільства;

– суспільство (соціум) – організована сукупність людей, об’єднаних характерними для них відносинами на певному етапі історичного розвитку, також соціальна самодостатня система, що ґрунтується на взаємовідносинах людей у процесі реалізації особистих потреб; основоположна категорія філософії, соціології та антропології;

– теорія – в широкому значенні – комплекс поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення і пояснення якогось явища; в більш вузькому і спеціальному значенні – вища, найрозвиненіша форма організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві зв’язки в певній галузі дійсності – об’єкт цієї теорії;

– термін – слово або словосполучення, що визначає чітко й однозначно окреслене поняття і його співвідношення з іншими поняттями в межах спеціальної сфери; у логіці – необхідна складова частина судження (суб’єкт і предикат) чи силогізму;

– трансформація – зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей чого-небудь;

– умовивід – логічна дія, за допомогою якої з одного або частіше кількох суджень виводиться нове судження, однак висновки, здобуті в результаті абстрактних умовиводів, ще не можна вважати остаточною істиною;

– юрисдикція – компетенція судових органів із розгляду цивільних, кримінальних та інших справ; коло справ, які цей суд має право розглядати і вирішувати; коло питань, що належать до відання установи або держави⁸.

По-друге, це терміни та поняття, визначення щодо яких є дискусійними у наукових колах або малодослідженими, щодо яких автор під час дослідження обґрунтовує своє розуміння та його дотримується. Зокрема, це стосується термінів «доказ», «предмет доказування», «суб'єкт доказування», «процес доказування», «допустимість доказу» у конституційному судовому процесі, визначення змісту та суті яких *de facto* є завданням цього дослідження.

Висновки до розділу 1

1. Бібліографічний огляд наукових статей та праць з питань, пов'язаних із доказами та доказуванням у всіх галузях юридичного судового процесу, показує, що питання судового доказування і доказів всебічно розроблені в теорії цивільного і кримінального судових процесів. Натомість, питання, пов'язані з дослідженням філософської категорії доказів, аспектів доказування та практично-правового аналізу специфіки їх застосування в конституційному судовому процесі, особливо у вітчизняному, ще недостатньо досліджені.

2. Характерною ознакою світоглядного змісту вітчизняного конституційного судового процесу є його орієнтація на захист прав особистості у контексті визнаних суспільством загальнолюдських цінностей, які знайшли своє відображення в актах законодавства, що регулюють принципи, засади та ідеологічну спрямованість діяльності держави.

3. Конституційний судовий процес як різновид юрисдикційного юридичного процесу є формою втілення юридичних моделей, що містяться у внутрішньому і міжнародному законодавстві, в реальну систему правовідносин,

⁸ У цьому підрозділі автор для визначення понять і термінів, які у подальшому будуть використані у тексті дисертації, скористався інформацією із загальнодоступних сайтів, а довідників, словників та енциклопедій.

спрямовану на виявлення і реалізацію матеріального правоохоронного відношення.

4. Методологію дослідження філософсько-правових засад доказування у конституційному судовому процесі слід визначити як сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в сучасній вітчизняній та зарубіжній юридичній науці. Її основу становлять розумове мислення та світогляд, що ґрунтуються на ідеології визнання людини, її життя та гідності, недоторканності й інших загальновизнаних прав та основоположних свобод найвищою соціальною цінністю.

5. Методологія як вчення, що досліджує принципи, методи діяльності і знання та відображає їх, охоплює методологію пізнання, методологію практичної цільності та методології оцінки.

6. Понятійний апарат цього наукового дослідження необхідно розглядати як організовану інформаційну систему, яка є невід'ємною складовою методології наукового дослідження та містить логічно взаємопов'язані й структурно упорядковані поняття, категорії, терміни та їх визначення. Ця система має ознаки цілісності й відносної самостійності функціонування у правовому понятійному просторі для визначення актуальності дослідження, його мети, об'єкта, предмета, завдання, новизни та практичної значущості шляхом окреслення проблем її функціонування, висунення та доказування гіпотез, спрямованих на усунення цих проблем.

РОЗДІЛ 2

ДОКАЗУВАННЯ ЯК ПІЗНАННЯ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

2.1. Гносеологічний зміст і сутність судового пізнання як різновиду юридичного пізнання

Теорії пізнання та креативності пізнавальної діяльності історично виникли водночас із філософією як її ядро, навколо якого було побудовано все інше. Пізнавальна діяльність як складова філософії охоплює широке коло проблем: зв'язок між знанням і реальністю, її джерелами та рушійними силами, її формами та рівнями, принципами та законами пізнавальної діяльності, а також тенденціями її розвитку. За її допомогою філософія аналізує критерії автентичності знання, його достовірність, а також причини помилок, проблеми практичного застосування знань.

У наукових джерелах з філософії права йдеться про те, що розвиток наукового юридичного пізнання в цілому має як кількісні, так і якісні характеристики. Кількісні зміни юридичного знання (його множення, уточнення і конкретизація, збільшення його обсягу тощо) відбуваються в цілому з позицій і в межах того чи іншого поняття права, яке лежить в основі певної концепції юриспруденції, її методу і предмета. Якісні зміни юридичного знання пов'язані з переходом від попереднього до нового поняття права, з формуванням нової юридичної теорії з відповідним новим методом і новим предметом. Рівень якісних змін може бути різним, але нові поняття сприяють процесу подальшого розвитку юридичного пізнання і прогресу юридичної думки [210, с. 16].

У цьому контексті пізнання слід розуміти як філософську категорію, суть якої полягає у визнанні пізнаваності природних, соціально-політичних, економічних, морально-культурних та інших явищ навколишнього світу, що є теоретичною основою процесів отримання знань та доказування у науковій та

науково-дослідницькій діяльності в усіх галузях сучасної науки, у тому числі юридичної. Різні сторони процесу пізнання досліджують спеціальні науки: когнітивна історія науки, соціологія науки тощо, однак загальне вчення щодо питань, пов'язаних із визначенням передумов, природи, можливостей, достовірності та істинності, а також формуванням теоретичних засад та методології пізнання, вивчає спеціальний розділ філософії – гносеологія.

Будь-яке пізнання ґрунтується на низці принципів, які схематично зобразили Я. Бондаренко і Г. Чабан (див. схему № 7).

Схема № 7. Принципи теорії пізнання (за Я. Бондаренком і Г. Чабаном [23])

При цьому, на відміну від психології, фізіології вищої нервової діяльності та інших наук, гносеологія як філософська дисципліна аналізує не індивідуальні механізми, які діють у психіці, що дозволяють тому або іншому суб'єктові дійти певного пізнавального результату, а загальні підстави, які дають можливість розглядати цей результат як знання, що є відображенням реального, дійсного стану речей [166, с. 24]. Незважаючи на фундаментальний характер цього визначення, на нашу думку, не можна погодитися з його трактовкою пізнання як відображення. Пізнання вбачається процесом набагато ширшим за відображення, оскільки пізнання можливе і без відображення.

Пізнання виступає основним предметом гносеології (теорії пізнання). На необхідність комплексного, наскрізного підходу у формуванні наукової теорії, яка дала б відповідь на питання судочинства методологічного характеру, вказує та обставина, що у сьогоденні спостерігається пошук правових відповідей на певний негативний наслідок у судовій практиці (або в окремій справі). На правильності такої позиції наголошував ще Аристотель, який писав, що «з наук більшою мірою вважається мудрістю та, яка обирається заради неї самої і з метою пізнання, а не та, що приваблює наслідками, і та, яка виконує керівну роль – більшою мірою, ніж та, яка займає підлегле становище» [11 с. 506].

Згідно з теорією пізнання, яка, крім гносеології, ґрунтується також на постулатах епістемології⁹, існують два основних напрями пізнання: матеріалізм та ідеалізм [430, с. 285–286]:

- матеріалізм – філософське переконання, що визнає субстанцією та сутнісною основою буття рухому матерію, а духовний початок, тобто свідомість,
- властивістю мозку як високоорганізованої матерії;
- ідеалізм – філософський світогляд, основним постулатом якого є визнання того, що істинне буття належить не матерії, а духовному початку – розуму, волі.

⁹ Епістемологія (від грец. *ἐπιστήμη* – знання та *λόγος* – вчення) – філософсько-методологічна дисципліна, в якій досліджуються знання, його будова, структура, функціонування і розвиток.

Цей поділ у пізнанні був поширений у Європі протягом майже півтора століття. Ми можемо його визначати у сфері дидактики, але в епістемології він є сумнівним, тим паче в пізнанні суспільних явищ і процесів.

У пізнанні також виокремлює два рівні: чуттєвий, який здійснюється за допомогою відчуття, сприйняття, уявлення (сенсуалізм¹⁰), і раціональний, що відображається в поняттях, думках, висновках і фіксується в теоріях (раціоналізм¹¹), іншими словами (за висловом В. Молчанова) це поєднання розумової і процесуальної практичної діяльності суб'єктів доказування [207, с. 64].

На відміну від загальних філософських категорій доказування та пізнання, в судовому юридичному процесі ці поняття відображають лише окремі відносини, які належать до певної сфери правозастосовної діяльності [178, с. 204].

З цим, на наше переконання погляд, необхідно погодитися, оскільки різновид юридичного пізнання – судове пізнання, яке спрямовано на встановлення суті та обставин настання відповідного юридичного факту, є по суті формою привласнення об'єктивної дійсності та вироблення дійсних знань для прийняття на цій основі законного та обґрунтованого рішення.

В юридичній науці пізнання тісно пов'язане з доказуванням як однією з основних цілей такого пізнання, тобто доказування є дослідницькою діяльністю, що визначає зміст опосередкованого юридичного пізнання. Його результатом є відтворення того чи іншого фрагмента дійсності, реконструкція всіх обставин справи, які необхідні для застосування права. Отже, доказування в цьому сенсі виражається в особливому використанні юридичних доказів, результатом якого є виявлення обставин справи і, отже, завершення першої стадії процесу застосування права – встановлення його фактичної основи [5, с. 335].

Пізнати явище, як слушно зауважує професор В. Обухов, означає, пізнати спочатку одну сторону протирічностей (теза), потім іншу, протилежну (антитеза)

¹⁰ Сенсуалізм (від лат. *sensus* – сприйняття, почуття, відчуття) – напрям у теорії пізнання, згідно з яким відчуття і сприйняття – основна й головна форма достовірного пізнання.

¹¹ Раціоналізм (від лат. *ratio* – розум) – філософська точка зору, яка наголошує на першості і компетентності розуму, логічного ходу міркування в пошуках істини.

і, нарешті, їх єдність (синтез). Пізнання, якщо воно правильне, не може не розвиватися у формі трихотомії, яка є не містичним породженням пізнання самого себе, а найбільш адекватною формою вираження в мисленні суперечливості самого світу [212, с. 440]. Тобто в такому разі автор застосовує гегелівську тріаду щодо пізнання дійсності як мінливої, динамічної однак певною мірою статичної.

Водночас в наукових колах існує слушна думка, що юридичне пізнання має обмежений предмет і порівняно обмежені завдання, воно не ставить за мету з'ясування закономірностей цих явищ, їх глибинної соціально-політичної, економічної сутності. Однак у той же час воно і не є стихійно-випадковим (побутовим), а має характер доказування, яке спрямоване на вивчення фактів та обставин у зв'язку з практичними завданнями – застосуванням юридичних норм [212, с. 5].

«Таким чином, – писав М. Вебер, – вирішальним з погляду емпіричної «значущості» порядку, який встановлений раціонально-доцільно, буде не той факт, що окремі особи постійно орієнтують свою поведінку відповідно до суб'єктивно витлумаченого ними смислового змісту. ... Логічні різновиди значимості слід чітко розмежовувати. Перший з них суб'єктивно властивий дійовій особі, яка є об'єктом спостереження, тобто приймається дослідником як певна «усереднена» даність. Інший є радше тим шансом, що його суб'єкт пізнання (дослідник) має об'єктивно вирахувати, виходячи з наявного ймовірного знання та зі звичайного типу мислення людей. При утворенні загальних понять соціологи виходять із того, що й дійовим особам властива (суб'єктивно) певна середня міра «здатності до розуміння», яке потрібне для оцінки такого роду шансів. А це значить, що соціолог приймає раз і назавжди ідеально-типову передумову, що об'єктивно наявні усереднені шанси в середньому суб'єктивно наближено враховуються й тими індивідами, які діють раціонально-доцільно» [32, с. 102–103].

Ця філософська концепція, на нашу думку, заслуговує на довіру принаймні щодо визначення сутності судового пізнання. Тому варто погодитися з тим, що коли таке пізнання здійснюється за принципом змагальності судочинства і

рівноправності сторін, воно є складними одночасними діями кількох суб'єктів: суду, сторін, третіх осіб. Їх різні ролі й різні позиції дають привід вважати, що і їх судові дії також не однакові, мають різні цілі і способи досягнення [5, с. 7].

Таким чином доказування у судовому процесі – це складна, багатоланкова діяльність, яка охоплює:

- 1) визначення кола фактів, що підлягають встановленню;
- 2) збирання і процесуальне закріплення доказів;
- 3) дослідження доказів, включаючи їх перевірку;
- 4) оцінку доказів.

Суб'єктом доказування в такому специфічному значенні є тільки правозастосовні органи, що забезпечують встановлення обставин справи [5, с. 336].

З цим, на наше переконання, слід погодитись, оскільки юридична пізнавальна діяльність має бути забезпечена й відповідним науковим інструментарієм, оскільки змістом гносеологічного аспекту такого пізнання є встановлення системи методологічних принципів, які детермінують його характер і специфіку як загалом, так і щодо особливості кожної пізнавальної дії і, таким чином, забезпечують методологічну дисципліну думки, яку можна висловити у вигляді чітко визначеної системи елементів, що виконують евристичну функцію [168, с. 208].

Судове пізнання як складова процесу доказування також відіграє провідну роль у здійсненні правосуддя з питань публічного та приватного права і, як правило, здійснюється відповідно до законодавчо врегульованої процедури.

Водночас процесуальний закон закріплює загальні положення про докази і процедуру доказування: визначає права та обов'язки учасників доказування, встановлює вимоги до доказів, послідовність і зміст процесуальних дій, норми матеріального права, якими врегульовані спірні правовідносини, предмет доказування, встановлює правові презумпції [259, с. 26]. Однак, безумовно, визначальна роль у юридичному пізнанні належить опосередкованій діяльності. Так, під час встановлення фактичних обставин справи «відтворення дійсності»

відбувається за допомогою інших фактичних даних – доказів. І це цілком зрозуміло. Обставини справи, що «встановлюються правозастосовними органами, належать (крім фактів-станів) до минулого. І вони, як правило, можуть бути «відтворені» за допомогою певної інформації – відбитків, слідів, залишених ними на речах, у пам'яті людей тощо. Опосередкований характер має і юридичне пізнання правових норм – тлумачення: воно здійснюється через словесно-мовну, документальну форму, форму юридичного викладу тощо» [6, с. 723].

У той же час існує концепція, відповідно до якої пізнавальний елемент доказування в праві має низку особливостей, що визначені необхідністю пристосування логічних засад пізнавальної діяльності до вирішення завдань правового конфлікту. До таких особливостей належать специфіка суб'єктного складу, об'єкт пізнання, відсутність в отриманій інформації ознак новизни, існування формальних правил отримання і закріплення інформації, а також правил розподілу обов'язків з доказування, оформлення результатів пізнання у визначеній законом процесуальній формі [14, с. 10].

Однак не слід забувати, що суд – не наукова установа, а орган держави, що займається практичною діяльністю. Його завдання полягає в правильному застосуванні закону, як об'єктивно пізнаної законодавцем суспільно-політичної сутності явища суспільного життя, до встановлених обставин справи [14, с. 5]. Це не означає, що судові рішення ухвалюватись виключно з позитивістських позицій. На нашу думку, обґрунтоване судові рішення, в основу якого покладено пізнання певних соціально значущих обставин події та доведення існування певних юридично значущих фактів, є результатом не стільки формального застосування законодавчо визначених процесуальних дій (юридичний фактор), скільки результатом розумово-пізнавальної діяльності суду та осіб, які беруть участь у справі, із застосуванням формальної логіки та інших методів юридичного пізнання (філософський фактор).

Хоча розумово-пізнавальна діяльність суддів та учасників конституційного судового процесу не врегульована, та й *apriori*¹² не може регулюватися нормами права, її результати мають визначальне значення для прийняття законного та обґрунтованого рішення у справі, оскільки нелогічне судове рішення, ухвалене всупереч результатам юридичного пізнання або за умови недостатньої доказовості, не може вважатися законним та підлягає скасуванню (див. схему № 8).

«Жоден суддя, писав професор Дж. Пентальсон (Каліфорнійський університет, США), ймовірно, не прийме рішення яке суперечить широко прийнятому правилу; якщо він це зробить, його рішення довго не виживе і його буде визнано некомпетентним. У цьому сенсі він не має жодного дискреційного права, і це правило є керівним принципом. Тим не менше, коли суддя повинен вирішити конфлікт і існує суперечка щодо того, яке правило має застосовуватися, традиційне пояснення судового процесу є помилковим. Згідно з цим поясненням судді розглядають минулі прецеденти або конституції, статuti чи кодекси та знаходять правильне правило для врегулювання спору. Але існують суперечливі прецеденти та нескінченна різноманітність фактичних ситуацій, до яких можуть застосовуватися невизначені прецеденти. Конституції, статuti та кодекси не передбачають певних правил. Значна частина розвитку юриспруденції цього століття складалася з поступової реалізації (а іноді і з перебільшенням) важливого факту, що відмінність між невизначеностями авторитетних прикладів (прецедентом) та визначеностями авторитетної загальної мови (законодавством) набагато менша, ніж наївний контраст» [507].

Так, слушною є концепція поділу сутності судового пізнання з огляду на певні критерії його науковості або позанауковості, однак, на нашу думку, є хибними спроби надання переваги жодній з його складових, оскільки як наукова цінність пізнання суттєво втрачає без застосування практичних та духовно-практичних методів освоєння буття, так і практика не буде досконалою без засвоєння наукових знань.

¹² *Apriori* (від лат. – первісно) – філософський термін, який означає «само собою зрозуміло».

Схема № 8. Форми і принципи доказування як пізнання

Отже, незважаючи на існування у юридичній науці різних підходів до визначення сутності та змісту судового пізнання як різновиду юридичного

пізнання, слід зазначити, що загальною їх ознакою є фактичне визнання такого пізнання формою отримання специфічних знань у межах гносеологічної теорії та практики юридичного пізнання.

Таким чином, є підстави для висновку, що основи доказування у конституційному судовому процесі, як різновид юридичного пізнання ґрунтуються на концепції пізнавальності права, правових приписів, обставин справи та інших юридично значущих фактів. Цей вид пізнання характеризується розробленими відповідно до канонів формальної логіки (філософська складова) та регламентованими законодавством (правова складова) спеціальними способами, прийомами та формами доказування як основним методом встановлення істини під час судового процесу.

Серед сучасних науковців превалює твердження про те, що об'єкт юридичної науки є сукупністю правових явищ, яка охоплює ідеї про право, норми права, врегульовані нормами права суспільні відносини, правотворчість тощо. Вважається також, що подібний об'єкт можуть мати й інші суміжні з правовими гуманітарні науки, в тому числі філософія, історія, соціологія, політологія, економічна теорія, у зв'язку з чим виокремлюються так звані прикордонні юридичні науки, такі як філософія права, соціологія права, історія права тощо [372, с. 25].

Так, загальновизнаним є те, що суспільство як соціально-правовий феномен є складним цілісним організмом, усі компоненти якого тісно пов'язані один з одним, постійно відчують позитивний або негативний вплив інших соціальних явищ. Водночас слід погодитися з науковцями, які вважають, що на результати реалізації норм права, їх втілення в конкретних правових відносинах безпосередньо впливають економіка, політика, культура та інші сфери суспільства, а також суб'єктивні чинники: цілі суб'єктів правовідносин, їх правова психологія, професійний і життєвий досвід, політико-правові почуття, емоції. Тому об'єкт теорії держави і права як основа, початковий пункт наукового пізнання повинен включати не лише політико-правові феномени (державна, право,

правовідносини, правопорушення), а й конкретно-історичні умови їх існування [372, с. 29].

В основному можна погодитися з тезами про об'єкт теорії права, однак питання про ототожнення об'єктів пізнання теорії права і юридичної науки, на нашу думку, є дискусійним.

З огляду на це, під поняттям предмета юридичної науки як складової її об'єкта, слід розуміти:

- закономірності й тенденції виникнення, функціонування і розвитку, а також сучасний стан права в цілому і його окремих складових;
- найважливіші проблеми, що стосуються всього правознавства або його складових і мають специфічно правове наповнення (юридична практика, правопорушення та юридична відповідальність тощо), а також правова термінологія (мова права);
- інші закономірності розвитку (економічні, політичні, культурні тощо), які впливають на право [194, с. 25].

Як вбачається зі змісту цитованих висловлювань, їх автори (В. Сирих, А. Лужніков та інші) є прихильниками позитивіського напрямку дослідження права. І хоч вони вказують на економічні, політичні і культурологічні фактори, які впливають на право, все ж не виходять за межі позитивістської трактовки права і, відповідно, правової науки.

Для того, щоб надати визначення об'єкта науки, як зауважує з цього приводу професор Л. Поудрієр (Університет Лаваль, Канада), необхідно насамперед дослідити явища, які пов'язані з процесом отримання знань (пізнання) цією наукою, та все, що стосується філософсько-правових та політико-соціальних аспектів суспільних відносин, які належать до предмета такого дослідження. До них входять як інституційні, так і неінституційні факти, які мають місце у суспільстві, та усі дії уряду в галузях права, політики, економіки тощо, які можна поділити на два класи: з одного боку – правила та установи, з іншого – факти, що стосуються поведінки людини згідно з цими правилами та установами [508, с. 77–78].

У цьому контексті, на нашу думку, слід погодитися з висновком, якого дійшли деякі вчені у галузі філософії права, згідно з яким, аналізуючи використовувані терміни «об'єкт права», «об'єкт впливу об'єктивного права», «об'єкт норми права», «об'єкт впливу правової норми», «об'єкт регулювання правової норми», «об'єкт суб'єктивного права», «об'єкт прав і обов'язків», «об'єкт правового регулювання», «об'єкт правовідносин», необхідно враховувати те, що позиція правознавців має ґрунтуватися на концепції визнання об'єктом правового регулювання лише конституційно-правові, адміністративно-правові, цивільно-правові тощо правовідносини.

Інші трактування об'єкта в правознавстві, як слушно зауважує А. Борисов, ускладнюють зведення науково пізнаних фрагментів юридичної істини в єдину струнку композицію права [25, с. 323–324].

Заслуговує на увагу також думка професора Л. Паріса (Університет Монпельє, Франція), який вважає, що питання об'єкта юридичної науки слід розуміти як центральне питання епістемології як методології пізнання, виходячи з онтологічних послідовностей та гносеологічного порядку. Перший відповідає визначенню об'єкта цієї науки, другий – того, як цей об'єкт описує себе гносеологічному суб'єкту. Будь-яка наука, на його думку, визначає спочатку об'єкт, на який вона пропонує вказувати, а потім метод, який вона має намір розвивати, щоб ідентифікувати та охарактеризувати цей об'єкт [506].

Натомість, відомий американський політичний філософ Е. Вогелін зазначає, не варто вважати юридичну науку сукупністю правил певного типу. «Нас, – писав він, – насамперед, цікавлять філософсько-правові та політико-соціальні аспекти предмета науки, натомість, якщо ці явища та виміри здаються нам актуальними, то вони стають об'єктом наукового дослідження, і ми намагатимемося створити ідеальні типи структур, факторів, часових послідовностей тощо, намагаючись, зокрема, визначити також ступінь їх спільності» [531].

Існує також думка, що в процесі юридичного пізнання потенціал інформації, носіями якої є держава і право як об'єкти, «фіксується» свідомістю у вигляді образів, понять, смислів, концептів, ідеальних моделей, конструкцій тощо.

Тобто, свідомість безпосередньо взаємодіє не з державою і правом, а з тими потенціалами інформації, носіями яких вони є, тобто з державою і правом як об'єктами пізнання. На відміну від об'єкта, предмет пізнання може «відчужуватися від об'єкта і циркулювати в ідеальній сфері як інформація. Таке відчуження приводить до «народження» понять, що відображають основні характеристики держави і права. У подальшому ці поняття використовуються як інструменти для пізнання об'єктів. Тобто держава і право, будучи об'єктами, є також і предметами пізнання, які опосередковують досягнення самих об'єктів» [416, с. 101].

На нашу думку, у цьому разі йдеться про приклад юридичної схоластики, коли автор говорить про «потенціали інформації». Виникає питання: чи існують держава і право поза пізнанням? Якщо вони не пізнаються, то, очевидно, відсутній той суб'єкт, який їх пізнає. А оскільки пізнання таких об'єктів є неминучим для людини як соціального суб'єкта, то немає і суб'єкта, і об'єкта, тобто і держави, і права.

У наукових колах значного поширення набула також концепція, згідно з якою до предмета юридичного пізнання насамперед слід віднести людину, її свідомість, рівень обізнаності якої визначають набуті, пізнані й засвоєні знання щодо:

по-перше, загальносоціологічних закономірностей, що визначають передумови виникнення і розвитку права в рамках соціального цілого, його призначення, необхідності та ролі в забезпеченні цілісності соціальної системи;

по-друге, взаємнообумовлюючих закономірностей (вплив економічних, політичних, культурних та інших факторів на виникнення і розвиток права, а також вплив права на зазначені фактори);

по-третє, закономірностей власне юридичного пізнання [26, с. 64].

У вітчизняній юридичній науці існують і інші визначення предмета юридичного пізнання, наприклад, вважається, що предмет юридичного пізнання становлять:

- закономірності виникнення і розвитку правових форм самоорганізації суспільства, цивілізації, людства – об’єктивні, необхідні істотні, стійкі і загальні зв’язки (співвідношення залежності), що укладаються як між основними правовими явищами й інститутами, так і в їх взаємодії з іншими соціальними явищами і процесами;

- зміст правових догм або права (правової системи) як особливої організаційної форми життєдіяльності соціуму – правові норми, правові акти, правовідносини, правопорядок, правова свідомість, юридична наука, правові процеси, правова практика тощо;

- юридична техніка – правила, засоби і прийоми, які використовуються під час розроблення та систематизації законів та інших нормативних актів для ведення юридичних справ, складання юридичних документів тощо [74, с. 65].

«Пізнання є результатом зв’язку між суб’єктом і об’єктом пізнання, – пише професор А. Месбах (Бостонський університет, США), – це відношення було занадто очевидним для того, щоб його можна було ігнорувати або відкинути такий редукціонізм¹³, проблема їх взаємозв’язку та взаємодії у процесі пізнання є вирішальним питанням у теорії пізнання, що, як унікальне вікно об’єктивного світу, захопило увагу і мотивувало дослідження та обговорення вченими в різних галузях науки протягом тисячоліть. Зокрема, для І. Канта встановлення відмінності між *nomen nudum*¹⁴ і явищем та визначення цих категорій становили серйозні проблеми.

Натомість, у традиції ісламської філософії обговорення цього питання обертається навколо зв’язку між «*âlim*» і «*ta’lûm*» (знає і відомий), що полягає у визначенні обсягу наших знань, які можна зарахувати до об’єктивної реальності, і наскільки це знання було створено під впливом чи завдяки втручанню нашої психічної сили та як саме це впливає на реальність об’єкта пізнання [495].

¹³ Редукціонізм (від лат. *reductio* – відсування назад, повернення до попереднього стану) – методологічний принцип, згідно з яким вищі форми матерії можуть бути повністю пояснені на основі закономірностей, що властиві нижчим формам.

¹⁴ *Nomen nudum* – у таксономії використовується для позначення терміна або фрази, яка виглядає як наукова назва.

Викладене на нашу думку, дає змогу зробити деякі узагальнені висновки щодо суті і змісту об'єкта та предмета пізнання у процесі доказування в юридичному процесі:

1. До об'єкта пізнання правової (юридичної) науки в цілому і її окремих галузей входять держава, право, правовідносини, правотворчість, правозастосування, правопорушення та інші філософсько-правові і політико-соціальні явища. Саме вони є основою об'єкта пізнання та доказування в юридичному процесі.

2. Предмет юридичного пізнання становлять закономірності виникнення і розвитку правових форм самоорганізації суспільства, цивілізації, людства – об'єктивні, необхідні істотні, стійкі й загальні зв'язки (співвідношення залежності), що укладаються як між основними правовими явищами й інститутами, так і в їх взаємодії з іншими соціальними явищами і процесами, а також зміст правових норм або права (правової системи) та юридична техніка – правила, засоби і прийоми, які використовуються під час розроблення і систематизації законів та інших нормативних актів.

2.2. Теоретично-методологічні і практичні рівні в доказуванні як пізнанні

Загальновизнано, що пізнання як засіб формування системи доказування у судовому процесі здійснюється не лише шляхом споглядання, а й є результатом розумової діяльності суддів та учасників цього процесу для осмислення того, що сталося і що відбувається, пошуку інформації при розумінні того, якої саме інформації і з якою метою.

Згідно з теорією пізнавального процесу, розглядаючи пізнання, слід керуватися положенням про загальність процесу пізнання, тим, що немає і не може бути специфічного алгоритму судового пізнання істини. Суб'єкт доказування, встановлюючи за допомогою доказів обставини справи, так саме як і в будь-яких інших галузях людської діяльності, переходить від чуттєвого

сприйняття окремих фактів, ознак, властивостей тих чи інших об'єктів, що відіграють роль доказів, до логічного осмислення сприйнятого, до раціонального мислення [21, с. 7].

Водночас, як і будь-яка інша форма пізнання, судове пізнання здійснюється не хаотично, а відповідно до загальних концептуальних методологічних засад філософії права та інших юридичних наук. Зокрема, для методологічного аналізу наукового пізнання важливе значення має відмінність між двома видами або рівнями знання і, відповідно, двома типами дослідження – емпіричним і теоретичним.

Методи емпіричного рівня, які застосовуються для збирання вихідних фактичних даних і їх первісної систематизації, можна умовно поділити на основні та допоміжні.

До основних методів належать:

- спостереження фактів, здійснюване без втручання у судовий юридичний процес;
- експериментальна діяльність, яка припускає можливість вивчення фактів у штучно підготовлених або спеціально змінюваних умовах.

До допоміжних – методи фіксації результатів спостереження і експериментування [361, с. 56–57].

Варто також звернути увагу на думку фахівців у галузі філософії права, відповідно до якої однією з головних функцій теоретичного знання стосовно емпіричного є пояснення, яке за своєю логічною формою полягає у включенні пізнаного фрагмента знання в більш широкий контекст, у якому воно виявляється окремим випадком загальних закономірностей, конкретним прикладом їх прояви. У структурі пояснення першим кроком виступає більш точний опис пояснюваного випадку з фіксацією його зв'язків і відносин з іншими випадками [3, с. 493].

Теоретичне знання, як зазначає у цьому контексті А. Кармін, на відміну від емпіричного, формується розумовою діяльністю, за відсутності контакту з досліджуваними об'єктами, тобто теоретик працює не з самими об'єктами, а з їх

увними образами. Матеріальними знаряддями його діяльності є не прилади або випробувальні стенди, а лише олівець і папір, до яких у наш час додався ще й комп'ютер [109, с. 429]. Ці методи, як правило, застосовуються для опосередкованого пізнання закономірностей та сутності досліджуваних об'єктів. До таких методів належать: формалізація і реалізація, аксіоматизація¹⁵, застосування різних форм умовиводів, моделювання, прийоми семантичного аналізу мови науки тощо [3, с. 57].

Вбачається слушним і визнання того, що основою комплексу методів наукового юридичного пізнання є метод моделювання, а інші методи не просто доповнюють і забезпечують його застосування, а й постають факторами взаємодії і взаємопроникнення як на рівні практичного використання (або методичних рекомендацій), так і на теоретичному рівні. Наприклад, інструментами методів комплексного підходу, факторного аналізу є програми і моделі, які створюються відповідно до положень програмно-цільового методу і методу моделювання, але використовуються у порядку визначеному технологією вирішення завдань зазначених методів [157, с. 14].

Однак необхідно враховувати, що багато в чому інтегрувати різні способи дослідження права допомагає методологічне розроблення зазначених питань за допомогою методів юридичної герменевтики як реального феномена теоретичного мислення та засобу інтерпретації (тлумачення) юридичних текстів, а також систематизації отриманих у такий спосіб юридичних знань.

Так, гадамерівська герменевтика має сталий методологічний статус, який дає змогу бути своєрідною методологією пізнання, оскільки є не лише розумінням і інтерпретацією того чи іншого текстового матеріалу, а й пізнанням та самопізнанням особистості й суспільства.

На думку певних науковців, саме герменевтика «контролює» той масив знань (гуманітарні науки і мистецтво), який не може бути осягнутий і осмислений виходячи з точних наук [339, с. 358–359]. Водночас слід взяти до уваги те, що юриспруденція, будучи догматичною гуманітарною наукою, не є «вільною», як,

¹⁵ Аксіоматизація (від грец. *αξίωμα*) – загальноприйняте, безперечне.

наприклад, філософія або філологія. Для юристів витлумачені тексти – це обов’язкові приписи. Вони займаються осмисленням з вимогою відшукати в тексті основи «правильного», «відповідного» сенсу, які в німецькій юридичній літературі традиційно вказуються як «канони» осмислення [339, с. 351].

Деякі вчені також поділяють методи пізнання на загальні та конкретні, вважаючи, що належність того чи іншого методу до категорії індивідуальних не означає обмеження сфери його застосування. Зазначається, що метод називається окремим не тому, що його застосування має індивідуальний характер, а тому, що він є поєднанням не всіх, а лише частини пізнавальних прийомів, певної їх комбінації, яка і відрізняє його від інших методів (спостереження, опис, вимірювання та обчислення, порівняння та експеримент). Залежно від особливостей процесу пізнання окремі методи набувають тих чи інших характерних рис [21, с. 107–108].

Порушені у цій частині дисертації питання, пов’язаних із пізнанням істини у юридичному процесі, не оминули увагою і закордонні фахівці у галузі права. Деякі з них, незважаючи на відмінності судового процесу романо-германської та англо-американської систем права (правових сімей), розробили кілька оригінальних взаємоприйнятних методологічних концепцій дослідження цих питань.

Так, професор М. Кумін (Університет міста Квебек, Канада) пропонує відправною точкою пізнання істини вважати дві методологічні моделі, які використовуються в дослідженнях у гуманітарних та суспільних науках.

Перша – емпірично-логічна – ґрунтується на засадах наукового позитивізму, запозиченого з природничих наук (соціологія, психологія, економіка, політологія тощо).

Друга – герменевтична – охоплює в себе інтерпретаційні та конструктивістські напрями, які набули розвитку в багатьох галузях гуманітарних наук [452, с. 4].

Цікавою, на нашу думку, вбачається також філософсько-правова концепція професорів М. Холла та Р. Райта (Каліфорнійський університет, США), згідно з

якою наукові методи юридичного пізнання правових явищ є невід’ємними від методів вивчення соціальних явищ, що стосуються закону, зокрема у контексті змістовного аналізу правової та соціальної емпіричної методології [475, с. 121–122].

Професор М. Гуадалупе (Автономний університет Тласкала, Мексика) наголошує на тому, що комплекс методів пізнання об’єкта юридичного дослідження може бути повним лише за умови формування теоретичних засад та настанов юридичної методології, тобто певної теоретичної парадигми, наприклад:

- принцип процедурності з теорії комунікативної дії німецького філософа Ю. Хабермаса було покладено в основу парадигми правової процесуальності;

- принцип правового конституціоналізму мексиканського правознавця Е. Касереса застосовується у теоретичній базі юридичного конституціоналізму. Водночас відповідно до власної концепції пані М. Гуадалупе про когнітивну функцію юридичних теорій конститутивно-теоретичні положення є теоретичною парадигмою герменевтичної реальності, сутність якої полягає у тому, що методологія пізнання конкретних знань безпосередньо залежить від об’єкта дослідження та його мети [528, с. 212–213].

Із цим загалом можна погодитись, однак не зайвим буде зазначити, що філософські уявлення в методології судового пізнання необхідно розглядати як попередні судження.

Так, серед науковців побутує думка про те, що дослідження регулювання судового процесу як сукупності взаємопов’язаних інструментів і методів (імперативних, диспозитивних та визначальних), що забезпечують правовий вплив на поведінку учасників цього процесу, повинно мати на меті підтвердження того, що доказування є сукупністю прийомів (обов’язкових, диспозитивних та визначальних), методів (дозволів, положень, заборон і санкцій) та засобів (наслідки невиконання правил) регулювання при здійсненні правосуддя. Проте визначальним методом регулювання судового процесу є своєрідна методологічна система противаг, у якій диспозитивна воля сторін та імперативний розсуд суду діалектично набувають нової якості, що є симбіозом шляхів, прийомів та засобів

встановлення істини. Крім того, є достатньо обґрунтовані підстави стверджувати, що, незважаючи на деякі розбіжності в наукових підходах, судовий процес на практиці вимагає використання одночасних методологічних прийомів процесуального регулювання в різних державах [447, с. 398].

Заслуговує на увагу, на нашу думку, також концепція логічної повноти закону професора Р. Сінгха (Національний юридичний університет Делі, Індія), відповідно до якої для вивчення процесів юридичного пізнання та доказування слід застосовувати методи юриметрії науки, яка вивчає право, використовуючи суто емпіричний підхід, та є «кроком у пошуках нових альтернатив у галузі філософсько-юридичних вимірів за допомогою електронних комп'ютерів та символічної логіки» [516].

Водночас, незважаючи на наявність різних наукових підходів до визначення сутності та змісту поняття «методологія судового пізнання», результати їх системного та аналітичного дослідження, на нашу думку, дають змогу зробити певні узагальнюючі висновки:

- пізнання як засіб формування системи доказування у судовому процесі здійснюється не лише шляхом споглядання, а й є результатом розумової діяльності суддів та учасників цього процесу для осмислення того, що сталося і що відбувається, пошуку інформації при розумінні того, якої саме інформації і з якою метою;

- судове доказування здійснюється не хаотично, а відповідно до загальних концептуальних методологічних засад філософії права та інших юридичних наук. Зокрема, для методологічного аналізу наукового пізнання важливе значення має відмінність між двома видами або рівнями знання і, відповідно, двома типами дослідження – емпіричним і теоретичним;

- інтегрувати різні способи юридичного пізнання права допомагає методологія юридичної герменевтики як реального феномена теоретичного мислення та засобу інтерпретації (тлумачення) юридичних текстів, а також систематизації отриманих у такий спосіб юридичних знань.

Одним із найбільш поширених визначень сутності та змісту поняття «метод» є його визнання інструментом вирішення головного завдання розділу філософії – гносеології: пізнання об'єктивних законів та явищ дійсності, що, в свою чергу, визначає необхідність і місце застосування індукції і дедукції, аналізу і синтезу, порівняння теоретичних і експериментальних досліджень [193, с. 12].

«Філософський підхід до розуміння об'єктивних законів та суспільних явищ, – писав автор сучасної системи класифікації Г. Блісс, – полягає, зокрема, у розробленні та застосуванні методів пізнання, їх властивостей, взаємовідносин між ними шляхом кореляційного сприйняття та визначення величини відносних вимірів, які ґрунтуються як на особливостях суб'єктивних суджень, так і на загальновизнаних уявленнях про знання та його функції. Щоб бути послідовним, теорії та вчення повинні керуватися істинними знаннями, отриманими за допомогою методу дійсної причини або логіки та наявності консистенції між періодичними, визнаними та асимільованими даними суб'єктивного сприйняття індивідуального досвіду і складових соціальних продуктів у тому, що об'єктивно ми називаємо «загальними» або верифікованими¹⁶ знаннями та синтетичною або «організованою» наукою» [443, с. 395].

Водночас у наукових колах більш прийнятною для теоретичного осмислення процесу отримання знань вважається побудова методів пізнання згідно з такою структурно-ієрархічною системою:

- загальнофілософські (діалектичний та метафізичний);
- загальнонаукові (історичний, формально-логічний, системний, функціональний);
- синергетичні та структурного аналізу;
- приватно наукові (конкретно-соціологічний, статистичний, прогностичний та моделювання);
- спеціальні (порівняльно-правовий, формально-догматичний (юридичний) та правового експерименту) [2, с. 47–48].

¹⁶ Верифікація (від пізньолат. *verificatio* – підтвердження) – доказ того, що ймовірний факт або твердження є істинним.

При цьому, як зазначалося, існує й інша наукова концепція з питань пізнання, відповідно до якої будь-яке науково-правове дослідження варто вважати таким, що ґрунтується на двох етапах – емпіричному та теоретичному. На емпіричному етапі науковець накопичує необхідні знання: факти, інформація. На теоретичному – відбувається синтез знань, результатом якого є, наприклад, наукова теорія, проект нормативно-правового акта, формування системи методів та надання методичних рекомендацій тощо [235].

Хоча слід погодитися з фахівцями у галузі конституційного права в тому, що діяльність КСУ не можна повною мірою віднести до науково-дослідницької, але, на наше переконання, слушною є думка про те, що методологічний інструментарій цієї діяльності ґрунтується на багаторівневій концепції методологічного знання, яка передбачає застосування методів пізнання, що характерні для філософії, логіки, соціології, економіки, конституційного та інших галузей права, зокрема діалектичного, аналітичного, системного, герменевтичного, логічного та багатьох інших, адаптованих до мети та завдань конституційного судочинства [16, с. 529].

При цьому слід зазначити, що так звана «вертикальна», або багаторівнева, методологія була канонізована у філософії матеріалістичної діалектики. Від неї майже відмовилися у філософії, але в юриспруденції у зв'язку з консерватизмом останньої продовжують дотримуватися її, хоча дедалі більшого поширення набуває «горизонтальний» підхід до методології [161, с. 45].

Такі міркування мають сенс виходячи, зокрема, з того, що методології формування доказової бази у конституційному судовому процесі як різновиду юридичного пізнання також властиве існування сукупності певних методів пізнання, тобто науково обумовлених та практично апробованих раціональних способів або системи способів отримання необхідного обсягу знань для прийняття об'єктивного та обґрунтованого рішення. І це при тому, що методологію обирає, а методику творить сам дослідник.

Зрозуміло, що всі зазначені класифікації мають право на життя, однак, на нашу думку, сукупність методів пізнання у конституційному судовому процесі,

які є способами дослідження питань, обумовлених імперативною та інтегративною функціями конституційного права щодо інших галузей національного права та пов'язаних із конституційно-правовим регулюванням суспільних відносин у найважливіших політичних, економічних, соціальних, культурних та інших сферах життєдіяльності соціуму, доцільно все-таки розглядати як структурно-ієрархічну трирівневу систему.

До першого (вищого) рівня цієї системи слід віднести філософські методи, тобто такі, які властиві більшості галузей юридичної науки. До другого – адаптовані до умов конституційного судочинства методи, які застосовують при дослідницькій діяльності у різних галузях наук. До третього – специфічні методи, які сформувалися у процесі генезису інституту конституційного судового контролю.

Застосування методів першого рівня, які ґрунтуються на системній теорії пізнавальності конституційно-правових, соціально-політичних, морально-етичних, а також інших відносин та явищ у суспільстві, дає можливість всебічно проаналізувати закономірності їх виникнення, генезису, сучасного змісту, організаційних принципів функціонального механізму та взаємодії його складових (елементів механізму) як між собою, так і з іншими суспільно та юридично значущими факторами життєдіяльності соціуму.

До них належать такі методи:

– формально-логічний (догматичний) – як засіб дослідження і вивчення державно-правових явищ за допомогою основних законів формальної логіки, яка не тільки оперує великим набором методів і прийомів пізнання (це аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія, порівняння, гіпотеза, доказ, певні закони мислення тощо), а й, за М. Костицьким, є органічно пов'язаною з «позитивістською (зокрема нормативістською) та лінгвістичною методологіями» [162, с. 19];

– феноменологічний – один із методів формальної логіки, за допомогою якого досліджуються і вивчаються юридичні особливості конституційно-правових явищ, їх класифікація, а також взаємозв'язок з іншими явищами суспільного життя;

– системно-функціональний, що досліджує і вивчає державу і право за допомогою системно-функціонального підходу, з позицій якого системою є будь-яке цілісне утворення, що складається з двох і більше взаємопов'язаних компонентів. При цьому «кожен компонент системи, передусім, може бути розчленований на ряд складових. Таким чином, система, як правило, є багаторівневою, включає як компоненти хоч і менш складні, але відносно самостійні предмети і явища» [213, с. 180];

– правовий, або метод конституційної компаративістики, який дає можливість визначати загальні тенденції розвитку відповідної галузевої системи права на основі порівняльного аналізу розвитку аналогічних систем у різних державах світу. Водночас, на думку професора В. Федоренка, цей метод «вимагає поміркованого застосування, адже не в усіх випадках механічне перенесення тих чи інших моделей зарубіжного конституціоналізму в національну практику дає позитивні результати» [404, с. 52];

– порівняльно-правовий та порівняльно-історичний, які слід віднести до теоретичних і емпіричних, що дають можливість досліджувати і вивчати державно-правові явища, порівнюючи і визначаючи їх тотожність чи відмінність із застосуванням певних методів пізнання, які, в свою чергу, умовно поділяються на три групи: емпіричне дослідження, емпірично-теоретичне дослідження та теоретичного дослідження [170]. Водночас історичний метод є способом дослідження і вивчення державно-правових явищ в їх історичному розвитку, тобто здійснюючи аналіз конкретних історичних взаємовідносин, дослідник конкретизує ті взаємовідносини, передумови яких склалися у суспільстві, та окреслює шляхи їх правового регулювання [235];

– статистичний, який застосовується при дослідженні і вивченні кількісних аспектів змін у державно-правовому житті й обробляє результати з науковою і практичною метою тощо.

До методів другого рівня, які застосовуються у конституційному судовому процесі, насамперед належать:

– метод правової (юридичної) герменевтики, застосування якого обумовлене специфікою об'єкта дослідження – юридичних текстів, у яких зафіксовані не тільки правові норми, а й правові догми. При цьому правова герменевтика охоплює як раціоналістичні, так і нераціоналістичні прийоми тлумачення юридичних текстів, у тому числі у неординарних випадках, із застосуванням набору способів тлумачення правових норм формально-юридичним (догматичним) методом [1, с. 222].

На думку угорського фахівця у галузі філософії права професора Будапештського університету Й. Золтана, методи правової герменевтики можна поділити на два основних дослідницьких предмети:

1) правова теорія про те, чи можуть деякі види методів тлумачити правові норми;

2) соціологія права в контексті того, як часто і якою мірою органи конституційної юрисдикції дійсно використовують ці методи на практиці [535, с. 176].

На підтвердження своєї гіпотези Й. Золтан розробив дуже цікаву та ґрунтовну методологічну класифікацію, яка охоплює 14 основних методів: граматичний інтерпретаційний; контекстне тлумачення у вузькому сенсі; тлумачення відповідно до колишнього судження; інтерпретації відповідно до іншої (позасудової) публіки; логічна інтерпретація; телеологічна інтерпретація; історична інтерпретація; виявлення «правильного» значення правової норми; тлумачення конкретних творів юриспруденції; тлумачення на основі конституційних прав, принципів, цінностей та рішень конституційного суду; тлумачення відповідно до міжнародних договорів, угод та конвенцій; порівняльна юридична інтерпретація; тлумачення в аспекті загальних принципів життєдіяльності соціуму; предметне тлумачення; пул інших правових системно-специфічних методів. Звичайно, як зауважує вчений, зазначені методи взагалі не є «чистими» прийомами, отже, делімітація цих аргументів може бути лише відносною [535, с. 179–180];

– метод деонтичної логіки, який, на відміну від порівняльно-правового, може бути застосований для вивчення не лише права, а й інших нормативних систем. Деонтична логіка досліджує логічні закономірності мови, вона займається логічними побудовами та оперує такими поняттями, як «обов’язково», «заборонено», «дозволено» тощо, а також властивостями цих понять [1, с. 111];

– метод загальносоціологічний та конкретно-соціологічний – засоби пізнання, які характеризуються застосуванням методів матеріалістичної діалектики при вивченні й дослідженні предмета та спрямовані на встановлення причин і обставин впливу права і держави на соціальні явища. Як зазначається в юридичній літературі, практика конституційного судового контролю все більше підтверджує те, що будь-який соціальний дискурс, тим паче юридичний, хоч і належить до класу логічних міркувань, проте не зводиться до класичної силогістичної моделі. Аргументація, побудована виключно на правилах формальної логіки, накладає на право відбиток догматизму, несумісний зі складним характером реальної дійсності і гнучкістю життя, з динамізмом самого права. Тому зведення права до замкненої логічної системи, а правозастосування – до формально-логічних операцій дедалі частіше наражалося на критику з боку юристів [122, с. 168];

– метод абстрагування¹⁷ від конкретних обставин, що спонукали суб’єкта права звернутися до органу конституційної юрисдикції, щоб подати клопотання про вирішення питань, які належать до його компетенції. Застосування цього методу в практиці КСУ останнім часом набуло актуальності, зокрема у зв’язку з запровадженням інституту конституційної скарги з питань конституційності положень закону, який застосовувався при винесенні остаточного рішення суду загальної юрисдикції, оскільки до повноважень Суду не належить перегляд справи ні по суті, ні в контексті дотримання процесуальних норм [16, с. 530].

Методи третього рівня є характерними способами пізнання під час конституційного судового процесу та такими, що сформувалися як засоби

¹⁷ Абстрагування – від лат. *abstrahere* – відволікати.

доказування при вирішенні питань, які належать до виключних повноважень органу конституційної юрисдикції:

– метод виявлення та усунення внутрішніх і зовнішніх кореспондентських зв'язків правових норм, що визнано неконституційними, який:

по-перше, ґрунтується, зокрема, на «теорії систем» К. Берталанфі, згідно з якою для системи (у цьому разі – системи положень нормативно-правового акта – прим. Н. Ш.) є характерними не лише для існування зв'язків і відносин між собою (внутрішня організованість), а й нерозривна єдність із середовищем, у взаєминах з яким система виявляє свою цілісність (зовнішня організованість) [442, с. 25];

по-друге, впливає зі статусу КСУ як органу конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, що згідно з її частиною другою статті 8 полягає, зокрема, у тому, що закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй¹⁸;

– метод формального структурування правових аргументів, який застосовується з метою зробити правове обґрунтування рішення з питання, яке розглядається під час конституційного судового процесу, більш доступними, зрозумілими та корисними. Згідно з теорією юридичного аргументування професора Р. Алексі (Кільський університет, ФРН) щодо необхідності цілісного підходу до правової аргументації та конструювання відповідної її моделі цей метод впливає з філософсько-правової концепції системної єдності або когерентності методів юридичного пізнання [439, с. 342];

– метод оцінки правової реальності на відповідність слову та ідеології конституції, який, на думку професора Р. Нарітсома (Тартуський університет, Естонія), ґрунтується на принципах права та правової догматики, що є інструментами, які «працюють» на користь реалізації, а також формування правової політики. Правова політика повинна тлумачитися як формування

¹⁸ Свого часу цей метод знайшов своє відображення у положенні ч. 3 ст. 61 Закону про КСУ від 16.10.1996 № 422/96-ВР. Закон втратив чинність на підставі Закону від 13.07.2017 № 2136-VIII (ВВР, 2017, № 35, ст. 376), згідно з яким «у разі якщо в процесі розгляду справи за конституційним поданням чи конституційним зверненням виявлено невідповідність Конституції України інших правових актів (їх окремих положень), крім тих, щодо яких відкрито провадження у справі і які впливають на прийняття рішення чи дачу висновку у справі, КСУ визнає такі правові акти (їх окремі положення) неконституційними».

суспільного та політичного життя за допомогою законодавчих положень, розроблених та встановлених державною владою. За допомогою цього методу реалізуються два завдання конституційного судочинства: розумна реконструкція проблеми, яка потребує регулювання, а потім – «пошук кращого розуміння політичних процесів для кращого законотворення» [499, с. 15–16];

– метод диференціації обґрунтування інтерпретації конституції, який заснований на принципі єдності конституції та об'єктивної телеологічної інтерпретації, що є найбільш придатними для затвердження факторів обґрунтування у теорії і на практиці та завданням якого є захист нормативності конституції [467, с. 12];

– метод динамічного тлумачення, до якого, з урахуванням веління часу, органи конституційної юрисдикції у зарубіжних країнах спонукають принцип справедливості та соціальні очікування в суспільстві, оскільки верховенство права передбачає, що закон має бути справедливим та передбачати гарантії прав і свобод людини [337, с. 87]. Відповідно, офіційне тлумачення будь-якої норми Конституції України повинне виходити виключно з контексту Основного Закону у цілому, його букви і духу та загальновизнаних норм права. Наприклад, важливим моментом у здійсненні функції судового конституційного контролю Верховним судом США є той факт, що він не дотримується строго будь-яких єдиних правил або прийомів конституційного тлумачення. Форми його змінюються і залежать не тільки від характеру конституційних приписів. При цьому конституційна філософія має на увазі лише функцію творчого тлумачення конституції, не конкретизуючи, як саме здійснюється ця роль [69, с. 70]. Зрештою використовуючи такий метод тлумачення конституції, мова йде не про з'ясування позицій творців проекту, які окреслюють межі інтерпретації конституції, а про виявлення об'єктивного змісту конституції, що може не збігатися із суб'єктивними уявленнями її творців, оскільки тлумач, залежно від обставин, може розуміти конституцію краще, ніж розуміли її автори тексту [69, с. 71].

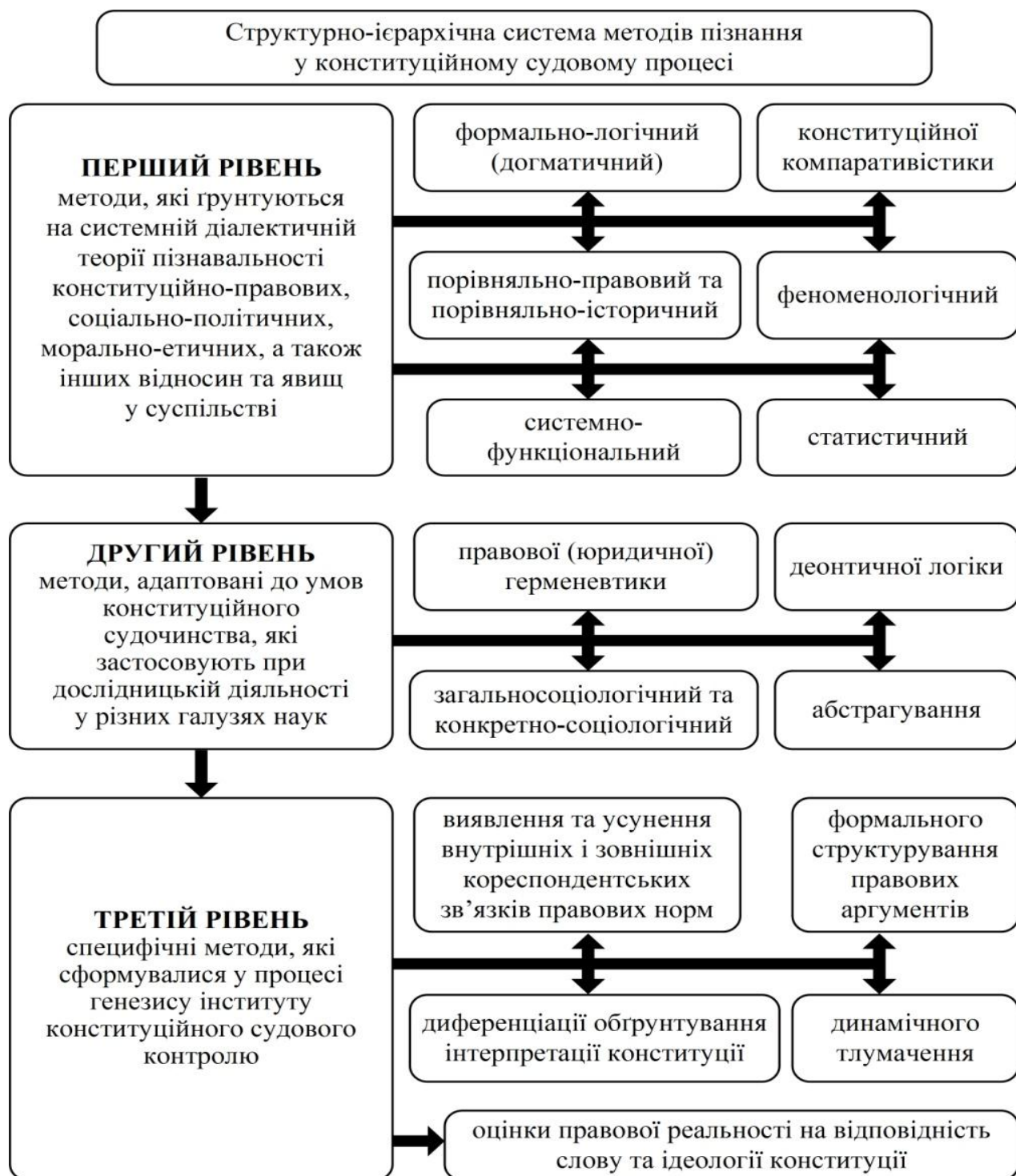

Схема № 8. Форми і принципи доказування як пізнання

Таким чином, на підставі викладеного у цій частині дисертаційного дослідження можна дійти висновків, що:

– по-перше, методи пізнання у процесі доказування в конституційному провадженні доцільно розглядати як структурно-ієрархічну трирівневу систему. До першого (вищого) рівня цієї системи належать філософські та загальнонаукові,

діалектико-філософські методи; до другого – методи, адаптовані до умов конституційного судочинства; до третього – специфічні методи, які сформувалися під час генезису інституту конституційного судового контролю;

– по-друге, зазначена система заснована на світоглядно-філософському принципі пізнавальності предмета конституційного судового доказування із застосуванням науково обґрунтованих методів, які враховують специфіку функціонування інституту конституційного судового контролю;

– по-третє, застосування комплексу філософських, юридичних та інших методів пізнання у конституційному судовому процесі має на меті отримання знань (об'єктивної інформації) та їх використання для досягнення суспільно корисного результату конституційного провадження та окреслення напрямів його подальшого удосконалення (*див. схему № 9*).

2.3. Світоглядні виміри та філософсько-правові аспекти встановлення істини доказуванням у конституційному судовому процесі

Сакраментальне запитання Понтія Пілата Ісусові Христу: «Що є істина?», як пише М. Костицький, було залишене без відповіді. Нині воно залишається так само складним і простим водночас, як і дві тисячі років тому. У спрощеному вигляді істину можна трактувати як відображення у свідомості людини предметів і закономірностей об'єктивної дійсності такими, якими вони існують поза і незалежно від суб'єкта пізнання, чи як відповідність змісту мислення (суджень, понять) об'єктові пізнання, чи як ідеальне відтворення дійсності у свідомості людини [159, с. 161].

Істина є одним із основних онтологічних вимірів людського свідомого буття, яке є предметом дослідження філософії, теології, права, інших галузей науки та явищ людського буття і напрямів життєдіяльності (журналістики, економіки, культури, соціології тощо). Вважається також, що в повсякденному житті люди звертаються до цього поняття інтуїтивно як до логічної релевантності між світоглядом та реальністю.

У багатьох словниках іноземних мов поняття «правда» та «істина», у тому числі як юридичні (правові) терміни, вважаються тотожними: *veritas* (лат.), *prawda* (польс.), *la verdad* (іспан.), *truth* (англ.), *la vérité* (франц.), *pravda* (словац.), *gerçek* (турец.). Так само однаково тлумачаться й поняття «правдивість» та «істинність», зокрема щодо оцінки достовірності пізнаних під час судового процесу знань або фактів: *verum, veritatem* (лат.), *prawdomówność, prawda* (польс.), *veracidad, verdad* (іспан.), *truthfulness, truth* (англ.), *véracité, vérité* (франц.), *pravdou, pravda* (словац.), *gerçek, doğruluk* (турец.). Інколи таке саме тлумачення цих термінів зустрічається й у словниках української та російської мов і трактується також як правда, положення, твердження, судження, перевірене практикою, досвідом.

На нашу думку, поняття «істина» та «правда» хоча й близькі за змістом, не є тотожними. Істина у широкому розумінні – об'єктивна реальність, встановлена в результаті розумової діяльності з оцінки достовірності знань, у тому числі правдивих, щодо предмета дослідження. Йдеться саме про такі знання, які підтверджені як правдиві, оскільки суб'єкт їх надання може несвідомо помилятися або вони можуть бути плодом його уяви.

У загальному і метафоричному розумінні істина – справжність, ідеал, справедливий порядок речей, що визначає смисл людських шукань у житті. Слова сучасної української мови «істина» і «правда» мали в старослов'янській різне значення, пов'язане з трьома божествами: Навь, Явь і Правь. «Ісь-то» позначало те, що існує, і ближче було до характеристики пізнавання результатів; «правда» означала праве, пряме, правильне, на відміну від кривди. Цей більш метафоричний і архаїчний смисл ідеї «істини – правди» відповідає насамперед іншим, не пізнавальним, не когнітивним вимірам комунікації [84].

Існує велика кількість визначень філософсько-правової природи та сутності істини, серед яких науковці розрізняють теорії: кореспондентські або відносні, когерентні або раціонально-інтуїційні, прагматичні або матеріально-узгоджені, абсолютні або об'єктивні тощо. Для визначення у кримінальному судочинстві

поняття істини необхідно використовувати кілька положень вказаних вище теорій істини.

Феномен істини як однієї з центральних категорій гносеології (епістемології) був предметом дослідження мислителів, починаючи з прадавніх часів. Так, Аристотель трактував її як відповідність судження дійсним речам, він писав: «...має рацію той, хто вважає розділене в дійсності – розділеним і сполучене – сполученим...» [9].

«Так ось, те, що надає пізнаванню речам істинність, а людину наділяє здатністю пізнавати, – писав Платон, – це ти і вважай ідеєю блага – причиною знання і пізнаваності істини. Як не прекрасно і те, й інше – пізнання й істина, але якщо ідеєю блага ти будеш вважати чимось ще більш прекрасним, ти будеш правим. Як правильно було вважати світло і зір сонцеподібними, але визнати їх Сонцем було б неправильно, так і тут: правильно вважати пізнання та істину такими, що мають образ блага, але визнати що-небудь з них самим благом було б неправильно: благо за його властивостями треба цінувати ще більше» [236, с. 291]. Тобто, на думку Платона, пізнання як істини, так і чистого буття можливе через з'ясування його сутності за допомогою доказування, міркування і роздуму [79, с. 323–324].

Але якщо потрібні докази, як писав Сенека, отже, потрібні й засади, адже в них доходимо до істини шляхом доведень. Є речі відкриті, є приховані. Відкриті – це ті, що їх сприймаємо відчуттями, пам'яттю; приховані – ті, що поза їх досяжністю. Розум не задовольняється речами відкритими: більша й краща його частина зайнята прихованим. А що приховане, те вимагає доказів; вони ж не бувають без засад. Отже, без засад обійтися неможливо. Що робить пізнання істини загальним, простим, те саме робить його й досконалим; мається на увазі певне, окреслене переконання щодо різних речей [346, с. 449].

Запропоноване античними філософами розуміння істини як правильного відображення об'єктивної дійсності у свідомості людини, її уявленнях, поняттях, судженнях, умовиводах, теоріях об'єктивної дійсності знайшло своє відображення у філософії Нового часу. Водночас проблема досягнення істини як безпосередньої

мети пізнання набула статусу однієї з найголовніших у філософії, центральної у питаннях гносеології, та стала предметом гострих суперечок між матеріалістами й ідеалістами, метафізиками й діалектиками, емпіриками та раціоналістами.

Так, трьома можливими шляхами пізнання істини (набуття істинних знань), за визначенням Ф. Бекона, є: «шлях павука» (тобто спроба розуму виводити істини із самого себе), «шлях мурашки» (відображає однобічний емпіризм, який зводить пізнання до накопичення голих фактів), «шлях бджоли» (як бджола переробляє нектар у мед, так і справжній вчений перетворює емпіричні факти за допомогою раціональних методів на наукову істину) [186, с. 26–27].

Відновлення у своїх правах чуттєвого начала, вважав К. Гельвецій, є умовою побудови нової, життєствердної, реалістичної філософії, апелювати треба до природи й людини, а не до трансцендентних, ілюзорних засад і сил, страх помилки не повинен бути перепорою на шляху до істинних знань. Марно намагатися досягнути істину, ігноруючи чуттєве пізнання, як стверджують прихильники умоглядно-схоластичної філософії, які запевняють, ніби вони можуть без допомоги почуттів проникнути в царство розуму. «Ці гордовиті Сізіфи котять вгору камінь, який безперервно скочується на них назад» [57, с. 78].

Натомість, Б. Спіноза розумів рух до пізнання істини не в сенсі відображення речей в ідеях розуму, а у з'єднанні розуму з речами. В отриманих знаннях, зазначав філософ, ми виявляємо, що порядок і зв'язок ідей - ті ж, що і порядок та зв'язок речей, тобто пізнавальна синхронізація речей і розуму відбувається сама собою, без серйозної аргументації і розкриття самого механізму узгодження [154].

У подальшому істина, яку повинна пізнати філософія, як зазначав К. Маркс, представлялася Г. Гегелем вже не у вигляді зібрань готових догматичних положень, які залишається тільки зазубрити, оскільки вони відкриті. Істина, у його розумінні, полягає в самому процесі пізнання, в тривалому історичному розвитку науки, що піднімається з нижчих щаблів знання на більш високі, але ніколи не досягає такої точки, від якої вона, знайшовши деяку так звану абсолютну істину, вже не могла б піти далі і де їй не залишалося б нічого більше,

як, склавши руки, з подивом споглядати цю здобуту абсолютну істину як «велике слово і ще більшу справу» [201, с. 275].

У деяких філософських концепціях кінця XIX – початку XX століття істина розглядалася у контексті принципу прагматизму¹⁹, тобто теорії вузькоутилітарного розуміння, яка ігнорувала предметні підстави й об’єктивну значущість. «Істиною прагматизм визнає те, – писав У. Джеймс²⁰, – і це єдиний його критерій істини, – що краще за все працює на нас, веде нас, що найкраще підходить до кожної частини життя і поєднуване з усією сукупністю нашого досвіду, причому нічого не повинно бути упущено. Якщо релігійні ідеї виконують ці умови, якщо, зокрема, виявиться, що поняття про Бога задовольняє їх, то на якій підставі прагматизм буде заперечувати буття Боже?» [75, с. 55].

Таким чином, проблема істини безумовно була та й лишається однією з найголовніших у філософії, центральним питанням гносеології та предметом гострих суперечок між метафізиками й діалектиками, емпіриками та раціоналістами, однак найбільш принциповими та непримиримими споконвіку були ідеологічні концепції розуміння істини прихильників антропоцентризму та теоцентризму. Причому догмати певних релігійних вірувань ґрунтувалися на обмеженому принципі пізнавальності явищ навколишнього світу, наприклад, згідно з індуїзмом існують два рівні пізнання істини:

вища – дхарма, яка приводить до найвищої реальності – потоку дхарм, який заспокоюється в нірвані; яка досягається за допомогою практики йоги, зосередженням на мінливому стані свідомості;

нижча – результат пізнання емпіричного світу в процесі спеціальних пізнавальних процедур, які називаються також інструментами достовірного знання, чуттєвого сприйняття і висновку, що тлумачиться буддистами і як логічна операція, і як мислення взагалі [102, с. 36–37].

¹⁹ Прагматизм – доктрина або, скоріше, світогляд, що ставить усе знання і правду у пряме відношення до життя та дії.

²⁰ Джеймс, або Джемс Вільям (англ. *William James*; 1842–1910) – американський психолог і філософ, один із найвидатніших представників прагматизму.

Натомість християнство, зокрема в особі Св. Августина²¹, керується принципом, сутність якого полягає у тому, що «без віри немає знання, немає істини». Віра прокладає шлях до знання й окреслює його предмет, яким є Бог. На його думку, божественна істина відкривається у вірі, а розум усе прояснює і неначе цементує фундамент віри. Свою позицію він сформулював у відомій максимі: «вірую, щоб розуміти; розумію, щоб вірити» [186, с. 13].

А. Кентерберійський²² – творець теологічного раціоналізму – вважав своїм завданням зрозуміти Бога як найбільше з того, у що він вірить. Істина, на його переконання, у вірі, оскільки Бог – початок і завершення раціональної конструкції. Онтотеологічна реальність визначає універсальні поняття, а активність людського розуму втілює їх у реальність [112, с. 178].

Узагальнено теологічне розуміння пізнання істини ґрунтується на постулатах анагогії²³ – розділі християнської філософії, методи якої передбачають можливість пізнання істини, виходять з мети цього предмета і синергічних²⁴ намірів мислячого суб'єкта. Саме цим визнається принципове «безумство» людського розуму при його зверненні до будь-якого предмета пізнання на основі апофатичної²⁵ таємниці божественного буття в його абсолютній істині. Ця істина зберігає свою неприступність і при досягненні кінцевої мети православної філософії, яка гранично розкриває лише вільно-необхідну властивість Трійці, але не її власне буття. Водночас завдяки цьому відкривається персоніфікована істина, яка опосередковано «знімає» все антиномічне протиставлення в незлитій єдності всіх душевних сил, що відкрилися духовному оку, пізнає в інтуїтивному баченні (вірі) [332, с. 12–13].

²¹ Августин Аврелій Іппоннійський (лат. *Aurelius Augustinus Hipponensis*; 354–430) – теолог і церковний діяч, головний представник західної патристики, єпископ.

²² Святий Ансєльм Кентерберійський, Ансєльм з Аости (лат. *Anselmus Cantuariensis*; 1033–1109) – теолог і філософ італійського походження, бенедиктинець архієпископ Кентерберійський.

²³ Анагогія – від грец. *anago* – вести вгору, зводити.

²⁴ Синергетика (від грец. *syn* – спільне і *ergon* – дія) – міждисциплінарна наука, що займається вивченням процесів самоорганізації і виникнення, підтримки стійкості і розпаду структур (систем).

²⁵ Апофатична (від давньогрец. *ἀποφατικός* – негативний) – негативна теологія, або апофатичне богослів'я, – прийом пізнання Бога у філософії. Апофатична теологія стверджує, що Бога можна віднайти, перелічуючи характеристики, які не є Богом. Протилежною апофатичній є катафатична теологія.

Сучасне розуміння істини сформувалося багато в чому завдяки працям видатних мислителів Нового часу:

М. Гайдеггера (Хайдеггера)²⁶, в яких він розкриває не стільки зв'язок істини з методологією пізнання, скільки їх цілком певну несумірність та доводить, що спосіб пізнання істини, пов'язаний із наукою і методом, не єдиний (і тим паче – не універсальний). Науково-теоретичний підхід до освоєння світу, на його переконання, є лише одним із можливих і не лише за допомогою мови, яка є особливою реальністю, всередині якої і перебуває людина, оскільки не лише мова є основною умовою людського буття, а й «буття, яке може бути зрозумілим, є мовою» [51, с. 262];

В. Квайна²⁷ – одного із засновників філософії прагматичного аналізу, який є автором теорії оприродненої епістемології, зміст якої полягає у наданні наукового пояснення того, як виникли вишукані наукові теорії пізнання істини, виходячи зі скромних сенсорних вхідних даних [509];

Ч. Пірса, згідно з яким істина – це узгодження абстрактного твердження з ідеальною межею, до якої прямує нескінченне дослідження вчених. Звідси стає зрозумілим, що істина є по суті «регулятивною ідеєю», тобто те, стосовно чого на цей момент немає серйозних сумнівів. Гарантованим наближенням до істини, за Ч. Пірсом, є висування новіших наукових гіпотез, у тому числі в галузях математичної логіки, логічної семіотики і семантики [102, с. 852].

Таким чином, пізнання істини за всіх часів було однією із центральних категорій гносеології та головним аспектом життєдіяльності соціуму, зокрема у філософії та богослов'ї – як предмет аналізу питань пізнавальності навколишнього світу; у правознавстві та правозастосуванні – як спосіб об'єктивного врегулювання певних правовідносин; у повсякденні – як фактор відповідності потреб та реальних можливостей.

²⁶ Мартін Гайдеггер (нім. *Martin Heidegger*; 1889–1976) – німецький філософ, який зосереджував свою роботу у сферах феноменології та герменевтики.

²⁷ Вільям Ван Орман Квайн (англ. *Willard Van Orman Quine*; 1908–2000) – американський філософ та логік, представник аналітичної філософії.

Водночас у наукових колах доволі поширеною є також концепція, згідно з якою істина відносна, оскільки на кожному історичному етапі відображає об'єкт лише в певних межах, умовах, відносинах, які змінюються. У цьому сенсі вона неповна, є приблизною, не вичерпує усього змісту об'єкта, але в ній завжди містяться елементи об'єктивного, а отже, абсолютного знання [382, с. 395]. При цьому цінність знання визначається саме мірою його істинності, яка є властивістю знання, а не самим об'єктом пізнання, вона є результатом збігу не тільки знання з предметом, а й предмета з пізнанням, тобто предметною, її потрібно не тільки досягнути, але і здійснити, тобто відтворити предметний світ, відповідний нашим поняттям про нього, моральним, естетичним, соціально-політичним, економічним потребам та ідеалам [382, с. 32].

Ідеться, і це, на нашу думку, є дуже важливим фактором доказування у конституційному судовому процесі, саме про загальноприйняті у суспільстві ідеали, а не про політичну або будь-яку іншу ідеологію, оскільки істина – насамперед надбання науки, і в цьому сенсі вона несумісна з ідеологією. Ідеологія як вираження соціальних інтересів має право на існування, але завжди призводить до свідомого чи несвідомого спотворення, викривлення істини, пошуки якої у більшості випадків ведуть до руйнування ідеології [249, с. 32].

Встановлення істини, як вважають деякі науковці, – це процес, а не якийсь одноразовий акт досягнення об'єкта відразу, цілком і в повному обсязі. При цьому для характеристики об'єктивної істини як процесу застосовуються такі філософсько-категоріальні критерії, як «абсолютна» (достовірно встановлена, незмінна в явищах) і «відносна» (неповна, неточна, вірогідна).

У цьому розумінні абсолютна істина – це: а) вичерпне достовірне знання про природу, людину і суспільство; б) знання, які ніколи не можуть бути спростовані. Наприклад, риби живуть у воді, людина смертна тощо. Це так звані вічні істини.

Відносна істина – це: а) неповне, неточне знання, відповідне певному рівню розвитку суспільства, який обумовлює ті чи інші способи отримання цього

знання; б) знання, що залежать від певних умов, місця і часу їх отримання [382, с. 395].

У цьому контексті слід зазначити, що у наукових колах беззаперечно, тобто саме як абсолютна істина, сприймається концепція, згідно з якою філософська категорія істини може бути застосована до будь-якої галузі знання, в тому числі судового, оскільки вона філософська, а не фізична, хімічна, громадська тощо і лише одна.

При цьому слушним є і зауваження про те, що абсолютна та відносна істини – це сторони однієї і тієї ж істини, тобто надання повної характеристики істини можливе лише у разі охарактеризування її як з позиції повноти та достовірності, так і щодо можливої мінливості та неповноти.

Водночас слід погодитися і з тим, що відмінність між істиною у філософії та процесуальною істиною полягає в тому, що про останню недостатньо дізнатися, зрозуміти, виявити – в будь-якому судовому процесі істина є встановленою, лише якщо вона доведена [208, с. 99].

При цьому не менш важливим є те, що принципи, правила та процедури пізнання істини доказуванням у будь-якому судовому процесі, зокрема у конституційному, умовно можна поділити на два рівні: загальні, тобто такі, що застосовуються у більшості видів судових процесів, та спеціальні – такі, що, у нашому випадку, впливають з особливостей доказування у конституційному провадженні (див. схему № 10).

До перших слід, насамперед, віднести принцип матеріальної істини, який, на думку М. Строговича полягає в дотриманні вимоги, щоб встановлені факти відповідали дійсності, а судові рішення з обставин справи, що розглядається, були істинними, тобто їх безсумнівної доведеності [367, с. 73–74].

Ми можемо зрозуміти, чому М. Строгович ввів поняття матеріальної істини. Як людина смілива і мужня, він у 30–40-ві роки минулого століття не побоявся опонувати «червоному інквізитору» А. Вишинському. Однак, щоб якимось себе захистити, він мусив опиратися на матеріалістичну діалектику та придумати матеріальну істину. Головне все ж таки було досягнуто – в кримінальному

судочинстві треба було встановлювати істину, а не добиватися «цариці доказів» – особистого зізнання підозрюваного.

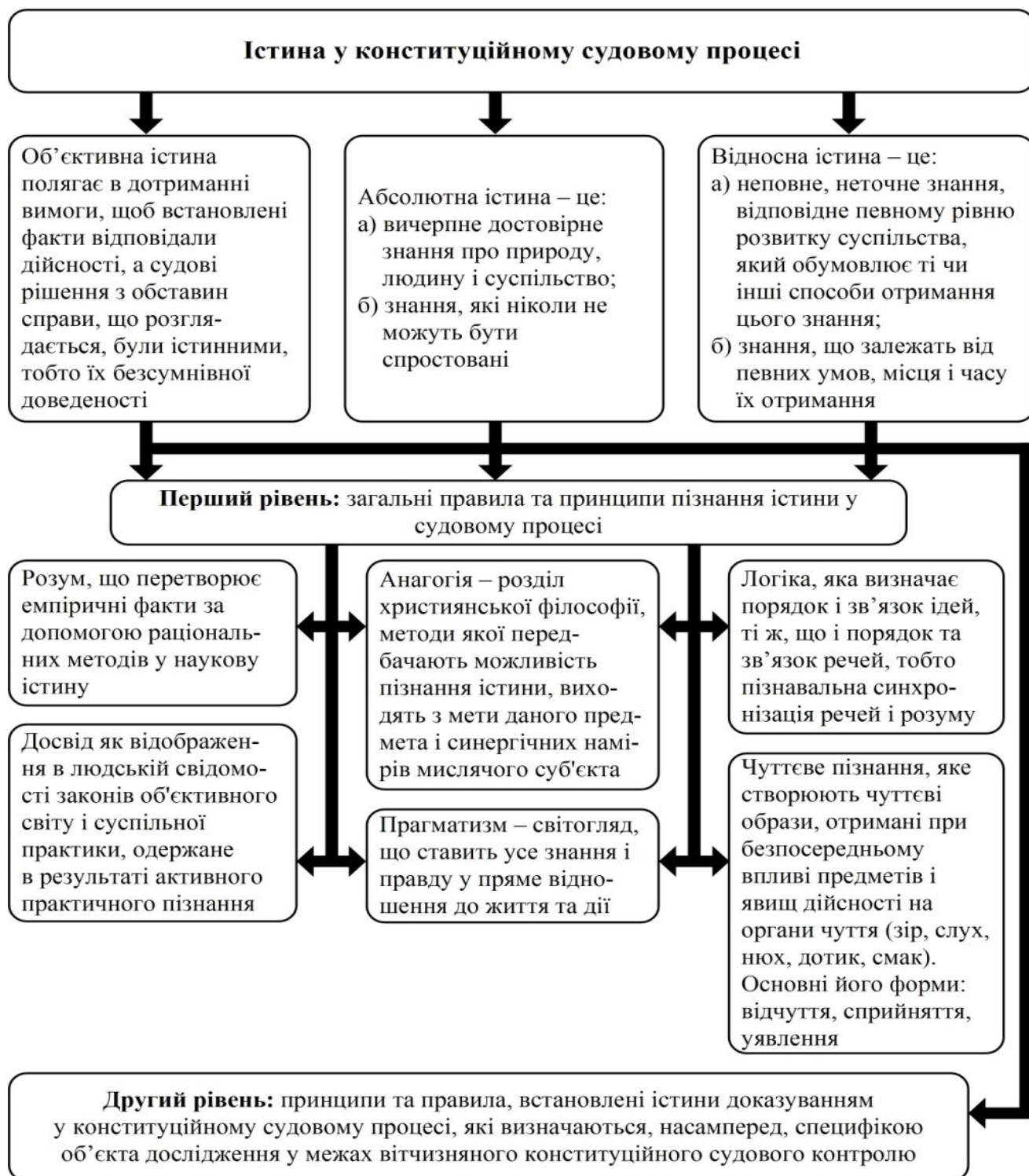

Схема № 10. Пізнання істини доказуванням у конституційному судовому процесі

Не зайвим буде також згадати, що, як зазначається у філософській літературі, класики марксизму-ленінізму вживають поняття абсолютної істини як адекватного і незмінного відображення дійсності принаймні у двох значеннях:

- 1) знання щодо всієї дійсності як істини процесу;
- 2) знання щодо будь-якого фрагмента дійсності як істини-факту.

Якщо в першому значенні до істини людство наближається протягом нескінченного ряду поколінь, а тому будь-яка частина з наявної суми знань містить елементи абсолютності і відносності, то абсолютні істини фактів люди встановлюють на кожному кроці. Змішання цих різних значень поняття «абсолютна істина» і послужило причиною появи погляду, який заперечує застосовність поняття «абсолютна істина» до судової діяльності. Істина в правосудді перебуває в діалектичній єдності елементів абсолютного і відносного, тобто має ознаки об'єктивної істини [181, с. 482].

Так, розуміння змісту об'єктивної істини в будь-якому судовому процесі завжди визначалося такими критеріями, як об'єктивність, всебічність і повнота дослідження обставин справи, що, зокрема, ґрунтується на теорії кореспондентської істини, в основі якої лежить ідея відповідності (кореспонденції) між фактами і висловлюваннями про ці факти. Тобто йдеться про істину як таку, яка є похідною від висловлювань, суджень або уявлень, переконань про щось зовнішнє щодо самих висловлювань. У свою чергу висловлювання, судження або уявлення та переконання можуть визначатися як істинні або помилкові чи неправдиві.

Однак слід зазначити, що істина, у тому числі та, що встановлюється у судовому процесі, – це об'єктивна інформація про предмет пізнання, яка отримується в результаті вивчення явищ, матеріальних або емпіричних даних за допомогою чуттєвого чи інтелектуального осягнення або повідомлення про нього, характеризується з точки зору її достовірності та використовується для доказування.

Натомість, правда або правдивість інформації, отриманої під час судового процесу, у тому числі конституційного, часто є суб'єктивною, духовною реальністю у її пізнавально-доказовому аспекті. Наприклад, свідок упевнений, що

дає правдиві показання, однак вони не можуть бути використані для встановлення істини, оскільки є помилковими або плодом його уяви; експерт упевнений у правдивості його висновку, однак не знає, що надані йому для дослідження об'єкти є сфальсифікованими.

У цьому контексті заслуговує на увагу й розуміння філософської категорії істини як такої, що є обов'язковою для встановлення при перевірці та дослідженні будь-яких доказів, які від самого початку судового, у тому числі конституційного, процесу вважалися об'єктивною (матеріальною) істиною.

Для цього необхідно, як вважають деякі фахівці у галузі філософії права, відповісти на два запитання:

1) чи є істина об'єктивною істиною, тобто таким поданням про дійсність, зміст якого залежить не від суб'єкта, людини, а від самої дійсності, оскільки в іншому разі наша «істина» взагалі не є істиною;

2) чи є істина, якщо вона об'єктивна, абсолютною, тобто істиною, що повністю, безумовно правильно відображає дійсність, або ж відносною, тобто істиною, що приблизно відображає об'єктивну дійсність [181, с. 13]. Тобто встановлення істини доказуванням має на меті пізнання саме тієї істини, яка відображає незалежну від суб'єкта доказування дійсність і повинна бути встановлена під час судового розгляду [64, с. 13].

На наше переконання, слід також погодитися і з думкою про те, що встановлення судової істини (абсолютної, відносної, об'єктивної) означає не тільки те, що у справі було здійснено усестороннє і повне дослідження фактичних обставин, але й те, що була надана правильна, тобто юридично обґрунтована, їх кваліфікаційна оцінка [229, с. 579].

Як зазначив у цьому контексті доктор філософії А. Леггетт (Мічиганський університет, США), правильна класифікація об'єктів або кваліфікація діянь, які мають схожі чи відмінні характеристики, має велике значення для пізнання істинних знань, оскільки виходить за межі будь-якого окремого явища, яке спостерігається. Ми абстрагуємо такі знання від наших почуттів та використовуємо певні мітки для їх позначення. Наприклад, ми бачимо, як людина

після звуку пострілу біжить, падає чи ховається. Це активізує певну розумову діяльність та, з одного боку, за допомогою візуальної інформації надає знання про рухомий об'єкт – це дорослий чоловік, а не жінка чи дитина або вантажівка чи кінь, а з другого - за допомогою акустичної інформації дає змогу кваліфікувати її дії як такі, що пов'язані з певним фактом (пострілом), хоча самого пострілу ми не бачили [489, с. 3].

Відомо, що судове доказування здійснюється з метою встановлення істини у справі, зокрема з'ясування її дійсних обставин, для чого необхідно, щоб суд чітко відрізняв істинні (об'єктивно правдиві) докази від неістинних, як результат помилки або несвідомо неправильної оцінки суб'єктом надання доказів реальних фактів або явищ, та суб'єктивно неправдивих, тобто сфальсифікованих або свідомо обманних, і прийняття на основі оцінки перших законного рішення.

У наведених цитуваннях учені-юристи за інерцією вживають поняття «матеріальна істина». Однак матеріальна – це така, яку можна сприйняти на дотик? Чи антипод «ідеальної»? Ми з'ясували історичні та суспільно-політичні умови виникнення цього поняття, тому одним із результатів цього дослідження є висновок про те, що не існує ні матеріальної, ні ідеальної істини. Є тільки істина, і вона або існує (встановлена), або ні (не встановлена, у тому числі під час доказування у конституційному судовому процесі).

Характерні особливості другого рівня принципів та правил встановлення істини під час доказування у конституційному судовому процесі визначаються, насамперед, специфікою об'єктів дослідження вітчизняного конституційного правосуддя, до яких згідно з Конституцією України належать: закони та деякі інші нормативно-правові акти, міжнародні договори, питання, винесені на всеукраїнський референдум та пов'язані з дотримання процедури усунення з поста Президента України у порядку імпічменту, проекти законів про внесення змін до Конституції у разі порушення питання про їх конституційність, а також норми самої Основного Закону України у разі їх тлумачення.

Минуло понад двох десятиріч з моменту «удару» першої техногенної хвилі по сучасних судах, як пише голова Латиноамериканської асоціації юристів,

професор Дж. Мойєда. Нині інформаційно-комунікативні технології пропонують безліч послуг суддям, а також адвокатам, свідкам та присяжним. Майже кожна особа, яка певною мірою бере участь у процедурі судового засідання, перебуває під впливом сучасного електронного суду. Цікаво, продовжує професор, що технологічні досягнення вирівнюють ігрове поле тільки у випадках, коли сторони мають однаковий рівень доступу до технологій. Натомість, коли одна зі сторін отримує можливість більшою мірою використовувати технологічні ресурси для підтримки своїх аргументів, виникають ускладнення щодо відновлення справедливості. Однак незалежно від цього сучасні технологічні досягнення у судовому процесі сприяють зменшенню судових витрат, поліпшенню умов діяльності присяжних, скороченню строків судового провадження, підвищенню рівня довіри громадськості до суду [498, с. 1].

Як зазначається з цього приводу у п. 28 Висновку № 14 (2011) Консультативної ради європейських суддів: «комп'ютеризація здатна покращити якість роботи судді, наприклад, за допомогою бази даних з посиланнями на судові рішення, законодавчої бази, електронних каталогів наукових праць з правових питань, коментарів до постановлених рішень, а також інших форм обміну інформацією між суддями. Довершені та найповніші бази даних для такого обміну в зазначеній сфері мають бути доступними на безоплатній основі, з огляду на те, що судді могли б перевірити усі можливі джерела інформації з правових питань, які доступні іншим учасникам процесу (адвокатам, експертам тощо). Така правова допомога має сприйматися як допоміжний засіб у судовому процесі та покращувати процес прийняття рішень суддею, а не обмежувати його» [36].

Так, судова інформація, яка визначається як цілеспрямований процес мінімізації ентропії (невизначеності) щодо можливої, дозволеної або забороненої поведінки суб'єктів суспільних відносин у сфері процесуальної і позапроцесуальної діяльності судів загальної юрисдикції [200, с. 68], є центральним, основним поняттям у процесі нормативно-правового регулювання інформаційних відносин у сфері здійснення правосуддя.

Водночас, коли йдеться про інформаційні технології у судовому процесі судів загальної юрисдикції, то слід враховувати, що суд у судовому процесі стоїть над сторонами, він судить, а не доказує, йому лише на стадії судового слідства належить функція дослідження та оцінки наданих сторонами доказів. Але реалізація цієї функції ще не означає участь у доказуванні, оскільки суд не повинен збирати докази, тобто формувати доказову базу [21, с. 26].

Н. Кушакова-Костицька бачить застосування новітніх інформаційних технологій у судочинстві не лише для отримання довідкової інформації, а набагато ширше, вона пише про максимальне поєднання можливостей людини-судді з можливостями комп'ютера і називає це «електронним судочинством» [183, с. 140].

Конституційний судовий процес не є змагальним, оскільки особи, залучені до нього, згідно із законодавством мають статус не сторін, що є обов'язковим у змагальному судовому процесі, а учасників, має специфіку застосування інформаційних технологій. При цьому змагальність у конституційному судовому процесі виключається при розгляді будь-яких питань, вирішення яких віднесено до повноважень КСУ, а не тільки тлумачення, як вважають деякі фахівці у галузі конституційного права.

Водночас слід погодитися з позицією деяких науковців, яка полягає у тому, що судовий конституційний контроль мало пов'язаний із дослідженням фактичних обставин справи, доказом їх повноти та достовірності [216, с. 480]. Суд не тільки не пов'язаний інформацією, наданою учасниками зазначеного процесу, а й використовує її на свій розсуд та має повноваження у разі потреби отримувати інформацію, яка може бути визнаною як доказ у справі за власною ініціативою.

Отже, основною метою застосування інформаційних технологій у конституційному судовому процесі є не архівування його актів, а сприяння отриманню Судом та його робочими органами інформації, необхідної для створення доказової бази об'єктивних, повністю досліджених та належним чином аргументованих рішень з питань, що належать до його повноважень.

Хоча вітчизняний конституційний процес не є прецедентним у повному розумінні цього поняття, однак слід зазначити, що важливу роль у процесі доказування під час розгляду справ відіграють юридичні (правові) позиції, що сформульовані у його попередніх актах та які, за висловом В. Тація, є «так би мовити, «серцевиною» рішень конституційного суду» [373, с. 31]. В їх основу, вважає науковець, покладено наукові знання, конституційні принципи, правові доктрини й розуміння права [373, с. 37].

Для зменшення часу пошуку цих позицій серед маси актів нині в КСУ функціонує спеціалізована інформаційно-пошукова програма «Терміни та поняття, роз'яснення яких надав Конституційний Суд України». Її база в алфавітному порядку містить інформацію про юридичні (правові) позиції Суду щодо розуміння значень термінів та понять, сформульованих ним у контексті питань, які були порушені авторами конституційних подань або звернень, наприклад:

«акція: – як цінний папір:

акція – це цінний папір без установленого строку обігу, що засвідчує пайову участь у статутному фонді акціонерного товариства, підтверджує членство в акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним, дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь у розподілі майна при ліквідації товариства [266].

Акції згідно із законодавством є об'єктами права приватної власності, і відповідно до положень статті 41 Конституції України суб'єкт права власності на акції має право ними володіти, користуватися і розпоряджатися, тобто може без обмежень їх продавати, обмінювати, дарувати, заставляти, заповідати тощо. Водночас зі змісту положень цієї статті та статті 13 Конституції України вбачається, що право власності певною мірою може бути обмежено, оскільки використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства. Тобто юридично забезпечена можливість здійснювати правомочності щодо володіння, користування і розпорядження власника належним йому майном не може

виходити за межі, встановлені правовими нормами, що регулюють відносини у сфері власності [267];

«життя: – особисте фізичної особи:

особистим життям фізичної особи є її поведінка у сфері особистісних, сімейних, побутових, інтимних, товариських, професійних, ділових та інших стосунків поза межами суспільної діяльності, яка здійснюється, зокрема, під час виконання особою функцій держави або органів місцевого самоврядування [290];

– сімейне:

сімейне життя – це особисті майнові та немайнові відносини між подружжям, іншими членами сім'ї, які здійснюються на засадах, визначених у Сімейному кодексі України: кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя (частина четверта статті 4); ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, встановлених Конституцією України (частина п'ята статті 5); регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання у сімейне життя (частина четверта статті 7) та інше [290].

Крім цього, на внутрішньому сайті КСУ розміщено класифіковані за видами та часом прийняття матеріали справ, розглянуті протягом його діяльності, що дає можливість отримати інформацію, пов'язану з доказуванням у цих справах (конституційні подання та звернення, відповіді науково-дослідних закладів та вишів на запити судді-доповідача тощо), для її використання у доказуванні під час розгляду нових справ.

Необхідно також зазначити, що однією з характерних особливостей доказування у конституційному судовому процесі є певним чином існування ситуації інформаційної невизначеності. Необхідність її вирішення обумовлює наявність у суб'єкта доказування потреби в отриманні, детальному аналізі та творчому осмисленні отриманої інформації (у тому числі ініціативної).

За таких обставин важливе значення у процесі доказування як основному факторі дотримання визначеного Конституцією України принципу

обґрунтованості рішень та висновку КСУ має вільний доступ суддів та учасників конституційного судового процесу до інформаційних ресурсів ОБСЄ, ЄСПЛ, Венеціанської комісії та інших впливових міжнародних організацій у галузі права.

Висновки до розділу 2

1. Теорії пізнання та креативності пізнавальної діяльності історично виникли водночас із філософією як її ядро, навколо якого було побудовано все інше. Цей розділ філософії розглядає широке коло проблем: зв'язок між знанням і реальністю, її джерелами та рушійними силами, її формами та рівнями, принципами та законами пізнавальної діяльності, а також тенденціями її розвитку.

2. Основи судового доказування як різновиду юридичного пізнання ґрунтуються на принципі пізнавальності права, правових приписів, обставин справи та інших юридично значущих фактів. Цей вид пізнання характеризується розробленими відповідно до канонів формальної логіки (філософська складова) та регламентованими законодавством (правова складова) спеціальними способами, прийомами та формами доказування як основного методу встановлення істини під час судового процесу.

3. До об'єкта пізнання правової (юридичної) науки в цілому і її окремих галузей належать держава, право, правовідносини, правопорушення та інші філософсько-правові і політико-соціальні явища.

4. Предмет юридичного пізнання становлять закономірності виникнення і розвитку правових форм самоорганізації суспільства, цивілізації, людства – об'єктивні, необхідні істотні, стійкі й загальні зв'язки (співвідношення залежності), що укладаються як між основними правовими явищами й інститутами, так і в їх взаємодії з іншими соціальними явищами і процесами, а також зміст правових догм або права (правової системи) та юридична техніка – правила, засоби і прийоми, які використовуються під час розроблення та систематизації законів і інших нормативних актів.

5. Пізнання є результатом контакту між суб'єктом і об'єктом доказування, їх взаємозв'язок та взаємодія є вирішальними питанням в теорії пізнання.

6. Пізнання як засіб формування системи доказування у судовому процесі здійснюється не лише шляхом споглядання, а й є результатом розумової діяльності суддів та учасників цього процесу для осмислення того, що сталося і що відбувається, пошуку інформації при розумінні того, якої саме інформації і з якою метою. Судове доказування здійснюється не хаотично, а відповідно до загальних концептуальних методологічних засад філософії права та інших юридичних наук. Зокрема, для методологічного аналізу наукового пізнання істотне значення має відмінність між двома видами або рівнями знання і, відповідно, двома типами дослідження – емпіричним і теоретичним.

7. Інтегрувати різні способи юридичного пізнання права допомагає методологічне розроблення зазначених питань за допомогою методів юридичної герменевтики як реального феномена теоретичного мислення та засобу інтерпретації (тлумачення) юридичних текстів, а також систематизації отриманих у такий спосіб юридичних знань.

8. Методи пізнання у процесі доказування в конституційному провадженні доцільно розглядати як структурно-ієрархічну трирівневу систему. До першого (вищого) рівня цієї системи належать загальнонаукові, діалектико-філософські методи; до другого – методи, адаптовані до умов конституційного судочинства; до третього – специфічні методи, які сформувалися у процесі генезису інституту конституційного судового контролю.

9. Застосування комплексу філософських, юридичних та інших методів пізнання у конституційному судовому процесі має на меті отримання знань (об'єктивної інформації) та їх використання для досягнення суспільно корисного результату конституційного провадження та окреслення напрямів його подальшого удосконалення.

10. Принципи, правила та процедури пізнання істини доказуванням у будь-якому судовому процесі, зокрема у конституційному, умовно можна поділити на два рівні: загальні, тобто такі, що застосовуються у більшості видів судових

процесів, та спеціальні – такі, що, у нашому випадку, впливають з особливостей доказування у конституційному провадженні.

11. До перших слід, насамперед, віднести принцип об'єктивної істини, який полягає в дотриманні вимоги відповідності дійсності встановлених фактів, а судові рішення з обставин справи, що розглядається, були істинними, у їх безсумнівній доведеності.

12. Характерні особливості другого рівня принципів та правил встановлення істини доказування конституційного судового процесу визначаються, насамперед, специфікою об'єктів дослідження вітчизняного конституційного правосуддя, до яких згідно з Конституцією України належать: закони та деякі інші нормативно-правові акти, міжнародні договори, питання, винесені на всеукраїнський референдум та пов'язані з дотриманням процедури усунення з поста Президента України у порядку імпічменту, проекти законів про внесення змін до Основного Закону України у разі порушення питання про їх конституційність, а також норми Конституції у разі їх тлумачення.

13. Запровадження сучасних інформаційних технологій та методологічно-правових вимірів є позитивним фактором в організації діяльності КСУ, тому ці питання потребують подальшого розвитку та ширшого застосування у конституційному судовому процесі з метою оперативного отримання суддями й учасниками цього процесу необхідних знань (об'єктивної інформації).

РОЗДІЛ 3

ОНТОЛОГІЧНІ ТА АКСІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

3.1. Онтологічні та аксіологічні особливості доказування в конституційному судовому процесі за найбільш поширеними системами (моделями) організації судового конституційного контролю

Традиційно найбільш поширеними у світі системами (моделями) організації судового конституційного контролю є англо-американська (англосаксонська) та романо-германська або європейська, континентальна (кельзенівська).

Натомість, деякі науковці вважають, що на сьогодні у світі сформувалося не дві, а принаймні три основні філософсько-правові парадигми (моделі) спеціального судового захисту конституцій:

1) англо-американська, яка діє на території США, деяких країн Південної Америки, Європи, а також інших континентів та передбачає здійснення конституційної юрисдикції Верховними Судами держав, а інколи й іншими судами загальної юрисдикції;

2) романо-германська або європейська, континентальна (кельзенівська), яка є основою конституційного судочинства в Західній та Східній Європі, а також деяких країн інших континентів та полягає у створенні спеціальних органів конституційної юстиції – конституційних рад, конституційних судів тощо;

3) мусульманська (традиційна), яка має поширення у мусульманських країнах та наділяє повноваженнями здійснення конституційної юстиції не лише судові, а й вищі релігійні органи держави [340, с. 302–303].

Існує й інший більш деталізований поділ моделей (систем) організації судового конституційного контролю: американська; європейська австрійська (кельзенівська); європейська французька; змішана європейсько-американська; соціалістична; ісламська [340, с. 105].

Безумовно, ці системи (моделі) різняться за суспільно-політичною ідеологією, організаційними, процесуальними та іншими ознаками. Однак слід зазначити, що онтологічні особливості доказування у конституційному судовому процесі у будь-якій державі впливають зі змісту відповідного філософсько-правового вчення, у разі – правової онтології – дисципліни, предметом дослідження якої є проблеми буття права.

Відомий український філософ-богослов Б. Стрикалюк вважає, що онтологія права як одне з гносеологічних філософсько-правових вчень про буття є системою, що складається з певних підсистем, до яких, зокрема, належать:

- легістська²⁸, в основу якої покладено концепцію заперечення об'єктивності правової сутності, визнання домінанту позитивності права і зведення його до закону як головного та єдиного джерела права і суспільно корисного засобу державного примусу;

- природно-правова, згідно з постулатами якої буття права може бути подане як дві протилежні за суттю і змістом форми: достовірне буття права (буття природного права) та недостовірне буття (існування закону);

- лібертарно²⁹-юридична, яка розглядає наявність буття позитивно-правового феномену – закону – з точки зору об'єктивної сутності всього права, якою можуть виступати вимоги щодо принципу формальної рівності [366].

Поза сумнівів, таке розуміння філософсько-правового змісту онтології права заслуговує на увагу, однак слід зазначити, що теологічний світогляд, прихильником та проповідником якого є вчений, ґрунтується на концепції неможливості повної пізнавальності навколишнього світу, й, мабуть, тому недостатньо уваги приділяє дослідженню ролі правової онтології пізнання сутності предметів та явищ, які є об'єктами доказування юридичної практики, у тому числі конституційного судового процесу.

²⁸ Легізм (або Фа цзя) від кит. *фа* – закон) – давньокитайська філософська школа V–II ст. до н.е., прихильники якої відстоювали необхідність підпорядкування суспільства жорстким, а подекуди і жорстоким законам.

²⁹ Лібертарний – від лат. *libertas* – свобода.

Сутність пізнання та доказування як цілого та складової правової онтології у конституційному судовому процесі полягає в отриманні знань про предмет дослідження, тобто пізнання є гносеологічною основою доказування, оскільки доказується завжди пізнане, однак вони не ототожнюються, адже пізнання може обмежуватися з'ясуванням будь-якої обставини тільки судом, натомість метою доказування є реалізація конституційного принципу обґрунтованості прийнятих ним рішень [421, с. 373].

Відомий український правознавець Б. Кістяківський³⁰, критикуючи Л. Петражицького³¹ за недооцінку онтологічного розуміння буття права, виокремлював чотири основних підходи до права, що відповідали основним концепціям права і по-різному трактували реальність права:

- 1) аналітичний, характерний для догматичної юриспруденції і відповідної позитивістської концепції права як державно-наказового явища;
- 2) соціологічний, що відповідає поняттю права як формі соціальних відносин;
- 3) психологічний, що відповідає психологічному поняттю права;
- 4) нормативний, що відповідає аксіологічному та онтологічному поняттю буття права [116, с. 696–697].

Аксіологічні особливості доказування в конституційному судовому процесі будь-якої держави, на наше переконання, обумовлені, насамперед, домінуючим у суспільстві ідеологічним підходом до розуміння суті й змісту конституційних цінностей як фундаментальних, ціннісних основ конституційного процесу та предмета дослідження філософсько-правового вчення про їх формування, застосування та захист – конституційної аксіології [421, с. 373].

Існує також наукова концепція, згідно з якою конституційні цінності – це своєрідний культурний «код», специфічність якого зумовлена тим, що кожна культура породжує свою, лише їй притаманну ціннісну систему. Цей «код»

³⁰ Кістяківський Богдан (Федір) Олександрович (1868–1920) – український правознавець, громадський діяч, філософ права і соціолог.

³¹ Петражицький Лев Йосипович (польс. *Leon Petrażycki*; 1867–1931) – польський учений, правознавець, соціолог, філософ.

забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, суспільства і нації та розвиток національної свідомості, зберігає націю як носія унікального, самобутнього, лише їй притаманного. Особливістю цих цінностей є те, що вони формуються в суспільній свідомості фактично протягом усього часу становлення національної державності, частково відображаються чи безпосередньо закріплюються в різноманітних політико-правових актах, що приймаються на різних етапах розвитку держави і суспільства та потрапляють до конституції вже у своєму здебільшого сформульованому і завершеному вигляді [35, с. 259–260].

Таким чином, аксіологічна особливість доказування у конституційному судовому процесі полягає у тому, щоб, ґрунтуючись на філософській основі конституційної аксіології, визначити рівень відповідності предмета дослідження сутності загальновизнаних у суспільстві конституційних цінностей, зокрема, в контексті їх реалізації та захисту. У сучасній демократичній, правовій та соціальній державі система конституційних цінностей будується за принципом органічного поєднання традицій, звичаїв, ментальних критеріїв культури, моралі та релігії із загальновизнаними на міжнародному рівні принципами взаємовідносин індивідуума і соціуму (в особі держави та інститутів громадянського суспільства).

У цьому контексті, на нашу думку, слушною є філософська доктрина, автори якої вважають, що між правовою онтологією та правовою аксіологією існує діалектична залежність. Критерії моралі, які слугують джерелом правових цінностей, людина визначає залежно не лише від її власної природи, а й від буття, зокрема правового. Переважають цінності, які сильніше сприяють виживанню та повноцінному життю людини в цьому світі. Водночас завдяки правовому регулюванню загальнолюдські, моральні цінності (які є умовою виживання і повноцінного життя суспільства) стають регуляторами суспільного життя [12, с. 62–63].

Істотний вплив на становлення розуміння онтологічних та аксіологічних особливостей доказування в сучасному конституційному судовому процесі

спричинили також положення концепції правового реалізму як складової загальної теорії юридичної аргументації.

Нині у західному правознавстві, як пише М. Козюбра, фактично не піддається сумніву те, що «тексти законів... ніколи не втілюються в чистому вигляді в діюче право», тобто один лише закон не є достатнім джерелом для конкретного правового рішення. Як явище конкретне, право має зберігати зв'язок з реальним життям. Тому суд не може не брати до уваги реальний стан речей. Школа правового реалізму виникла на ґрунті англосаксонської правової системи, правники якої, на відміну від правників континентальної Європи, яким традиційно був притаманний здебільшого дедуктивний стиль мислення, завжди в побудові своєї аргументації віддавали перевагу індуктивній логіці, тобто відштовхувалися не стільки від позитивного права, скільки від конституційних цінностей [91, с. 274].

З цим здебільшого слід погодитися, тим паче, що концепція правового реалізму останнім часом набуває дедалі більшого впливу і на теорію, і на практику конституційного судового контролю, у тому числі побудованого за континентальною (кельзенівською) моделлю.

Так, нині практично усі правові системи Європи, попри відмінності між ними, орієнтовані на дедуктивно-індуктивні способи обґрунтування своїх рішень. Принаймні серед європейських правників існує певна згода у тому, що суд під час розгляду справи, з одного боку, не може відриватися від реальності, він ніколи не повинен втрачати її з поля свого зору, більше того, передбачати практичні наслідки своїх рішень, а з другого – має усвідомлювати, що надмірна орієнтація суду на реальність, яка відривається від накопичених людством ідеалів і цінностей, концентрованим виявом яких є загальні принципи права, та від правових норм (як би по-різному їх не розуміли) не тільки не наближає до істини права, а й навпаки, спроможна породити беззаконня і свавілля [258, с. 127].

Зокрема, це кореспондується з юридичною (правовою) позицією КСУ, яка викладена у Рішенні від 2 листопада 2004 року та полягає у тому, що «закони, за своїм змістом, мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної

справедливості, свободи, рівності... право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства» [285].

Ще одним із факторів, який притаманний майже усім організаційним системам (моделям) конституційного контролю, є схожість за суттю і змістом основних предметів доказування у судовому конституційному процесі.

У деяких державах, в яких конституційний контроль організовано за англо-американською моделлю, конституційність законів має право перевіряти будь-який суд, а в інших – тільки Верховний Суд після розгляду конкретної справи судами нижчих інстанцій. Доктрина формально-юридичної істини сформульована в англо-американському процесі, що тяжіє до так званої чистої змагальності в процесі доведення. Вона полягає в тому, що суд, оцінюючи позиції протилежних сторін, обирає найбільш аргументовану з них і на її основі вирішує справу, зводячи цим її в ранг істини. Суду при цьому відводиться роль пасивного спостерігача, оскільки будь-яка його активність у самостійному збиранні доказів розглядається як ознака упередженості й необ'єктивності [54, с. 302–303]. Таким чином, факти, що містять «нейтральну» інформацію стосовно юридично значущих чи доказових фактів, тобто ті, що нічого суттєвого не підтверджують і не спростовують, доказовими не будуть. Наприклад, у доказовому праві США під доказовим фактом розуміється факт, який достовірно встановлений шляхом пред'явлення доказів, які не спростовуються [91, с. 97].

Незважаючи на те, що основним об'єктом дослідження були в переважно онтологічні та аксіологічні аспекти діяльності виключно органів конституційної юрисдикції за англо-американської та європейської (кельзенівської), а не інших моделей, викладене, на нашу думку, дає змогу зробити певні висновки:

– онтологічні особливості доказування у конституційному судовому процесі у будь-якій країні впливають зі змісту відповідного філософсько-правового вчення, у цьому разі – правової онтології – дисципліни, предметом дослідження якої є проблеми буття права;

- аксіологічні особливості доказування в конституційному процесі будь-якої країни обумовлені, насамперед, домінуючим у суспільстві ідеологічним підходом до розуміння процесу та предмета філософсько-правового вчення про загальнолюдські цінності, їх формування, застосування та захист – конституційної аксіології;
- повноваження та основні принципи функціонування органу конституційної юстиції будь-якої моделі визначаються нормами конституцій і конкретизуються відповідними законами;
- предмет доказування в конституційному судочинстві за будь-якою моделлю, як правило, впливає з повноважень, визначених конституцією, та збігається з предметом розгляду конкретної справи згідно з процедурою, встановленою законом [421, с. 379].

3.2. Диференціація предмету доказування в конституційному судовому процесі країн різних систем права

Європейська система конституційного контролю передбачає створення спеціальних судових або квазісудових органів. На відміну від англо-американської, континентальна (кельзенівська) модель судового процесу, на нашу думку, ґрунтується на пріоритеті об'єктивного, істинного знання, тобто як мета доведення називається об'єктивна істина. І лише в разі неможливості її досягнення, за аналогією з кримінальним процесом, суд повинен задовольнятися таким ступенем імовірності, якого він досягає при можливому, вичерпному і сумлінному використанні отриманих доказів [357, с. 12].

Систему континентального, писаного права, де джерелом права є закони та підзаконні нормативні акти, а судова практика – похідною, запровадила цілковита більшість країн континентальної Європи (Австрія, Бельгія, Болгарія, Угорщина, Німеччина, Ісландія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Молдова, Польща, Румунія, Україна, Хорватія та ін.). Конституційний контроль за управлінськими рішеннями у Франції здійснює Державна Рада, яка *de facto* очолює систему адміністративної

юстиції. Тому загальні суди, які є правозастосовними органами правосуддя, не наділені повноваженнями здійснювати конституційний контроль [344, с. 28].

Згідно з такою моделлю також організовано конституційний контроль у деяких країнах інших континентів: Азії (Ємен, Ірак, Киргизія, Монголія, Сирія, Туреччина, Філіппіни та ін.); Африки (Ангола, Бенін, Бурунді, Габон, Єгипет, Ефіопія, Заїр, Нігер, Руанда, ПАР, Сенегал, Чад та ін.); Південної Америки (Парагвай, Уругвай, Чилі та ін.); Австралії та Океанії.

Конституційний контроль за цією моделлю здійснюють у різних державах як спеціалізовані органи конституційної юрисдикції (конституційний суд, конституційний трибунал, конституційна рада тощо), так і спеціальні палати вищих органів судової влади. При цьому спеціальні конституційні суди, утворені за європейською моделлю конституційної юстиції, як правило, не входять до судової системи (тобто є квазісудовими органами) і розглядають питання, які належать до їх компетенції, поза зв'язком з обставинами, що спонукали до звернення до цих органів.

Оскільки конституція, як писав Г. Кельзен, регулює законотворчу діяльність, певною мірою визначаючи також зміст майбутніх законів, установча влада повинна зважати на те, що норми конституції (виражені загальноприйнятим способом) не завжди і не повністю можуть бути дотримані, тобто може виникнути ситуація, коли правовий акт суб'єктивно претендує на статус закону, хоча процес його прийняття або зміст норм створеного через такий акт закону не відповідає конституції. Водночас постає питання про те, кого конституція повинна уповноважити вирішити питання (тобто *de facto* довести – прим. Н. Ш.), чи відповідає у конкретному випадку конституції документ, якому суб'єктивним сенсом заплановано бути законом з точки зору конституції, а також законом за своїм об'єктивним змістом, щоб діяти в цій іпостасі. У такому разі конституція може уповноважити на це особливий правовий орган або якийсь особливий суд вирішувати питання про конституційність цього закону [111, с. 334].

Таким чином, як вказував професор Л. Фаворі³², «сьогодні в більшості країн, які сприйняли кельзенівську модель, визнається, що конституційне правосуддя перебуває поза межами трьох гілок влади, забезпечуючи дотримання ними своїх повноважень» [461, с. 14].

Водночас, застерігав свого часу Г. Кельзен, органи, покликані до застосування законів, не можуть бути, з точки зору здорового глузду, уповноважені застосовувати в ролі закону все те, що виявляє його суб'єктивний сенс. Якийсь мінімум права на перевірку конституційності повинен бути залишений за цими органами. Якщо для здобуття зобов'язуючої сили закони повинні бути опубліковані урядом в офіційному виданні, то вони мають бути видані як закони в друкованому за дорученням уряду документі. Однак такі органи не повноважні перевіряти, чи прийнято щось, опубліковане як закон, у рамках передбаченого конституцією процесу і з передбаченим конституцією змістом [111, с. 335].

У цьому контексті слід погодитися з тим, що наші знання про буття права є продуктом пізнавальних процесів, які вивчаються правовою гносеологією. Необхідно також урахувувати, що правова гносеологія пристосовує положення філософської гносеології до сфери права, модифікує їх відповідно до специфіки правового буття. Правову гносеологію в широкому контексті можна визначати як складову правової онтології, оскільки пізнавальні процеси в праві є частиною правового буття. Правове буття (правова реальність) містить правові ситуації, правовідносини, правові норми й інститути. Правові ситуації можна розглядати як ланку, яка пов'язує між собою соціальне буття та правові відносини, норми, інститути, слугуючи їх джерелом. Правові антропологія, праксеологія, аксіологія та гносеологія настільки впливають на правову онтологію, що істотно визначають її зміст. Ґрунтовне осягнення правової онтології неможливе без урахування їх впливу [12, с. 62].

³² Луї Фаворі) фр .*Louis Favoreu*; 1936–2004) – відомий французький фахівець із публічного права, професор та президент університету Пол Сезан.

Предмет доказування в конституційному судочинстві за континентальною (кельзенівською) моделлю, як правило, впливає з повноважень, визначених конституцією, та збігається з предметом розгляду конкретної справи згідно з процедурою, встановленою законом. Його специфіка полягає в тому, що конституційний судовий процес такої моделі обмежений питаннями права, тобто з'ясуванням конституційності або неконституційності об'єктів конституційного судового контролю, а також визначенням суті і змісту об'єктів офіційного тлумачення.

Як зазначав з цього приводу Г. Кельзен, предметом конституційного контролю, з точки зору теорії права, є законодавчі норми, правопорядок, відносини між різними правопорядками з метою забезпечення юриста (правознавця і практика) розумінням і описом позитивного права [111, с. 9]. Наприклад, з огляду на повноваження Конституційного суду, визначені Конституцією Австрії, до предмета доказування в австрійському конституційному судовому процесі можна віднести:

- конституційність «майнових правових вимог, ...які не підлягають ні вирішенню у звичайному судовому порядку, ні виконанню шляхом прийняття рішення органом управління» (ст. 137);
- спірні питання «між судами, між землями, землею і Федерацією» (ст. 138);
- конституційність «законів Федерації або земель»;
- протиправність державних договорів (ст. 140а);
- відповідальність верховних органів Федерації і земель за допущені ними в офіційної діяльності винні правопорушення, включаючи федерального президента, членів уряду, депутатів, губернаторів земель, органи влади столичного міста Відня (ст. 142);
- рішення органів управління і справи про порушення норм міжнародного права (статтями 144, 145) [137] тощо.

До предмета доказування конституційного судового процесу у Федеральному Конституційному Суді згідно зі ст. 93 Конституції ФРН, належать, зокрема:

- обсяг прав і обов’язків верховного федерального органу або інших учасників, які ...наділені власними правами (п. 1 ч. 1);
- формальна і фактична сумісність федерального права і права землі з Основним законом (п. 2 ч. 1);
- права та обов’язки Федерації і земель, зокрема, при виконанні землями федерального права і при здійсненні федерального нагляду (п. 3 ч. 1);
- дії публічної влади за конституційними скаргами щодо порушення основних прав позивача (п. 4а ч. 1) тощо [151].

З огляду на повноваження Конституційного суду, визначені ст. 167 Конституції Республіки Сербія, до предмета доказування конституційного судового процесу належать:

- конституційність законів та інших нормативно-правових актів;
- відповідність законів та інших правових актів загальноприйнятим нормам міжнародного права і ратифікованим міжнародним угодам (ч. 1);
- конституційність ратифікованих міжнародних угод (ч. 2);
- конституційність статутів та загальних нормативно-правових актів автономних провінцій і суб’єктів місцевого самоврядування (ч. 4);
- конституційність нормативно-правових актів організацій з делегованими державними повноваженнями, політичних партій, професійних спілок, громадських об’єднань і колективних угод (ч. 5) тощо [148].

Як впливає з повноважень Конституційного Трибуналу, визначених Конституцією Республіки Польща, предметом конституційного судового контролю можна визначити, зокрема:

- конституційність законів та міжнародних договорів;
- конституційність приписів права, що видаються центральними державними органами;
- конституційність цілей або діяльності політичних партій тощо (ст. 188);
- компетенції центральних конституційних органів державної влади (ст. 189) [146].

Відповідно до конституційних повноважень Конституційного Суду ПАР, предметом доказування у його конституційному судовому процесі є:

- конституційний статус та обсяг конституційних повноважень або функцій державних органів національного чи провінційного рівня у разі виникнення спорів із цих питань;
- конституційність будь-якого парламентського чи провінційного законопроекту;
- конституційність рішення щодо внесення будь-яких змін до Конституції;
- виконання Парламентом або Президентом конституційних зобов'язань;
- конституційність парламентського чи провінційного акта або дій Президента у разі прийняття Верховним Апеляційним Судом, Високим Судом або судом подібного статусу наказу про їх недійсність до набрання цим наказом чинності (ст. 67 Конституції ПАР) [143].

До предмета доказування конституційного судового процесу Верховного Конституційного Суду, виходячи з положень ст. 192 Конституції Єгипту, належать:

- конституційність законів та постанов органів державної влади;
- зміст законодавчих текстів, який встановлюється шляхом їх тлумачення;
- конституційність дій органів та організацій, пов'язаних із виконанням двох остаточних суперечливих розпоряджень, одне з яких прийнято судовим органом або відомством з судовими повноваженнями, а друге – іншим органом [138].

Значна кількість конституцій зарубіжних держав відносить до функції конституційного правосуддя здійснення конституційного судового контролю за дотриманням законодавства при проведенні виборів та референдумів. У таких випадках до предмета доказування у конституційному судовому процесі належать, наприклад:

- дотримання вимог законів про вибори під час виборів Президента Республіки або членів Сейму (ст. 105 Конституції Литовської Республіки) [142];

- конституційність рішення про затвердження або незатвердження мандата депутата Національної Ради;
- конституційність і законність виборів Президента, складу Національної ради та органів територіального самоврядування;
- достовірність підсумків референдуму та народного голосування про відкликання Президента (ст. 129 Конституції Словацької Республіки) [149];
- правильність обрання Президента, депутатів і сенаторів у разі їх оскарження та обґрунтованість протестів на результати голосування з цих питань;
- правильність проведення всіх заходів референдуму, передбачених Конституцією (статті 58–60 Конституції Франції) [152];
- законність, прозорість і правильність референдуму, президентських виборів, виборів до законодавчих і місцевих органів влади (ст. 103 Конституції Республіки Нігер) [147].

Як правило, до повноважень органів конституційної юрисдикції континентальної моделі також належить вирішення питань, пов'язаних із усуненням з постів посадових осіб. У таких випадках до предмета доказування конституційного судового процесу належать, зокрема:

- стан здоров'я Президента в контексті можливості виконання ним у подальшому своїх обов'язків;
- конституційність конкретних дій членів Сейму та державних посадових осіб, щодо яких порушено справу про імпічмент (ст. 105 Конституції Литовської Республіки) [142];
- обґрунтованість звинувачення Національної ради Президента з питання про умисне порушення Конституції або зраду Батьківщини (ч. 5 ст. 129 Конституції Словацької Республіки) [149].

Від конституції у матеріальному сенсі потрібно відрізнити конституцію у формальному сенсі, який визначає її як документ, що містить не тільки норми, що регулюють створення спільних норм права (законодавство), а й норми, пов'язані з іншими політично важливими предметами та юридично значущими обставинами. Зокрема, така конституція містить твердження, згідно з яким норми, що містяться

в цьому документі (конституційному законі), можуть бути змінені або скасовані не так, як звичайні закони, а за більш складних умов і шляхом особливої процедури [111, с. 279].

Предметом доказування у передбачених конституціями європейських держав випадках можуть бути питання конституційності не лише законів, а і їх проектів, наприклад:

– органічні закони³³ до їх промудгації, законодавчі пропозиції до їх винесення на референдум і регламенти палат Парламенту до початку їх застосування повинні бути представлені до Конституційної ради, яка висловлюється про їх відповідність Конституції (ст. 61 Конституції Франції) [152];

– рішення про будь-які зміни до Конституції (ст. 67 Конституції ПАР) [143].

Як зазначалося, зазвичай повноваження органу конституційної юрисдикції європейської країни континентальної (кельзенівської) моделі визначає безпосередньо конституція, а не закони, до предмета регулювання яких, як правило, належать процесуальні та організаційні аспекти функціонування конституційного правосуддя.

До винятків із цього правила слід віднести Конституцію Республіки Латвія, відповідно до ст. 85 якої «у Латвії існує Конституційний суд, який у межах встановленої законом компетенції розглядає справи про відповідність Конституції законів, а також інші справи, передані законом до його компетенції» [144].

Відповідно до питань, що підлягають розгляду в Конституційному суді законом та становлять предмет доказування у конституційному судовому процесі, належать, зокрема:

- конституційність законів;
- конституційність міжнародних угод, підписаних або укладених Латвією;
- відповідність інших законів та нормативних актів або їх частин нормам (актам) вищої юридичної сили;

³³ Органічний закон у деяких країнах ухвалюється як фундаментальний або конституційний, тобто закон, що регулює основи державного ладу та найчастіше приймається за прямим приписом конституції і є рівним або нижчим конституції за юридичною силою, однак вищим за юридичною силою ніж звичайні закони.

- відповідність інших актів Сейму, Кабінету Міністрів, Президента, Співкеря Сейму та Прем'єр-міністра, за винятком адміністративних актів, закону;
- конституційність закону, яким уповноважений Урядом міністр призупинив рішення, прийняте органом місцевого самоврядування;
- відповідність латвійських національних правових норм латвійським міжнародним угодам, що не суперечить Конституції (ст. 16 Закону про Конституційний суд Латвії) [92].

Крім цього, закони часто уточнюють межі конституційних повноважень цих органів у контексті розгляду та вирішення виключно питання права.

Так, закон про Конституційний суд Італії містить припис, згідно з яким «конституційний контроль за законом чи актом, що має силу закону, виключає будь-яку оцінку політичного характеру та використання парламентом своїх дискреційних повноважень» (ст. 28) [500].

Такої ж позиції дотримуються і конституційні суди ряду країн, так, як пише Л. Гарліцький, в одному з рішень Конституційного суду Іспанії наголошується, що сфера політичної діяльності державної влади «знаходиться поза контролем суду», а Конституційний суд Австрії, вказавши, що «політика (правова, економічна, культурна, податкова тощо) знаходиться поза сферою конституційного контролю», підкреслив, що критерієм конституційності будь-якого рішення, прийнятого законодавцем, «не може служити оцінка його політичної ефективності або доцільності» [468, с. 213].

Викладене у цій частині дисертації, на нашу думку, дає змогу зробити висновки про те, що доказування у конституційному судочинстві, організованому за континентальною (кельзенівською) моделлю, має певну специфіку, яка полягає у такому:

1. Європейська (кельзенівська) модель конституційної юстиції передбачає створення спеціальних конституційних судів, які, як правило, не входять у судову систему і розглядають питання, що належать до їх компетенції, поза зв'язком з обставинами, які спонукали звернення до них.

2. Повноваження та основні принципи функціонування органу конституційної юстиції цієї моделі визначаються нормами конституцій і конкретизуються відповідними законами.

3. Предмет доказування у конституційному судочинстві за континентальною (кельзенівською) моделлю, як правило, впливає з повноважень, визначених конституцією, та збігається з предметом розгляду конкретної справи згідно з процедурою, встановленою законом. Його специфіка полягає в тому, що конституційний судовий процес такої моделі обмежений питаннями права, тобто з'ясуванням конституційності або неконституційності об'єктів конституційного судового контролю, а також визначенням суті і змісту об'єктів офіційного тлумачення тощо.

Згідно з англо-американською системою права конституційність нормативно-правових актів перевіряють суди загальної юрисдикції. За цією системою (моделлю) організовано конституційний судовий контроль у таких країнах: в Європі (Данія, Ірландія, Норвегія, Швеція); Азії (Бангладеш, Гонконг, Ізраїль, Індія, Іран, Малайзія, Непал, Пакистан, Сінгапур, Японія); Африці (Ботсвана, Гамбія, Гана, Замбія, Зімбабве, Камерун, Кенія, Коморські острови, Малаві, Намібія, Сьєрра-Леоне, Танзанія, Уганда); Америці (Аргентина, Багамські острови, Барбадос, Болівія, Домініканська Республіка, Гаїті, Гайана, Гондурас, Гренада, Канада, Мексика, Нікарагуа, Сент-Крістофер-і-Невіс, Сурінам, США, Тринідад і Тобаго, Ямайка); Австралії та Океанії (Науру, Нова Зеландія, Фіджі) [340, с. 106].

У деяких країнах, в яких конституційний контроль організовано за англо-американською моделлю, як пише Г. Гаджиев, конституційність законів має право перевіряти будь-який суд, а в інших – тільки Верховний Суд після розгляду конкретної справи судами нижчих інстанцій.

Доктрина формально-юридичної істини сформульована в англо-американському процесі, що тяжіє до так званої чистої змагальності в процесі доведення. Вона полягає в тому, що суд, оцінюючи позиції протилежних сторін, обирає найбільш аргументовану з них і на її основі вирішує справу, зводячи її цим

у ранг істини. Суду при цьому відводиться роль пасивного спостерігача, оскільки будь-яка його активність у самостійному збиранні доказів розглядається як ознака упередженості і необ'єктивності, які, в свою чергу, є основними для юридичного концептуалізму конструкціями [54, с. 302–303].

Наприклад, у доказовому праві США та Англії існує низка фактів, які не підлягають доказуванню, а саме:

1) факти обізнаності (поінформованості) суду (*judicial notice*) – факти, відомі на території суду (факти загальних знань), та ті, які суддя знає із власного досвіду (факти індивідуального досвіду);

2) формальне визнання (*formal admissions*) – здійснюється при обміні документами з можливістю надання відповіді у вигляді аффідевіту;

3) презумпції – сторони, які брали участь у попередньому процесі, знову беруть участь у процесі;

4) преюдиціальні факти (*resjudicata*) – рішення, яке прийняте раніше, має бути кінцевим, винесеним по суті (ефект попереднього судового рішення (*collateral estoppel*) – схожість предмета позову) [259, с. 157].

Матеріальна конституція може частково містити норми писаної, а частково – норми неписаної конституції, створеної через звичай. Неписані норми конституції, введені через звичай, можуть бути кодифіковані; якщо кодифікація здійснюється правотворчим органом і тому має обов'язковий характер, вона приводить до виникнення писаної конституції, яка за своїм призначенням має уособлювати справедливість.

Згідно з розділом 2 статті 3 Конституції США «судова влада поширюється на всі справи, засновані на праві і справедливості, що виникають на основі цієї Конституції, законів Сполучених Штатів і міжнародних договорів, які укладені або будуть укладені від їх імені,... за всіма справами, що стосуються послів, інших офіційних представників і консулів, а також на ті, в яких штат є стороною, Верховний суд наділяється первісною юрисдикцією. В усіх інших згаданих вище справах Верховний суд наділяється апеляційною юрисдикцією з питань як права,

так і факту, з такими винятками і за такими правилами, які встановлює Конгрес» [150].

Отже, Конституція не містить положень, які б безпосередньо наділяли Верховний суд США функцією конституційного судового контролю, а має положення, згідно з якими:

- по-перше, Конституція є законом, який підлягає судовому тлумаченню, як і будь-який інший закон;

- по-друге, суди мають право тлумачити Конституцію для того, щоб вирішувати справи відповідно до неї;

- по-третє, у разі виникнення протиріч між Конституцією і законом суди зобов'язані застосовувати Конституцію як «вищий закон» країни або ті закони, які відповідають їй і були сформовані як судовий прецедент, що став правовою основою для затвердження конституційного контролю в США [340, с. 109–110].

«Можна впевнено підкреслити, – писав з цього приводу суддя Верховного суду США Дж. Маршалл, – що саме судова влада має право і зобов'язана сказати, що є закон. Ті, хто застосовує будь-яку норму у конкретній справі, неминуче повинні роз'яснити і витлумачити цю норму. Якщо два закони суперечать один одному, суди повинні вирішити, який із них застосовувати. Якщо судам слід керуватися Конституцією, а Конституція має вищу силу щодо будь-якого звичайного акта легіслатури, тоді Конституція, а не такий простий акт, повинна бути керівною для справи, до якої вони застосовуються» [205, с. 135].

У подальшому повноважні права судової влади на здійснення судового конституційного контролю були законодавчо затверджені (хоча й в опосередкованому вигляді) у відповідних параграфах титулу 28 Зводу законів США, зокрема:

- згідно з § 1252 «будь-яка сторона може направити до Верховного суду апеляцію щодо проміжних і остаточних рішень, постанов або наказів, прийнятих будь-яким судом Сполучених Штатів, районним судом Сполучених Штатів для Зони Панамського каналу, районним судом Гуаму, районним судом Віргінських островів і будь-яким судом письмового провадження Пуерто-Ріко, які визнали

неконституційним акт Конгресу у зв'язку з цивільним позовом, справою або судовим переслідуванням, в яких однією зі сторін виступають Сполучені Штати або їх органи чи посадові особи або службовці таких»;

– відповідно до § 1254 «справи, розглянуті в апеляційних судах, можуть бути переглянуті Верховним судом: за апеляцією, де ставиться питання про дійсність закону будь-якого штату на тій підставі, що він суперечить Конституції, договорам або законам Сполучених Штатів, при тому що рішення було винесено на користь його дійсності» (ч. 1 гл. 1) [185, с. 23] та ін.

З огляду на викладене, до предмета доказування у конституційному судовому процесі США належать:

– зміст та суть положень Конституції, з'ясування яких здійснюється шляхом тлумачення цих положень;

– конституційність законів Конгресу і законодавчих органів штатів у випадках, коли ці акти вже опубліковані і набули чинності, створюючи цим загальнообов'язковий прецедент недійсності закону в разі, якщо Суд встановить його невідповідність Конституції США;

– відповідність законів штату договорам або законам Сполучених Штатів;

– конституційність або законність нормативно-правових актів виконавчої влади;

– встановлення норм права у формі судових прецедентів, що передбачає і позитивну нормотворчість, яка впливає з тлумачення законодавчих норм або спонукання легіслатур створити нові норми [348, с. 164];

– дотримання принципу «стримувань і противаг» у державному механізмі країни;

– вирішення суперечок, стороною в яких є Сполучені Штати; між двома або більше штатами; між будь-яким штатом і громадянами іншого штату; між громадянами різних штатів; між громадянами одного штату, які претендують на землі, що надаються іншими штатами, і між штатом чи громадянами та іноземними державами, громадянами чи підданими.

При цьому Верховний суд США не займається абстрактним конституційним контролем. Нижчі суди не звертаються до нього із запитом з конкретного приводу, вони повинні самі вирішувати питання про конституційність закону, який застосовується або підлягає застосуванню в конкретній справі. Тут немає спеціального інституту індивідуальної конституційної скарги, яку можна було б подавати безпосередньо до Верховного суду, і тому громадяни мають право звертатися за захистом будь-яких своїх прав до нижчих судів (за підсудністю) [340, с. 110].

Велика Британія не має єдиного конституційного акта, а до некодифікованої (неписаної) конституції належать: акти, прийняті парламентом за певною процедурою, судові прецеденти, конституційні звичаї (конституційні угоди) та правові доктрини. Особливістю правової системи Великої Британії є те, що участь у створенні права разом з парламентом беруть також суди – Верховний суд держави та високі суди (Палата лордів, Апеляційний суд і Високий суд правосуддя).

Ще одна особливість судоустрою країни полягає в тому, що він складається з трьох судових систем – Англії й Уельсу, Шотландії, Північної Ірландії, об'єднати які покликаний недавно створений Верховний суд Сполученого Королівства, що є найвищою судовою інстанцією щодо них, тобто вершиною судоустрою останнього, і має повноваження переглядати деякі їх рішення з питань права в порядку апеляції [209, с. 179]. Дозвіл на подачу апеляції буде дано тільки в тому разі, якщо справа має важливе загальнодержавне значення. Хоча Верховний суд є найвищим апеляційним судом у Сполученому Королівстві, він повинен ураховувати вимоги чинного законодавства Європейського Союзу і, наскільки це можливо, відповідно до нього тлумачити внутрішнє законодавство (у всякому разі до офіційного виходу Великої Британії з цього Союзу - прим. Н. Ш.). Він також зобов'язаний забезпечувати здійснення прав, передбачених Європейською конвенцією про права людини, і брати до уваги рішення Європейського суду з прав людини в Страсбурзі. Верховний суд повинен також

звертатися до Суду Європейського Союзу в Люксембурзі зі спірних питань щодо законодавства Європейського Союзу [479, с. 2].

Держава Ізраїль, як і Велика Британія, не має формальної конституції, фактично конституціоналізм у цій державі засновано на Основних та інших законах, Декларації незалежності, судових прецедентах і принципах, закладених у спадщині єврейського народу.

Конституційний контроль за дотриманням засад і принципів діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування *de facto* здійснює Верховний суд Ізраїлю. Так, згідно зі ст. 15 Основного Закону Ізраїлю: «Верховний суд розглядає апеляційні скарги щодо постанов та інших рішень районних судів і проводить свої засідання в ролі Високого суду правосуддя для розгляду питань щодо необхідності надання судового захисту в ім'я правосуддя, які не належать до юрисдикції жодного іншого суду».

До предмета доказування судового процесу Високого суду правосуддя згідно з його компетенцією належить вирішення питань:

- законності затримання осіб або позбавлення їх волі;
- законності дій державних або місцевих органів влади, їх посадових службовців, а також інших осіб, які виконують публічні функції, у процесі виконання ними своїх службових повноважень, визначених законом;
- законності обрання або призначення таких органів або осіб;
- доречність судового процесу або відповідність прийнятого судового рішення встановленому порядку [227].

Верховний суд Норвегії, як пише Головний суддя у відставці цього Суду К. Сміт, також виконує функцію конституційного суду і може перевіряти будь-які правові акти щодо їх відповідності конституції або міжнародним договорам. На відміну від інших скандинавських країн, Верховний суд Норвегії доволі часто втручається в діяльність парламенту, вказуючи на неконституційність його деяких дій [358].

До предмета доказування у цих випадках, на нашу думку, належать:

- дотримання конституційних правил щодо захисту індивідумів, що надають специфічні права громадянам або інтерпретовані як юридичні стандарти дискреційної природи;

- визначення, чи мають різні конституційні правила рівну силу в юридичному процесі або суди мають практикувати деяку форму їх диференціювання;

- встановлення змісту конституційного положення шляхом тлумачення рішення Суду з урахуванням тенденції розвитку суспільно-політичних відносин у соціумі;

- дотримання «міжнародних угод у галузі захисту прав людини, які не мають рівного статусу з Конституцією, але є пріоритетними щодо звичайного законодавства» [358].

Згідно з Конституцією Верховний суд Японії є судом вищої інстанції, повноважним вирішувати питання конституційного судового контролю. Відповідно, до предмета доказування у його конституційному судовому процесі належить «конституційність будь-якого закону, наказу, розпорядження або іншого офіційного акта» (ст. 81) [153].

До предмета доказування судового процесу у Вищому суді Намібії, виходячи з його конституційних повноважень, належать, зокрема:

- визначення змісту конституційних положень шляхом їх тлумачення;
- дотримання та захист гарантованих Конституцією основних прав і свобод (ст. 80) [145].

Конституції деяких держав, в яких конституційний контроль побудовано за англо-американською системою (моделлю), належить розгляд справ, які стосуються питань, урегульованих на конституційному рівні, до компетенції як верховних, так і інших судів загальної юрисдикції.

Так, згідно зі статтею 116 розділу 2 Конституції Аргентини такі питання належать до відання Верховного суду і нижчих судів Республіки. Відповідно, предметом доказування судових процесів слід віднести:

– відповідність дій та актів органів державної влади і їх посадових осіб Конституції та національним законам, а також договорам з іноземними державами;

– відповідність дій іноземних послів, повноважних представників і консулів національному та міжнародному законодавству;

– юридичні обставини, що стали причинами судових суперечок між двома або більше провінціями, між однією провінцією і жителями іншої провінції, між жителями різних провінцій, а також між провінцією або її жителями і Республікою або іноземними громадянами [139].

Відповідно до ч. 2 ст. 63 Конституції Данії питання про обсяг конституційних повноважень органів виконавчої влади можуть бути передані законом під юрисдикцію одного або більшої кількості адміністративних судів. можуть подаватися до Верховного суду Королівства. Процедура розгляду зазначених справ встановлюється законом ([140].

У контексті викладеного, на нашу думку, слід погодитися з тим, що англо-американська система (модель) конституційного судового контролю унеможливорює абстрактний розгляд питання конституційності, що має наслідком відсутність проблеми визначення спеціальної компетенції для органу контролю, розмежування її з компетентністю інших вищих та нижчих судів. Не існує також і проблеми визначення органів та осіб, які мають право ставити перед судом конституційні питання. До того ж тривалість процесу доведення справи до Верховного суду, неможливість попереднього контролю та інші причини сприяли тому, що наділення функцією контролю за конституційністю нормативних актів зі сторони судових органів загальної компетенції не знаходить на сьогоднішній день поширення [359, с. 58].

3.3. Філософсько-правові аспекти доказування в європейських та міжнародних судах при здійсненні наднаціональної юрисдикції

На фоні більш тісної співпраці держав як проявів тенденції глобалізації та фактичного формування міжнародного правового простору дедалі частіше у філософсько-правовій, загальнотеоретичній правовій думці стають предметом обговорення онтологічні та аксіологічні аспекти діяльності міжнародних наднаціональних судових органів як елементів новітньої правової системи. Хоча необхідно зазначити, що проблеми, пов'язані з уніфікацією норм права з метою розроблення загальновизнаних засад і принципів, які б уможливлювали їх застосування на міжнаціональному рівні, є одними з найскладніших для вирішення у міжнародному праві, як у філософському, так і в юридичному вимірах.

Якщо звернутися до історії міжнародних (міждержавних) стосунків, слід визнати, що загалом це історія збройних конфліктів різного масштабу, які забрали мільйони людських життів та супроводжувалися порушенням усіх можливих природних прав людської особистості. Оскільки, за висловом К. Маркса, саме «буття визначає свідомість», онтологічне сприйняття навколишнього світу значною частиною середньовічних філософів Європи, як найбільш населеного й тому конфліктно-небезпечного континенту, формувалося під кутом зору проблеми війни та миру.

«Усі взаємні суперечки осіб, не пов'язаних воєдино загальним внутрішньодержавним правом, – писав з цього приводу Г. Гроцій³⁴, – належать до стану війни або миру; такі суперечки тих, хто ще не об'єднаний у народ, або тих, хто належить до різних народів, – як приватних осіб, так і самих государів, а також осіб, що володіють рівними з останніми правами, а саме – осіб знатного походження і вільних громадян у республіках. А оскільки війни ведуться заради укладення миру і немає такого спору, через який не могла б початися війна, то

³⁴ Гуго Гроцій (нідер. Hugo de Groot; 1583–1645) - нідерландський юрист та поет, один з основоположників сучасного міжнародного права.

доречно буде у зв'язку з викладом права війни зупинитися на тому, які зазвичай виникають розбіжності, пов'язані з війною. Сама ж війна приводить нас потім до миру як своєї кінцевої мети» [73, с. 67].

Водночас один з основоположників сучасного міжнародного права вважав, що хоча у первісному стані природи ніхто з людей не є рабом, однак допускав, що рабство, яке виникає через дії людини, тобто внаслідок договору або правопорушення, не суперечить природній справедливості, так само взяті на формально оголошеній війні полонені стають рабами внаслідок міжнародного права» [73, с. 663].

Неоднозначну позицію з питань війни та миру мав і А. Джентілі³⁵, до безумовних заслуг якого належить переконливе обґрунтування й остаточне формування принципу суверенної рівності суб'єктів міжнародного права, у ролі яких можуть виступати монархи як виразники державної волі. Він, зокрема, зазначав, що «війна може носити справедливий характер, якщо вона необхідна для самооборони і забезпечення державної безпеки, а також для захисту честі». Водночас відносячи до справедливих війни в інтересах самооборони та за правом людським (тобто для відновлення порушених прав, ліквідації окупації, відновлення свободи судноплавства і права «нешкідливого проходу»), філософ не заперечував справедливості так званих війн, що ведуться на основі божественного права, тобто за велінням Бога, або війн християн із сарацинами в рамках хрестових походів [7, с. 111 - 112].

Особливу увагу цим питанням надавав і І. Кант, який писав, що «право держав одна щодо одної, яке не зовсім правильно називається міжнародним правом, повинно було б, скоріше, називатися міждержавним... це те право... коли одна держава, що розглядається як моральне обличчя щодо іншої держави, в стані природної волі, а отже і в стані постійної війни, робить своїм завданням встановити частково право на війну, почасти право під час війни, частково... право після війни» [52, с. 63].

³⁵ Альберіко Джентілі) італ. *Alberico Gentili*; 1552–1608) – італійський юрист, один із засновників науки міжнародного публічного права (позитивістського напрямку), професор цивільного (римського) права Оксфордського університету.

У цьому контексті, на нашу думку, слід окремо відзначити Т. Гоббса, який одним із перших пов'язав міжнародне право як право соціумів з природними правами індивіда. Він наголошував, що міжнародне право і природне право – це те саме, кожний суверен при забезпеченні безпеки свого народу має те ж право, яке має людина при забезпеченні власної безпеки. І той же закон, який диктує людям, що вони повинні робити і чого уникати один щодо одного, диктує те ж саме державі. Тобто сумління суверенних господарів і Верховних зборів як судилища природного права знаходиться тільки в совісті, де панує не людина, а Бог. Його закони, які зобов'язують весь людський рід, тобто вимоги Бога як Творця природи, є природними, а як Бога – Царя царів – є законами [52, с. 263–264].

Близьким за змістом було й розуміння суті міжнародного права Б. Спінози, який вбачав у ньому «галузь природного права і тому науку швидше філософську, ніж юридичну» [13, с. 4].

Різно критикуючи Г. Гроція за його приниження природних прав людини зведенням військовополонених до статусу рабів, Ж.-Ж. Руссо називав війни наслідком існування феодального правління як найбезглуздішої системи, яка зосереджує широкі прерогативи в руках більш можновладного сеньйора, суперництво і боротьба якого з іншими сеньйорами неминуче набуває форми характерних для цієї епохи феодальних міжусобиць, що суперечить будь-якому «впорядкованому внутрішньому контролю» [333, с. 203–204].

Специфікою тогочасних міжнародних стосунків було ще те, що воювати безкінечно неможливо, раніше чи пізніше настає час, коли війни припиняються і виникає питання закріплення їх результатів, як правило, у формі договорів. Наприклад, договори Русі з Візантією: князя Ігоря з візантійським імператором Стефаном та князя Святослава з імператором Цімісієм 971 року. При цьому, як слушно зауважує М. Колос, «здійснюючи у міжвоєнні періоди активну двосторонню торгівлю, руси і греки за допомогою правових норм намагалися, насамперед, захистити життя, здоров'я та власність суб'єктів цих відносин» [125,

с. 114], тобто одним із вирішальних завдань договорів, яким врегульовувалися міжнародні відносини, було забезпечення природних прав населення.

Зокрема, договірні сторони брали на себе зобов'язання дотримуватися єдиних правил кримінально-правового захисту цих прав: «Якщо хтось уб'є християнина, русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, хто вчинив убивство, якщо є він заможним, то частину майна його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й дружина убивці хай має стільки, скільки належить (їй) по закону; якщо ж той, хто вчинив убивство і втік, є неімущим, хай буде під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре»; «...якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, (та) якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть (його) ні християни, ні руси, але ще нехай забере своє той, який (це) втратить. А якщо віддається в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і віддасть те, що посмів украсти, однак віддасть потрібно» [125, с. 114–115].

Серед міжнародних договорів середньовічної Європи прийнято надавати особливе значення Вестфальському миру (1648 р.), який завершив Тридцятирічну війну [198, с. 37]. З цього приводу слід зазначити, що припинення військових дій за будь-яких часів у гуманітарному аспекті є безумовно позитивною подією. Однак у цьому разі наслідком договору було врегулювання взаємовідносин виключно між владами держав Європи – суб'єктів цієї міжнародної угоди. У такий спосіб започатковано так звану «вестфалійську» систему, яка забезпечувала суверенітет держави на своїй території. Щодо питань про загальні принципи гарантії захисту природних прав підданих цих держав, наприклад права на вільне віросповідання, то їх розгляд на порядку денному чотирьох років перемовин не стояв, швидше, навпаки, був визнаний принцип – чия держава, того й віра³⁶.

³⁶ Чия влада ,того і віра (лат .*cuius regio, eius religio*) – право сюзерена визначати релігію своїх підданих.

Однак, наприклад, у Буковині, як писав Є. Ерліх³⁷ ще на початку минулого століття, поряд проживають «чимало національностей: русини, румуни, німці, євреї, росіяни, словаки, мадяри, цигани. Юрист старого гатунку скаже напевно, що всі вони мають лише одне й те ж цілком однакове право, що діє в усій Австрії. Натомість навіть поверхневий погляд на речі переконав би його, що кожен з тих народів дотримується в усіх своїх правничих відносинах щоденного життя цілком відмінних правових засад. Давній принцип осібності (особовості) в праві в дійсності продовжує жити, тільки на папері він заступлений принципом територіальності» [85, с. 194].

Ще одна проблема, яка виникла під час формування взаємоприйнятних правил міжнародних відносин, споконвіку полягала у необхідності запровадження дієвого контролю за дотриманням державами принципу сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, який, як зазначив КСУ у Висновку від 11 липня 2001 року, «виник у формі міжнародно-правового звичаю *«pacta sunt servanda»* ще на ранніх стадіях розвитку державності, а нині дістав своє відображення у численних міжнародних угодах» [37].

«Формально, – писав прихильник дуалізму міжнародного права³⁸ Дж. Фітцморіс, – міжнародне та внутрішньодержавне право як системи ніколи не можуть вступити у конфлікт. Конфлікт може бути лише тоді, коли держава в особі її компетентних органів неспроможна чи не бажає на національному рівні діяти відповідно до таких міжнародних зобов'язань» [464, с. 7].

Близької позиції з цього питання дотримуються деякі сучасні вітчизняні правознавці, які вважають, що суть міжнародного права полягає в тому, що воно не входить до будь-якої національної системи права і не містить норм національного права. Водночас ці самостійні елементи не існують ізольовано один від одного. Національні правові системи впливають на нормотворення у міжнародному праві, а останнє в сучасних умовах є важливим чинником

³⁷ Ерліх Євген (нім .*Eugen Ehrlich*; 1862–1922) – всесвітньо відомий науковець-юрист, педагог, ректор Чернівецького університету.

³⁸ За твердженням дуалістів ,національні судді ніколи не застосовують міжнародне право безпосередньо,а лише міжнародне прав, трансформоване в національне.

формування національного законодавства, зокрема шляхом імплементації норм міжнародного права у це законодавство [88, с. 69].

З цим варто погодитися, оскільки сучасна демократична, правова держава не може повноцінно функціонувати у правовому вакуумі й не тільки у зв'язку з військовими загрозами. Нехтування засобами технологічної безпеки у промисловості, енергетиці, добуванні корисних копалин, експлуатації водних, лісових та інших природних ресурсів раз по раз призводить до техногенних катастроф, від наслідків яких потерпають населення та екологія у світовому масштабі (аварія на ЧАЕС 1986 року, регулярні катастрофи на нафтодобувних платформах, забруднення навколишнього світу відходами хімічної промисловості тощо).

У цьому контексті важливу роль повинні відігравати саме норми міжнародного права, які, як писав суддя Міжнародного суду М. Беджауї, традиційно сприймаються як інструмент координації суверенітетів; їм було поставлено завдання трансформації міжнародного суспільства, і вони застосовуються для реалізації таких кінцевих цілей, як мир, розвиток, людське щастя й екологічне збереження планети [487, с. 23].

Таким чином, як зазначається у літературі з питань міжнародного права, основоположними ознаками міжнародного права є: сукупність юридичних норм і принципів; норми створюються шляхом фіксованої (як договір) або мовно вираженої (як звичай) угоди між суб'єктами міжнародного права; вони визначаються суб'єктами міжнародного права як юридично обов'язкові; реалізація норм міжнародного права забезпечується примусом, форми, характер і межі якого визначаються у міжнародних угодах [434, с. 14].

Функції захисту та гарантування зазначених норм і принципів у сучасному міжнародному праві, крім спеціальних органів наднаціональних організацій (Рада Безпеки ООН, ОБСЄ тощо), покладено також на незалежні міжнародні судові органи (Міжнародний суд ООН, Суд ЄС, ЄСПЛ, МКС тощо).

Філософсько-правове обґрунтування та суспільно-політичне розуміння принципів і засад діяльності цих міжнародних судових установ формувалося під

впливом реалії жахів двох світових війн та безлічі локальних збройних конфліктів XX ст. Зокрема, в межах онтології та аксіології міжнародного правосуддя сформувалася концепція утвердження екзистенціального (реально існуючого) підходу як такого, що передує есенціальному (сутнісному) підходу до філософського осмислення відносин індивіда та соціуму. Йдеться про те, що не применшуючи важливість непорушності суверенних прав держави, міжнародне правосуддя водночас розкривається в аксіологічному осмисленні, пізнанні та доказуванні реальної сутності правотворчої і правозастосовної практики суб'єктів владних повноважень цих держав, у контексті забезпечення та захисту загальноновизнаних людських цінностей.

Згідно із Загальною декларацією прав людини, до загальнолюдських цінностей віднесено такі: рівність та вільність людей у своїй гідності і правах від народження (ст. 1); заборона дискримінації за расовими та іншими ознаками (ст. 2); право на життя, свободу й особисту недоторканність (ст. 3); заборона рабства і работоргівлі (ст. 4); заборона тортур або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує гідність, поводження і покарання (ст. 5); рівність перед законом нації (ст. 7); ефективне поновлення у правах у разі порушення основних прав, наданих людині конституцією або законом (ст. 8); заборона безпідставного арешту, затримання або вигнання (ст. 9); право на справедливий, незалежний і безсторонній суд (ст. 10); презумпція невинуватості (ст. 11); заборона безпідставного втручання в особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємність кореспонденції (ст. 12); право вільно пересуватися й обирати собі місце проживання у межах кожної держави (ст. 13); право мати власність та заборона її безпідставного позбавлення (ст. 17); право на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18); право на свободу переконань і на вільне їх виявлення (ст. 19); право на свободу мирних зборів і асоціацій (ст. 20); право брати участь в управлінні країною безпосередньо або через вільно обраних представників та рівного доступу до державної служби (ст. 21); право на соціальне забезпечення відповідно до структури і ресурсів держави (ст. 22); право на гідний життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне

обслуговування (ст. 25); право на безплатну початкову і загальну освіту (ст. 26); захист авторського права (ст. 27) тощо [90].

Захист цих прав від порушень у процесі міждержавної діяльності є основною функцією Міжнародного суду (International Court of Justice), який за своїм статусом є основним судовим органом ООН і разом із Генеральною Асамблеєю, Радою безпеки, Економічною і соціальною радою, Радою з опіки та Секретаріатом виступає провідним органом цієї міжнародної організації (ч. 1 ст. 7 Статуту ООН) [197, с. 144].

Відповідно до повноважень, наданих цьому Суду ст. 36 його Статуту, до предмета доказування під час розгляду справ належить відповідність дій сторін міждержавних спорів (про кордони, право на рибну ловлю або на корисні копалини тощо – прим. Н. Ш.) Статуту ООН або чинним договорам і конвенціям. При цьому держави – учасниці цього Статуту можуть у будь-який час заявити, що вони визнають без особливої про те угоди, *ipso facto*³⁹, щодо будь-якої іншої держави, яка прийняла таке ж зобов'язання, юрисдикцію суду обов'язковою у всіх правових спорах, що стосуються:

- тлумачення договору;
- будь-якого питання міжнародного права;
- наявності факту, який, якщо він буде встановлений, буде представляти собою порушення міжнародного зобов'язання;
- характеру і розмірів відшкодування, яке належить за порушення міжнародного зобов'язання [364].

У процесі доказування Міжнародний суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує:

- міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, безперечно визнані державами, які сперечаються;
- міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаний як правова норма;
- загальні принципи права, визнані цивілізованими націями.

³⁹ *Ipsa facto* (лат.) – сам факт.

Наприклад, 16 січня 2017 року Україна подала заяву проти Російської Федерації до Міжнародного суду, звинувативши її у порушенні Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 року та Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 року під час окупації й анексії Криму та у конфлікті на Сході України.

Міжнародний суд ООН 9 квітня 2017 року ухвалив наказ у цій справі щодо застосування тимчасових заходів, зокрема, зазначивши, що Російська Федерація в окупованому Криму має:

- утримуватися від збереження або застосування нових обмежень на права кримськотатарської спільноти зберігати свої представницькі інституції, включаючи Меджліс кримськотатарського народу;
- забезпечити доступ до освіти українською мовою.

Що стосується рішення в частині застосування Міжнародної конвенції про протидію фінансуванню тероризму, суд:

- підтвердив існування спору між Україною та Російською Федерацією щодо застосування Конвенції;
- визнав дотримання Україною необхідної досудової процедури;
- визнав існування своєї попередньої (*prima facie*) юрисдикції щодо цього спору.

Суд Європейських Спільнот (Суд ЄС) – найвищий суд Європейського Союзу, рішення якого не оскаржуються, є однією з перших п'яти офіційних інституцій Спільноти, заснованих Паризьким договором 1951 року. Згідно з Римським договором 1957 року до його повноважень належить судовий контроль за виконанням усіх європейських договорів. До предмета доказування під час його судового процесу належать:

- відповідність чинним міжнародним договорам актів європейських інституцій та урядів;
- визначення змісту та суті актів права ЄС шляхом їх тлумачення за запитами національних судів.

При цьому Суд ЄС керується такими принципами європейського врядування:

- верховенство права, демократія, повага до прав та свобод людини, рівне ставлення, відсутність дискримінації;
- субсидіарність, пропорційність, відкритість, ефективність, підзвітність, узгодженість, залучення громадян;
- партнерство, наявність єдиних процедур, що забезпечують ефективність взаємодії тощо;
- доповнюваність, компліментарність, забезпечення права громадян ЄС на повну та невикривлену інформацію тощо [225, с. 74–75].

Рішення та юридичні позиції Суду ЄС мають вагомий вплив на трансформацію конституціоналізму в країнах Союзу, реформування національних інститутів, розроблення національної політики й прийняття управлінських рішень завдяки примусу впроваджувати в державах принципи захисту основних прав людини й міжнародного права як ті, що впливають із правової політики ЄС, – верховенство права, передбачуваність і чіткість правових норм, оприлюднення актів, законність дій, добрі наміри, прозорість, передбачуваність, відкритість тощо, так і структурні – субсидіарність, пропорційність, інституційна рівновага тощо [71, с. 129–130].

Суд першої інстанції Європейських Спільнот (далі – СПІ) був створений у 1989 році як другий рівень судової влади у Спільноті, його рішення можуть бути оскаржені в Суді ЄС з позиції законності.

Відповідно до початкового рішення про створення СПІ його завданням було визначено слухання справ, що потребують «вивчення численних фактів», на відміну від Суду ЄС, який загалом тлумачить закони. Ніщський договір 2001 року спростив процес зміни статуту та регламенту СПІ і Суду ЄС. Він передбачає також подальший перерозподіл повноважень між Судом ЄС та СПІ, що мають на меті розвантажити обидва суди й прискорити розгляд справ [60].

МКС – перший правовий інститут, що діє постійно, був створений у 1998 році на засадах Римського статуту. Відповідно до його компетенції предметом

доказування судового процесу є наявність у діях осіб ознак геноциду, воєнних злочинів і злочинів проти людяності. МКС не входить до офіційних структур ООН, хоча може порушувати справи за поданням Ради безпеки ООН [374].

У липні 2001 року КСУ розглянув справу щодо відповідності Римського статуту МКС як міжнародного договору, підписаного від імені України 20 січня 2000 року, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість, та дійшов висновку про його невідповідність Конституції України в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та ст. 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд... доповнює національні органи кримінальної юстиції» [37]. КСУ також зазначив, що приєднання України до цього Статуту відповідно до ч. 2 ст. 9 Конституції України можливе лише після внесення до неї відповідних змін [37]. Зазначені зміни були внесені до Основного Закону України відповідним законом⁴⁰. Таким чином, згідно з чинною редакцією ч. 5 ст. 124 Конституції України «Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду».

Натомість, як повідомляють російські ЗМІ, Росія направила Генеральному секретарю ООН повідомлення про намір РФ не бути учасником Римського статуту Міжнародного кримінального суду [331].

ЄСПЛ (European Court of Human Rights) – міжнародний судовий орган, юрисдикція якого поширюється на всі держави-члени Ради Європи, що ратифікували Конвенцію, і включає усі питання, які стосуються тлумачення і застосування Конвенції, включаючи міждержавні справи і скарги окремих осіб. Суд розглядає справи першої інстанції, подані на інститути союзу фізичними та юридичними особами.

Крім цього, до компетенції ЄСПЛ належить розгляд справ за позовами, пов'язаними з порушеннями органами державної влади країн-учасниць Конвенції

⁴⁰ Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 28. – ст. 532.

виключно прав і свобод людини і громадянина, які перебувають під захистом цього міжнародного договору.

Таким чином, до предмета доказування судового процесу ЄСПЛ слід віднести порушення однією з Високих Договірних Сторін прав, викладених у Конвенції або протоколах, за заявами від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від недотримання цією Стороною своїх зобов'язань щодо захисту: права на життя (ст. 2); від катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання (ст. 3); від тримання в рабстві або підневільному стані (ст. 4); права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5); права на справедливий суд (ст. 6); від незаконного покарання (ст. 7); права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8); права на свободу думки, совісті і релігії (ст. 9); права на свободу вираження поглядів (ст. 10); права на свободу зібрань та об'єднання (ст. 11); права на шлюб (ст. 12); права на ефективний засіб юридичного захисту (ст. 13); від дискримінації (ст. 14) [127].

Крім обмеження компетенції ЄСПЛ розглядом справ щодо порушення прав і свобод, які перебувають під захистом Конвенції, у її ст. 35 встановлено також певні умови прийнятності таких справ, зокрема:

– Суд може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права і впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні (ч. 1);

– Суд не розглядає жодної індивідуальної заяви, якщо вона:

а) є анонімною; або

б) за своєю суттю є ідентичною до заяви, що вже була розглянута Судом чи була подана на розгляд до іншого міжнародного органу розслідування чи врегулювання, і якщо вона не містить нових фактів у справі (ч. 2);

– Суд оголошує неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, якщо він вважає:

а) що ця заява несумісна з положеннями Конвенції або протоколів до неї, явно необґрунтована або є зловживанням правом на подання заяви; або

б) що заявник не зазнав суттєвої шкоди, якщо тільки повага до прав людини, гарантованих Конвенцією і протоколами до неї, не вимагає розгляду заяви по суті, а також за умови, що на цій підставі не може бути відхилена жодна справа, яку національний суд не розглянув належним чином (ч. 3) [127].

Як зазначається у літературі з питань міжнародного права, практика міжнародних судових органів захисту прав людини доводить, що ці органи докладають чимало зусиль задля ініціювання широкого застосування національними судами норм міжнародних конвенцій з прав людини [101]. Зокрема, Європейський Суд неодноразово наполягав на застосуванні такого принципу: якщо Конвенція є правовою основою, на яку може посилатися заявник, то він повинен це робити в національному суді, або навіть сам національний суд повинен звернутися до відповідної норми Конвенції [101].

Водночас необхідно зважати на те, що нині ЄСПЛ перевантажений справами, деякі з яких не розглянуті протягом декількох років.

Як зазначалося у рішенні Конференції високого рівня, проведеної 18–19 лютого 2010 року у місті Інтерлакені за ініціативи швейцарського головування у Комітеті Міністрів Ради Європи:

«відзначаючи з глибоким занепокоєнням те, що кількість заяв, поданих до Суду, та розбіжність у кількості заяв, прийнятих до розгляду та відхилених, продовжує зростати;

беручи до уваги те, що така ситуація шкодить ефективності й довірі до Конвенції та до її наглядового механізму і становить загрозу якості й послідовності практики Суду та його авторитету;

Конференція нагадує, що застосування та виконання Конвенції є найпершою відповідальністю Держав-Сторін, а тому звертається до них із пропозицією взяти на себе зобов'язання щодо:

а) продовження покращення – там, де це необхідно, у співпраці з національними інституціями прав людини чи іншими відповідними органами –

обізнаності національних органів влади з конвенційними стандартами та забезпечення їх застосування;

b) повного виконання рішень Суду та вжиття необхідних заходів задля запобігання наступним схожим порушенням;

c) звернення уваги на розвиток практики Суду з урахуванням його висновків у рішеннях про порушення Конвенції іншою державою, у правовій системі якої існує та ж принципова проблема;

d) забезпечення, – якщо необхідно, через впровадження нових засобів правового захисту, спеціальних за своєю сутністю, чи загального національного засобу, – кожній особі з обґрунтованою скаргою на порушення її прав та свобод, передбачених Конвенцією, можливості мати ефективний засіб правового захисту перед національним органом влади з, якщо це необхідно, адекватним відшкодуванням;

e) звернення уваги на можливість відрядження національних суддів та, якщо це необхідно, інших незалежних юристів високого рівня до Канцелярії Суду» [251].

У цьому контексті слід зауважити, що особливе значення у внутрішньодержавній імплементації належить приведенню судової практики у відповідність до міжнародно-правових зобов'язань держави. «Імплементаційні напрями» впливу рішень ЄСПЛ на національну правотворчу та правозастосовну діяльність, на думку Н. Радановича, повинні реалізовуватися такими шляхами:

- обов'язкове виконання рішення у конкретній справі;
- можливість повторного розгляду (перегляду) справи за умов неналежного реагування на рішення;
- приведення національного законодавства у відповідність з Конвенцією [252, с. 14–15].

Одним із заходів, що мають на меті дотримання Україною зобов'язань, які випливають зі ст. 46 Конвенції, згідно з якою держави-учасниці зобов'язуються виконувати остаточне рішення Європейського Суду в будь-якій справі, в якій вони є сторонами, став Закон України «Про виконання рішень та застосування

практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року, який зафіксував на законодавчому рівні систему інституційних та процедурних механізмів виконання рішень Європейського Суду та запобігання новим порушенням Конвенції [101].

Зокрема, згідно зі ст. 2 зазначеного Закону:

– рішення ЄСПЛ визнано обов’язковим для виконання Україною відповідно до ст. 46 Конвенції (ч. 1);

– порядок виконання Рішення визначається цим Законом, Законом України «Про виконавче провадження», іншими нормативно-правовими актами з урахуванням особливостей, що передбачені цим Законом [95].

Ще одним важливим кроком на шляху до приведення національного законодавства у відповідність з Конвенцією було запровадження у вітчизняну правову систему інституту конституційної скарги. Так, згідно з чинною редакцією Конституції України:

– кожному гарантується право звернутися з конституційною скаргою до КСУ з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом (ч. 4 ст. 55);

– КСУ вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо усі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано (ст. 151-1).

Слід також зазначити, що обґрунтовуючи рішення з питань, вирішення яких належать до його компетенції, КСУ дедалі частіше звертається до загальновизнаних норм і стандартів у галузі захисту прав людини, закріплених у міжнародних договорах та актах ООН, Ради Європи та їх робочих органів, а також до практики Європейського суду з прав людини.

Наприклад, «згідно із загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, – установив КСУ у Рішенні від 20 березня 2014 року, – народи мають право на самовизначення, яке не повинно тлумачитися як таке, що

санкціонує або заохочує будь-які дії, які порушують чи підривають (повністю або частково) територіальну цілісність або політичну єдність суверенних і незалежних держав, які дотримуються принципу рівноправ'я і самовизначення народів і внаслідок цього мають уряди, які представляють інтереси всього народу на їх території без будь-яких відмінностей (Статут ООН, Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, від 24 жовтня 1970 року, Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року)» [288].

У Рішенні від 8 квітня 2015 року наголосив, що «згідно з Конституцією України допускається можливість обмеження права на апеляційне та касаційне оскарження рішення суду (пункт 8 частини третьої статті 129), однак воно не може бути свавільним та несправедливим». При цьому орган конституційної юрисдикції послався на те, що ЄСПЛ «у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що держава має право встановлювати певні обмеження права осіб на доступ до суду; такі обмеження мають переслідувати легітимну мету, не порушувати саму сутність цього права, а між цією метою і запровадженими заходами має існувати пропорційне співвідношення (пункт 57 Рішення у справі «Ашингдейн проти Сполученого Королівства» від 28 травня 1985 року, пункт 96 Рішення у справі «Кромбах проти Франції» від 13 лютого 2001 року)» [326].

Слід також відзначити посилання у Рішеннях КСУ на правові позиції ЄСПЛ, сформульовані ним у рішеннях у таких справах:

– «Герст проти Сполученого Королівства (№ 2)» від 6 жовтня 2005 року, в якому ЄСПЛ наголосив, що у сучасному демократичному світі існує безліч способів організації та дії виборчих систем і безліч відмінностей, зокрема, в історичному розвитку, культурі та політиці європейських держав, саме тому кожна держава має право формувати власне бачення демократії (п. 61) [292];

– «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» від 26 квітня 1979 року, згідно з яким людині повинна надаватися можливість передбачати наслідки своєї поведінки (п. 49) [307];

– «Харченко проти України» від 10 лютого 2011 року, в якому ЄСПЛ, зокрема, зазначив, що тримання під вартою без відповідного судового рішення, особливо протягом періоду після закінчення слідства та до початку судового розгляду, а також на підставі судових рішень, винесених на стадії судового розгляду, які не містять визначених строків подальшого тримання під вартою, суперечить вимогам ст. 5 Конвенції (п. 98) [297];

– «МакКей проти Сполученого Королівства» від 3 жовтня 2006 року, в якому ЄСПЛ роз'яснив, що мета ст. 5 Конвенції полягає у запобіганні свавільному чи невинуватеному позбавленню свободи (п. 30) [297];

– «Єлоєв проти України» від 6 листопада 2008 року, в якому ЄСПЛ зазначив, що згідно з практикою п. 3 ст. 5 Конвенції після спливу певного проміжку часу існування лише обґрунтованої підозри перестає бути підставою для позбавлення свободи і судові органи мають навести інші підстави для продовження тримання особи під вартою; до того ж такі підстави мають бути чітко наведені національними судами (п. 60) [296];

– «Вінтерверп проти Нідерландів» від 24 жовтня 1979 року, в якому ЄСПЛ визначив вимоги, яких необхідно дотримуватися під час законного затримання психічнохворих осіб відповідно до п/п. «е» п. 1 ст. 5 Конвенції, а саме: «за винятком випадків крайньої необхідності, людина не має позбавлятися свободи до тих пір, поки не буде переконливо доведено, що вона дійсно є психічнохворою. Сама сутність того, в чому слід переконати компетентні державні органи, – наявність психічного розладу – вимагає об'єктивної медичної експертизи; психічний розлад має бути такого характеру або ступеня, які виправдовували б обов'язкове позбавлення свободи; обґрунтованість позбавлення свободи залежить від стійкості такого розладу» (п. 39) [264].

Виходячи з викладеного у цій частині дисертації, на нашу думку, можна зробити певні висновки, зміст яких полягає у такому:

– по-перше, проблеми, пов'язані з уніфікацією норм права з метою розроблення загальновизнаних засад і принципів, які б уможливлювали їх

застосування на міжнаціональному рівні, є одними з найскладніших для вирішення у міжнародному праві, як у філософському, так і юридичному вимірах;

- по-друге, під час формування взаємоприйнятних правил міжнародних відносин виникло розуміння необхідності запровадження дієвого контролю за дотриманням державами принципу сумлінного виконання міжнародних зобов'язань у формі міжнародно-правового звичаю «*pacta sunt servanda*»;

- по-третє, не применшуючи важливість непорушності суверенних прав держави, міжнародне правосуддя водночас розкривається в аксіологічному осмисленні, пізнанні та доказуванні реальної сутності правотворчої і правозастосовної практики суб'єктів владних повноважень цих держав, у контексті забезпечення та захисту загальновизнаних людських цінностей;

- по-четверте, практика міжнародних судових органів захисту прав людини доводить, що ці органи докладають багато зусиль задля ініціювання широкого застосування національними судами норм міжнародних конвенцій з прав людини;

- по-п'яте, положення актів міжнародного права та правові (юридичні) позиції, сформульовані у рішеннях Міжнародного Суду ООН, Суду ЄС, ЄСПЛ та інших міжнародних судових установ, широко використовуються національними судами як аргументи при вирішенні питань, що належать до їх компетенції.

Висновки до розділу 3

1. Європейська (кельзенівська) модель конституційної юстиції передбачає створення спеціальних конституційних судів, які розглядають питання, віднесені до їх компетенції, поза зв'язком з обставинами, які спонукали звернення до них.

2. Згідно з англо-американською системою конституційність нормативно-правових актів перевіряють суди загальної юрисдикції. У деяких країнах, в яких конституційний контроль організовано за англо-американською моделлю, конституційність законів має право перевіряти будь-який суд, а в інших – тільки Верховний суд після розгляду конкретної справи судами нижчих інстанцій.

3. Доктрина формально-юридичної істини, сформульована в англо-американському конституційному судовому процесі, полягає в тому, що суд, оцінюючи позиції протилежних сторін, обирає найбільш аргументовану з них і на її основі вирішує справу, зводячи її цим у ранг істини.

4. За англо-американською системою (моделлю) конституційного контролю, у разі виникнення протиріч між Конституцією і законом суди загальної юрисдикції зобов'язані застосовувати: по-перше, Конституцію як «вищий закон» країни; по-друге, закони, які відповідають їй, що були сформовані як судовий прецедент.

5. Предмет доказування у конституційному судовому процесі за англо-американською системою (моделлю), як і за континентальною (кельзенівською), визначається повноваженнями органу судової влади, встановленими конституцією та законами держави.

6. Проблеми, пов'язані з уніфікацією норм права з метою розроблення загальновизнаних засад і принципів, які б уможливлювали їх застосування на міжнаціональному рівні, є одними з найскладніших для вирішення у міжнародному праві, як у філософському, так і юридичному вимірах.

7. Під час формування взаємоприйнятних правил міжнародних відносин виникло розуміння необхідності запровадження дієвого контролю за дотриманням державами принципу сумлінного виконання міжнародних зобов'язань у формі міжнародно-правового звичаю *«pacta sunt servanda»*.

8. Не применшуючи важливість непорушності суверенних прав держави, міжнародне правосуддя водночас розкривається в аксіологічному осмисленні, пізнанні та доказуванні реальної сутності правотворчої і правозастосовної практики суб'єктів владних повноважень цих держав, у контексті забезпечення та захисту загальновизнаних людських цінностей.

9. Практика міжнародних судових органів захисту прав людини доводить, що ці органи докладають чимало зусиль задля ініціювання широкого застосування національними судами норм міжнародних конвенцій з прав людини.

10. Положення актів міжнародного права та правові (юридичні) позиції, сформульовані у рішеннях Міжнародного Суду ООН, Суду ЄС, ЄСПЛ та інших міжнародних судових установ, широко використовуються національними судами як аргументи при вирішенні питань, що належать до їх компетенції.

РОЗДІЛ 4

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОКАЗІВ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

4.1. Класифікація доказів та онтологічно-правова основа їх оцінки у конституційному судовому процесі

Класифікація (від лат. *classis* – клас та *facio* – роблю) – це система розподілення за групами відповідно до наперед визначених ознак. У деяких випадках вживають термін «категоризація» у значенні розподілення об'єктів на категорії. Оскільки класифікація утворює щонайменше кілька груп (класів), то нерідко її визначають як процес утворення класів [117, с. 491].

Що стосується класифікації доказів у конституційному судовому процесі, необхідно зауважити, що це питання на цей час, образно кажучи, є «*terra incognita*», як у науці конституційного права, так і щодо законодавчого врегулювання. Зокрема, ні Закон про КСУ [98], ні Регламент КСУ [256] взагалі не містять визначення поняття «докази у конституційному судовому процесі», не говорячи вже про їх класифікацію, а серед нечисленних публікацій у вітчизняній юридичній періодиці слід виділити лише наукові доробки М. Козюбри та М. Костицького.

Так, М. Козюбра поділяє докази у конституційному судовому процесі на такі, що:

- надані сторонами в судовому засіданні або витребувані і долучені до справи судом за їх клопотанням;
- зібрані, узагальнені і зважені (оцінені) за власною ініціативою суду, що для загальних судів (цивільного, кримінального та ін.) є в принципі неприпустимим⁴¹.

Причому непоодинокими є випадки, як зазначає М. Козюбра, коли саме зібрані, узагальнені і зважені (оцінені) за власною ініціативою суду докази

⁴¹ Теза щодо неприпустимості у принципі збирання судом загальної юрисдикції за власною ініціативою є не зовсім точною, оскільки такі дії передбачені в адміністративному судочинстві (див. ч. 4 ст. 9 КАС України).

служать основою судового рішення. Ці особливості конституційного судочинства накладають відбиток на форми розгляду справ у конституційному суді, рівень регламентації процедури такого розгляду, співвідношення наукових і мистецьких методів і прийомів у конституційному судочинстві тощо [122, с. 179].

З цим можна погодитися лише певною мірою, так:

– по-перше, питання про участь сторін у конституційному судовому процесі є дискусійним. У Законі про КСУ, як і в Регламенті Суду, йдеться не про сторони, а про учасників конституційного провадження (наприклад, ч. 3 ст. 60, ст.ст. 70–74 Закону про КСУ, ч.ч. 3–6 § 71, п.п. 1, 3, 4, 7 ч. 3 § 72, ч. 5 § 73, ч. 3 § 75 Регламенту КСУ);

– по-друге, відповідно до ст. 69 Закону про КСУ з метою забезпечення повноти розгляду справи колегія, сенат, Велика палата під час підготовки справи до розгляду та конституційного провадження у справі можуть: витребувати від Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Генерального прокурора, судів, інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій, громадських об'єднань копії документів, матеріалів, а також відомості, що стосуються справи (п. 1 ч. 1).

Ці матеріали або відомості, після їх узагальнення та оцінки, дійсно можуть бути визнані Судом доказами у справі. Однак у Законі йдеться не про «збирання доказів за власною ініціативою КСУ», а про «витребування» матеріалів або відомостей для забезпечення повноти розгляду справи. Й це, на нашу думку, правильно, оскільки КСУ не є ні органом слідства, ні органом дізнання, тому збирати докази – не його справа. Стосовно витребування матеріалів, які, як зазначалося, у подальшому можуть бути визнані доказами у справі, то навіть з огляду на назву статті 69 Закону про КСУ «Забезпечення повноти розгляду справи» ці повноваження можуть використовуватися виключно у випадках, коли:

– наданої учасниками конституційного судового процесу інформації недостатньо для прийняття об'єктивного та аргументованого рішення у справі;

– надана учасниками конституційного судового процесу інформація потребує додаткової перевірки або уточнення.

Однак це не означає, що Суд у межах судового активізму має самостійно формувати доказову базу конституційного судового процесу, зокрема шляхом пошуку «нових» доказів.

У цьому контексті більш повною вбачається позиція М. Костицького, який, аналізуючи зміст доказування в конституційному судовому процесі, визначає, що докази можуть як надаватися суб'єктами права звернення до КСУ (тобто учасниками конституційного судового процесу, а не сторонами – прим. Н. Ш.), так і формуватися на підставі інформації, отриманої суддями, колегією тощо [159, с. 162].

Слід також констатувати, що на фоні недостатнього рівня філософсько-правового наукового дослідження та законодавчої визначеності поняття і класифікації доказів у конституційному судовому процесі ці питання в інших видах судових процесів хоча й не оминули дискусій, однак досліджені та врегульовані набагато краще. Зокрема, можна надати кілька наукових визначень поняття та класифікації доказів у кримінальному, цивільному та інших судових процесах із зарубіжних і вітчизняних джерел.

Наприклад, за однією з версій: «докази – це інформація про обставини у справі, яка одержана судом із джерел – засобів доказування, на підставі якої суд встановлює наявність або відсутність обставин у цій справі. Встановлюючи обставини у справі, суд оцінює докази, визначаючи, зокрема, їх правдивість або неправдивість» [78]. Як зазначає у цьому контексті професор права Мекельського університету (Ефіопія) К. Дебесу, «докази є чимось, що було подано до суду з метою доведення чи спростування обставин або питань, які є предметом судового дослідження. Суд їх сприймає або не сприймає, зокрема, виходячи з їх правдивості або неправдивості» [454, с. 2–3].

З цього приводу слід зазначити, що, на нашу думку, поділ доказів на правдиві і неправдиві не може бути покладений в основу їх класифікації, у тому числі у конституційному судовому процесі, з огляду на таке:

– доказ не може бути неправдивим, оскільки за своєю правовою природою – це будь-які фактичні дані, отримані у процесуально передбаченому порядку, на підставі яких встановлюється наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для вирішення судової справи. Тобто *apriori* доказ – це правда про факти чи обставини, що мають значення для вирішення справи, а «неправдива правда» – логічний виверт;

– неправдивою, як умисною (сфальсифікованою), так і неумисною (наприклад, унаслідок сумлінної помилки свідка або іншого учасника судового процесу), може бути лише інформація як форма передачі відомостей суб'єктами доказування.

Натомість, докази згідно з процесуальним законодавством визнаються такими виключно після оцінки їх достовірності, тобто перевірки, зокрема, й правдивості інформації, наданої до суду. У разі коли судом буде встановлено, що прийнятий раніше доказ ґрунтувався на підставі неправдивої інформації, він не стає неправдивим, а просто перестає бути доказом у справі.

У Федеральних правилах доказування (США), зокрема, зазначається, що доказ є засобом, за допомогою якого «надається будь-яке твердження про факт, достовірність якого подано на розгляд, і включає заяви про звинувачення та допущення, судові повідомлення, презумпцію права та судові спостереження. Існує кілька типів доказів залежно від форми або джерела їх отримання: свідчення (наприклад, усні або письмові висловлювання, такі як аффідевіт⁴²); «експонати» (фізичні об'єкти); документальні матеріали або доказові факти, які є допустимими у судовому процесі» [463].

Судові докази можуть бути розділені на різні типи на певних підставах, особливо залежно від їх характеру. Так, за класифікацією комісара Високого Суду Заходу М. Дуремінія (Нігерія), вони поділяються на:

– прямі і непрямі, первинні і вторинні, недостатні і достатні, переконливі і найпереконливіші, а також кінцеві;

⁴² Аффідевіт, або аффідавіт (від лат. *affido* – клятвенно засвідчую) – у праві Великої Британії і США письмове свідчення або заява особи, що виступає в ролі свідка, яке, при неможливості його особистої явки, дається під присягою і засвідчується нотаріусом.

- безпосередні та опосередковані;
- усні та документальні;
- попередньо сформовані та надані особисто учасниками процесу й отримані за ініціативою суду [456].

Популярний юридичний ресурс «InBrief», який надає інформацію про закони Англії та Уельсу, пропонує такий поділ доказів на види:

«– усні свідчення: усне висловлювання свідка, зроблене під присягою на відкритому судовому засіданні і викладене як доказ його правдивості;

– письмові заяви, зроблені свідками, які визнаються у провадженні як свідчення;

– свідчення спеціалістів та експертні висновки;

– реальні (відчутні) докази – це, як правило, певний матеріальний об’єкт, який створюється як для перевірки або доведення його наявності, так і для того, щоб суд міг зробити висновок щодо його стану чи вартості (наприклад, розірваний одяг, ніж, понівечене майно, спалені документи тощо);

– свідчення на слух – це твердження, яке не було зроблено в усних доказах у провадженні;

– документальне підтвердження – документи, включаючи цифрові записи, зняті із засобів комунікацій тощо, подані як докази до суду» [460].

Професор Р. Мерфі (Університет в Адісс Абебі, Ефіопія) зазначає, що законодавство про докази – це сукупність правових норм, розроблених та прийнятих для управління, якими регулюється те, що слід подавати до суду, щоб підтримати його рішення:

– факти, які стосуються вирішальних суджень та які не потребують підтвердження;

– реальні докази (наприклад, документи чи експонати) та усні докази;

– докази, які можуть бути підтверджені авторитетними текстами;

– факти, визнані на відкритому судовому засіданні (експертиза, свідчення тощо) [458].

Надані класифікації доказів, безумовно, мають право на життя, однак, на наше переконання, вони є занадто формалізованими, схоже, що їх автори недооцінюють важливість одного з основних завдань класифікації доказів, а саме, вона повинна сприяти правильній організації процесу їх збирання, дослідження та оцінки, а також визначати їх місце в системі доказування у справі. До того ж, вбачається, що розкладаючи докази – ці, образно кажучи, «камінчики на терези Феміди», по полицях, не слід обмежуватися їх суто формальною «вагою» (прямий – непрямий; документальний – усний тощо), а й враховувати їх філософську складову.

Як писав свого часу професор Л. Лоевінгер⁴³ (Університет Кейс Вестерн, Канада), основна складність визначення суті та змісту поняття доказів полягає в тому, що відмінність між фактами і думками означає певну диференціацію, яка вводить в оману. Не існує жорсткої відмінності між суб'єктивним та об'єктивним або між сприйняттями та висновками, що спостерігаються в явищах, з якими має справу доказування. Поза сумнівів, ці дихотомії служать важливими функціями у розвитку процесу пізнання, однак вони не є точними, адекватними, а інколи й доречними до сучасної наукової думки та судової практики [492, с. 159–160].

У вітчизняній науковій періодиці найбільш поширеною є така класифікація доказів:

- залежно від обставини, що підлягає доказуванню, – прямі й непрямі;
- залежно від обставин, що обтяжують чи пом'якшують відповідальність, – обвинувальні і виправдувальні;
- за джерелом відомостей (за цією обставиною класифікуються як докази, так і джерела) – первинні та похідні [118, с. 39–40].

Деякі науковці у галузі права пропонують інші форми класифікації доказів у судовому процесі, наприклад за такими ознаками:

- особисті і речові, залежно від формування і використання фактичних даних (доказів) суб'єктами доказування;

⁴³ Лі Лоевінгер (англ. *Lee Loevinger*; 1913–2004) – американсько-канадський юрист і адвокат, професор права.

- за видами свідчень: отримані від потерпілих, обвинувачених, свідків тощо;
- поділ яких обумовлюється характером зв'язку предмета з подією злочину (об'єкти злочинного посягання, засоби та предмети злочинної діяльності тощо);
- первісні і похідні, кваліфікаційною ознакою яких є наявність або відсутність проміжних джерел у доказовій інформації;
- прямі і непрямі, поділ яких залежить від структури обґрунтування доказової обставини за будь-якого стану справи та на всіх стадіях судового розгляду [211, с. 46].

Стосовно класифікаційних ознак доказів у конституційному судовому процесі інколи вважається, що, на відміну від доказів у судових процесах загальної юрисдикції, такі докази повинні бути виключно відомостями (даними) правового характеру, які отримує і якими оперує орган конституційної юрисдикції під час розгляду справи [45, с. 342].

Доволі цікавою вбачається класифікація доказів, в основу якої покладено виокремлення елементів пізнання в доказуванні та яку, на наш погляд, можна застосовувати як одну з форм систематизації доказів у конституційному судовому процесі, яка складається з таких елементів:

- інформаційний, який підкреслює роль пізнання в доказуванні;
- логічний, що охоплює два аспекти: засвідчувальний, який складається з процедурних правил отримання доказів, встановлених законом для гарантії достовірності отриманої інформації, та логічний, який передбачає використання закономірностей і законів логіки для обґрунтування рішення у справі на підставі отриманої інформації;
- психологічний, що відповідає за формування внутрішнього переконання та є основою для оцінки системи і сукупності доказів [167, с. 12].

У цьому контексті слід зазначити, що принципи та форми такої класифікації меншою мірою перебувають під впливом формалістичних вимірів. З цим варто погодитися, особливо в контексті тематики цієї статті, оскільки конституційний

судовий процес більшою мірою за інші судові процеси є близьким до науково-пізнавальної діяльності [16, с. 528].

Так, аналіз практики КСУ показує, що його підсумкові акти є результатом розумової діяльності суддів, яка передбачає застосування методів аксіології як науки про загальнолюдські цінності, онтології в контексті дослідження викликів сьогодення, епістемології для отримання знань у різних галузях життєдіяльності суспільства, логіки, діалектики, системного аналізу, герменевтики та багатьох інших філософсько-методологічних прийомів, адаптованих до цілей та завдань конституційного судочинства.

Таким чином, на наше переконання, в основу однієї з форм класифікації доказів у конституційному судовому процесі повинні бути покладені їх філософсько-методологічні ознаки:

- логічні докази, тобто такі, що отримані у результаті розумової діяльності суб'єкта доказування щодо дослідження наданої інформації із застосуванням прийомів та методів формальної логіки;
- аксіологічні докази, тобто такі, що орієнтовані на захист загальнолюдських цінностей;
- онтологічні докази, які відображають зв'язок питань, які розглядаються під час конституційного судового процесу, з реаліями життєдіяльності у суспільстві;
- епістемологічні докази, тобто такі, що формуються на підставі знань, отриманих у результаті вивчення досягнень у різних галузях сучасної науки;
- додаткові вторинні – сформовані у ході розгляду справи колегіями, сенатами та Великою палатою на підставі інформації, отриманої як від учасників конституційного судового процесу, так і за ініціативою Суду.

Крім того, для класифікації доказів у конституційному судовому процесі може також застосовуватися їх систематизація за джерелами інформації, на підставі яких ці докази було сформовано (формальними ознаками), за певною аналогією з наданими вище прикладами класифікацій доказів у судових процесах загальної юрисдикції:

по-перше, за видами: матеріальні речові (правові акти, документи, речі тощо) та особисті усні (виступи учасників конституційного судового процесу, показання свідків, консультації експертів та спеціалістів тощо);

по-друге, залежно від стадії конституційного провадження:

- первинні попередні, тобто такі, що сформовані на підставі інформації, наданої суб'єктом звернення до Суду разом з конституційним поданням, зверненням або конституційною скаргою;

- додаткові попередні, які сформовані на підставі інформації, отриманої суддею-доповідачем під час підготовки матеріалів справи для розгляду, та які у свою чергу поділяються на зовнішні (інформація була отримана від органів державної влади, наукових установ та вищих закладів освіти тощо) і внутрішні (інформація надана відповідними службами Секретаріату).

Доцільно визначити ще однією формою класифікації доказів у конституційному судовому процесі їх поділ за належністю до предмета доказування у справі:

- прямі докази, тобто такі, що безпосередньо вказують на обставини чи факти, наявність яких підлягає доказуванню, або ж на їх відсутність;

- непрямі докази, які містять дані про факти, які мали опосередкований вплив на виникнення юридично значущих обставин, що мало наслідком звернення до Суду суб'єкта права на конституційне подання, звернення або конституційну скаргу.

Хоча вітчизняне конституційне судочинство не має чітко вираженого прецедентного характеру, однак, на нашу думку, класифікація доказів у конституційному судовому процесі буде неповною без урахування їх темпоральних ознак, зокрема у контексті впливу на формування юридичної позиції КСУ:

- сьогоденні докази, які мають значення для формування рішення Суду у конкретній справі;

- перспективні (уніфіковані) докази, що лягли в основу юридичної позиції КСУ та можуть використовуватися у подальшому.

Схема № 11. Класифікація доказів у конституційному судовому процесі за філософсько-методологічними ознаками

І на завершення слід зазначити, що загальними класифікаційними ознаками для доказів, незалежно від джерела інформації, на підставі якої вони були сформовані (належність до питань, які розглядаються судом, темпоральних ознак тощо), у конституційному судовому процесі є:

- законність отримання фактичних даних;
- достовірність, що полягає у відповідності дійсності фактичних даних, які отримані із законних джерел, у результаті ретельної перевірки доказів та їх джерел під час конституційного судового процесу;
- належність як здатність обґрунтовувати, доводити або спростовувати будь-яку обставину, що підлягає доведенню у справі;
- достатність, яка визначається як наявність у справі такої сукупності зібраних доказів, що не викликає сумніву у достовірному з'ясуванні наявності або відсутності обставин щодо предмета доказування, необхідних для встановлення об'єктивної істини та прийняття правильного рішення у справі (див. схему № 11).

4.2. Світоглядні та соціально-психологічні виміри оцінки доказів у конституційному судовому процесі

Результати дослідження показують, що питання, пов'язані із доказуванням як процесом пізнання істини, споконвіку були предметом особливої уваги з боку видатних філософів та фахівців у галузі права.

«Дещо у філософській науці, – писав свого часу Сенека, – вимагає визнання як аксіоми, а дещо – доказів, і численних, коли йдеться про щось глибоко приховане від ока, про щось таке, що може бути виявлене лише завдяки винятковій пильності й проникливості» [346, с. 499]. «Доказування, у всіх тих випадках, коли серйозно шукають істину, – зазначав Т. Гоббс, – це процес отримання судження про все істинне та реальне, хіба що іноді доводиться для полегшення розуміння почати з якоїсь підходящої подібності, і тому застосовується фантазія» [59, с. 47].

При цьому, як вважають деякі правознавці, розвиток доказування у юриспруденції підкоряється універсальній парадигмі, так, спочатку я юридичні докази приймалися клятва, свідчення. І якщо при цьому зверталися до фактів, то вони були значущі тільки як символи, тобто «говорили» подібно до того, як «говорять» клятви та свідчення. Тут панували уявлення про загадковий зв'язок між ними, між знаком та денотатом, а маніпулювання знаками було тотожним маніпулюванню елементами світу [241, с. 15].

Натомість філософський зміст доказів у сучасному судовому процесі, у тому числі конституційному, визначається, насамперед, доктринами філософії конституційного права, яке є системою найбільш загальних та глибоких за змістом ідей про зародження, становлення та функціональне призначення галузі конституційного права і конституціоналізму в цілому [257, с. 9].

Доказування у такому процесі, як пише М. Костицький, підпорядковане «загальним гносеологічним закономірностям. При цьому пізнання в процесі доказування розуміється як творча діяльність суддів КСУ, учасників процесу, орієнтована на отримання достовірних знань про право. Пізнання тут є сутнісною характеристикою буття, культури, зокрема правової, і має функціональне спрямування – віднайти право – та забезпечується використанням наукових засобів і методів. Інакше кажучи, пізнання в процесі доказування у конституційному судовому процесі є по суті науковим і навіть частково філософським» [159, с. 160].

Водночас вихідною філософсько-правовою доктриною конституціоналізму як засадничого підґрунтя конституційної юрисдикції є забезпечення свободи людини, гарантування її прав, введення державної влади у конституційно визначені межі її функціонування. Йдеться, зокрема, про формування та існування такої системи правління, яка відповідає згаданим критеріям та ґрунтується на системі ідей і відповідній концептуально-теоретичній конструкції. Існування останніх, на думку деяких вчених, виходить за межі суто правознавства та охоплює низку інших сфер соціального буття [24, с. 248].

Так, сучасний конституціоналізм тісно пов'язаний з концепціями верховенства права та обмеженого правління, які в зародковій формі постали ще в середньовіччі.

Зокрема, принцип верховенства права означає, що в суспільстві існує консенсус стосовно того, що чинне право є справедливим, що воно передує політичній владі і стримує будь-якого можновладця за будь-яких обставин [257, с. 9]. А в теорії конституціоналізму первинним є саме уявлення про обмеженість державної влади свободою підвладних, а вчення про конституцію як основний закон держави, який встановлює порядок здійснення державної влади і цим вводить державне свавілля у певні межі, – вторинне. Тому вбачається правильною наукова концепція, згідно з якою без змістовного обґрунтування мети обмеження державної влади усі формально-юридичні конструкції втрачають сенс [29, с. 49].

З визначенням системності конституціоналізму погоджуються й інші фахівці з конституційного права, які вважають, що наявність такої системи забезпечує конституційний характер держави, існування антропоцентричної суспільної системи та водночас є гарантією демократії. Зрозуміло, що самого визнання в Конституції (та інших актах) принципів такої системи, без одночасного запровадження потрібних інститутів та механізмів, недостатньо для її виникнення [24, с. 247].

Роль одного з таких інститутів у демократичній та правовій державі, як правило, належить конституційній юстиції, яка вирішує віднесені до її компетенції питання шляхом судового пізнання під час конституційного судового процесу, завданням якого є отримання достовірних знань про об'єкт та предмет дослідження. Такий результат досягається в процесі і результаті, зокрема, певної аксіологічної складової процесуальної діяльності учасників судового процесу, яку, на думку деяких правознавців, і можна у загальному вигляді вважати судовим доказуванням [380, с. 8].

Оскільки, як зазначалося, аксіологія – це філософське вчення про цінності, які визначають вибір людьми напряму їхньої діяльності та характер їх вчинків, а онтологія – це вчення про буття, тобто першооснову усього сутнісного [410, с. 7],

вбачається доцільним детально розглянути зміст та суть впливу концептуальних положень цих вчень на філософсько-правові виміри доказування у конституційному судовому процесі.

По-перше, це стосується визначення поняття «загальнолюдські цінності» як філософсько-правової категорії та соціального феномену, що відображає певні аспекти, сторони явищ дійсності, пов'язані із соціальною і культурною діяльністю людини і суспільства.

Відповідно, аксіологічний вимір доказів та доказування у конституційному судовому процесі, на нашу думку, залежить від суті та змісту цінностей конституціоналізму, оскільки саме конституційні цінності становлять предмет конституційної аксіології, який у правовій науці інколи розглядається як форма безпосереднього відношення до моделі та практики реального конституціоналізму [172, с. 9].

Водночас слід констатувати, що у науці філософії права не має однозначного підходу до визначення поняття «цінності», у тому числі в їх аксіологічному розумінні.

Так, існує концепція, прихильники якої розглядають цінності, насамперед, як елементи структури права та поділяють їх на три рівні. До першого, на їх погляд, належить суб'єкт як носій наявних у праві цінностей та актів, що виявляють цінності, зокрема актів визнання⁴⁴. Другий елемент – самі цінності. Третій – специфічне правове відношення цінностей між собою і, крім того, між ними і їх носієм у загальновизнаному розумінні понять «правоможності» і «правозастосування» [4, с. 74–75].

Натомість, деякі інші правознавці є прихильниками визнання цінностями, насамперед, самої людини, умов її буття у соціумі. На їх думку, в загальному світоглядному і смисловому життєвому плані не менше значення, ніж онтологічна гносеологічна, має аксіологічна проблема – проблема цінності,

⁴⁴ У міжнародному праві акт визнання – односторонній акт держави, яким юридично визнається виникнення нового суб'єкта міжнародного права для встановлення з ним дипломатичних або інших відносин, у внутрішньому праві акт визнання – це законодавче підтвердження та фіксація загальної позитивної оцінки чого-небудь у суспільстві.

сенсу самої людини і всього, що для неї є значущим. І тут зберігаються протилежності між тими нормами світогляду, які визнають абсолютну цінність людини (й окремої особи), і тими, які такої цінності не визнають або вважають її лише відносною. На відміну від інших антиномій, між цими протилежними позиціями компроміс неможливий, їх примирення виключається. Людяність і нелюдяність, гуманізм і антигуманізм, моральність і аморальність, у найзагальнішому значенні – добро і зло; тут необхідний однозначний вибір, принцип діалогізму й толерантності стає незастосовним [412, с. 10].

З цим варто погодись, однак слід зауважити, що аксіологічна проблема цінностей як сенс існування людської особистості в соціумі безпосередньо залежить умов такого існування. Тому, мабуть, варто віднести до загальнолюдських цінностей демократичний державний устрій, утвердження та визнання принципу верховенства права, однією з головних складових якого є справедливість та рівність у правах.

У цьому контексті доцільно звернутися до наукової спадщини Ж.-Ж. Руссо, який вважав, що умови такого життя повинні відповідати критеріям рівності і справедливості. Рівність у правах і похідне від нього уявлення про справедливість, як писав він свого часу, випливає з переваги, яку кожен робить самому собі і, отже, із самої природи людини. Загальна воля, для того щоб вона була справді такою, повинна бути спільною як за своєю метою, так і за своєю сутністю, виходити від усіх, щоб ставитися однаково до всіх. Вона втрачає властивий їй від природи правильний напрям, якщо спрямована до будь-якої індивідуальної і строго обмеженої мети, бо тоді, оскільки ми виносимо рішення про те, що є для нас стороннім, нами вже не керує ніякий істинний принцип рівності [333, с. 221].

До цього слід додати те, що у системі конституційних цінностей, яку виробило людство у процесі розвитку соціального та особистого життя, найважливіше значення прийнято надавати свободі, рівності, справедливості, людському життю та гідності. При цьому саме справедливість, на думку деяких фахівців у галузі філософії права, є абсолютною цінністю, такою, як істина,

добро, прекрасне, самою на собі заснованою і такою, що не виводиться з вищих цінностей [253, с. 155].

Викладене кореспондується з юридичною (правовою) позицією КСУ, що сформульована у Рішенні від 2 листопада 2004 року, згідно з якою: «у сфері реалізації права справедливості проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом... Справедливе застосування норм права – передусім недискримінаційний підхід, неупередженість» [285]. Суд також наголосив, що: «із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» [293].

Слід також погодитися з правознавцями, які вважають, що цінності сучасного конституціоналізму становлять певну систему, до якої належать цінності, що визначають:

- спрямованість (мету) конституціоналізму та зміст його принципів (людина, конституційно-правова свобода, право та верховенство права, демократія тощо), тобто це цінності основоположного характеру;
- нормативну основу конституціоналізму (конституція як цінність, інтегративне розуміння права на основі вчень природно-правової, легістської, лібертарно-юридичної аксіології);
- інституціонально-функціональну основу конституціоналізму (публічна влада, зокрема проблема цінності державної та публічно-самоврядної влади, народний суверенітет) [173, с. 4].

Водночас, на наше переконання необхідно зважити й на думку академіка М. Козюбри, який вважає, що такі критерії, як справедливість, розумність, рівність, правовий ідеал, воля народу тощо, характеризуються своєю абстрактністю та невизначеністю, і звертається до такого критерію, як «конкретна автономна людина» у вигляді «невідчужуваних прав людини». Він підкреслює, що «права людини є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватися *«conigalegete»* – всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним

правам людини» [121, с. 92]. Концепцію філософсько-правової категорії та соціального феномену цінностей як критеріїв загальноновизнаних прав та основоположних свобод людини і громадянина певною мірою підтримують й інші науковці.

Водночас існують й інші судження про сутність та зміст цінностей як філософської категорії та правового (юридичного) феномену, зокрема, зазначається, що:

– цінності належать не до сфери суцього (того, що фактично існує), а до сфери належного (того, що має бути). Однак останнім часом у зв'язку зі зростанням практичного потенціалу аксіологічних досліджень під цінностями розуміють не лише критерії належного, а й значущості, корисності для людини [65, с. 83];

– до них належать традиційні ліберальні громадянські й політичні права, розуміння яких було сформульовано в процесі буржуазних революцій, а потім знайшло втілення у практиці законотворчості демократичних держав. Ідеться про право на свободу думки, совісті й релігії, право кожного громадянина на участь у державних справах, право на рівність перед законом, право на життя, свободу і безпеку особи, право на свободу від необґрунтованого арешту, затримання, право на гласний розгляд незалежним і неупередженим судом із дотриманням усіх вимог справедливого розгляду справи, виборче право, свободу слова, друку і ряд інших [132, с. 106].

Слушною, на нашу думку, є також позиція групи вчених-конституціоналістів, які вказують на тісну залежність розуміння цінностей від рівня правової культури і правосвідомості особистості та суспільства в цілому. Зокрема, вважається, що:

– набуті правові цінності зберігає, селекціонує, генерує і водночас ретранслює на всі сфери правового життя суспільства правова культура (правосвідомість). При цьому вона не лише вбирає в себе систему цінностей, вироблених і апробованих протягом історії конкретним народом, але й здатна акумулювати правові надбання, накопичені іншими народами. На сучасному

етапі розвитку людства, як ніколи раніше, правові системи, що взаємодіють одна з одною, перебувають у процесі безперервного культурного обміну [437, с. 40];

– щодо ціннісного комунікативного аспекту здійснення ідеї правового суспільства, то у цьому сенсі основним завданням є консолідація останнього на базі автономізації правосвідомості, взаємне визнання прав і свобод фізичних та юридичних осіб, а також встановлення чіткого правопорядку, що узгоджувався б із такими загальнолюдськими цінностями, як свобода, відповідальність, рівність та справедливість [436, с. 167].

При цьому сучасне визначення правової культури сприйняте науковою думкою розвинених країн як система цінностей і уявлень про життя, пов'язаних між собою особливостями певного способу життя і реальним ставленням до самої культури [72, с. 534], яка визначає менталітет певної особистості і суспільних груп, а також притаманний їм набір стратегічних і тактичних життєво змістовних і життєво забезпечуючих цілей, що спирається на певні історичні культурні й державницькі риси, а також на особливості тієї частини суспільства, яка надає йому певні світоглядні особливості [234].

Філософська концепція визнання цінностями природних прав знайшла своє втілення у Конституції України, згідно з якою до таких соціальних цінностей належить людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Гарантією реалізації цієї політико-соціальної доктрини є закріплення у вітчизняному конституційному праві її основних засад та принципів, до яких, зокрема, належать:

– визнання прав і свобод людини та їх гарантії такими, що визначають зміст та спрямованість діяльності держави (ст. 3);

– заборона звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод при прийнятті нових або внесенні змін до чинних законів (ч. 3 ст. 22).

Важливу роль у запобіганні та припиненні порушень приписів Основного Закону України, яким визначаються засади принципу визнання людини найвищою соціальною цінністю, відіграє конституційний судовий контроль, який

здійснює КСУ. Наприклад, згідно зі ст. 27 Конституції України кожна людина має невід'ємне право на життя (ч. 1). Як наголосив у цьому контексті КСУ у Рішенні від 29 грудня 1999 року позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України. Виходячи з цього Суд визнав неконституційними положення Кримінального кодексу України (1960), якими передбачалося застосування смертної кари як виду покарання за вчинення деяких категорій злочинів [310].

В іншому Рішенні від 11 жовтня 2011 року Суд наголосив, що «право на свободу та особисту недоторканність є одним із визначальних та фундаментальних конституційних прав людини. Це право не є абсолютним і може бути обмежене, але тільки на підставах та в порядку, які чітко визначені в законі» [268]. Зокрема, згідно зі ст. 62 Конституції України визнається принцип презумпції невинуватості, згідно з яким «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» (ч. 1). Як зазначив у цьому контексті КСУ у Рішенні від 30 січня 2003 року, «переконання слідчого і прокурора у вчиненні особою злочину не означає доведення її винуватості, яка відповідно до конституційно закріпленого принципу презумпції невинуватості особи може бути встановлена лише обвинувальним вироком суду» [314].

Для забезпечення судового захисту прав людини, наголошується у Рішенні КСУ від 9 липня 2002 року, Конституція України установила принципи здійснення правосуддя виключно судами, неприпустимості делегування функцій судів та їх привласнення іншими органами чи посадовими особами та визначила юрисдикцію судів [282]. У цьому контексті, йдеться у рішеннях Суду від 25 листопада 1997 року [300] та від 14 грудня 2011 року [278], ч. 1 ст. 55 Основного Закону України треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо особа

вважає, що її права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод.

Крім цього, Суд визнав неконституційними дії, які порушують такі основоположні права і свободи людини і громадянина як загальнолюдські цінності, як право на свободу пересування, об'єднання у професійні спілки для захисту своїх трудових та соціально-економічних інтересів, соціальний захист, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади тощо [15, с. 28–29].

По-друге, на особливу увагу у цьому дисертаційному дослідженні заслуговують онтологічні моменти доказування у конституційному судовому процесі, які, на наше переконання, тісно пов'язані з визначенням поняття буття права, його властивостей у розумінні сутності та існування у реальності соціально-політичних умов життєдіяльності соціуму і які були предметом роздумів видатних представників філософської науки за різних часів.

Так, підкреслюючи важливість онтологічних моментів у визначенні буття права, А. Кауфман⁴⁵, зокрема, зазначав, що «питання правової онтології, полягають у визначенні, яким способом право причетне до буття, тобто що є право у своїй онтологічній структурі, яка його сутність. ...Пізнання права не є монологічним актом, а відбувається в комунікативному історичному процесі, який має на меті в усілякій дивергенції⁴⁶ знайти конвергенцію⁴⁷ як вирішальний критерій істини» [481, с. 147–148]. З цим варто погодитися, оскільки право не може бути поставлене поруч з такими духовними цінностями, як наукова істина, моральна досконалість, релігійна святиня, тому що значення його більш відносне [115, с. 122].

Так, проблема онтологічної природи права безпосередньо відображається в аспекті буття людини, коли воно співвідноситься з буттям іншої людини, й це

⁴⁵ Артур Кауфман (нім. *Arthur Kaufman*; 1923–2001) – німецький філософ права, один із найвидатніших правознавців другої половини XX ст.

⁴⁶ Дивергенція (від лат. *diverto* – відхиляюсь) – розходження ознак і властивостей у спочатку близьких груп явищ.

⁴⁷ Конвергенція (від лат. *convergo* – зближаю) – процес зближення, сходження (у різному сенсі) компромісів; протилежна дивергенції.

взаємне співіснування загрожує обернутися свавіллям, тому включає вимогу його обмеження. При цьому вважається, що така взаємодія суб'єктів є онтологічною основою права, а правова онтологія виявляється онтологією інтерсуб'єктивності [197, с. 413]. У цьому контексті, на нашу думку, правильною вбачається наукова концепція, відповідно до якої онтологічну структуру права як суцього треба шукати в єдності його сутності та існування, які разом і становлять правовий позитивізм, що абсолютизує існування права, в той час як природно-правовий підхід – його сутність [110, с. 156].

Водночас слід враховувати й те, що саме природне право відображає універсальну сукупність загальнолюдських цінностей, які не залежать від історичних умов та присутні в будь-якому часі і просторі.

Так, аналізуючи праці І. Канта в галузі філософії права, Г. Гаджієв пише, що «право, а по суті філософія права, – це сукупність умов, за яких свавілля однієї особи стає сумісним зі свавіллям іншої з точки зору загального закону волі. При цьому в ролі сполучної ланки між вченням про позитивне право (правознавством) і чистим вченням про право (філософія права) потрібна ще одна, особлива частина вчення про право (політика права), завдання якої – допомагати законодавцю створювати розумне і відповідне праву позитивне законодавство». У цій «системі координат», запропонованій І. Кантом, практична онтологія права, будучи, безумовно, частиною «чистого вчення про право», повинна формулювати ідеї, якими мають користуватися юристи, що займаються і відповідальні за вироблення політики права [54, с. 56].

«Кожний новий важливий закон у сучасній конституційній державі, – зазначав на початку ХХ ст. Б. Кистяківський, – є компромісом між різними партіями, що представляють інтереси певних соціальних груп і класів. Сучасна держава діє на підставі компромісів, і конституція кожної окремої держави є компромісом між найвпливовішими соціальними групами в певній країні» [115, с. 180].

Судження представників різних наукових кіл можна було б продовжити, однак визнаючи, що надані ними концепції та науково-теоретичні доробки,

безумовно, мають право на життя, слід зазначити, що незважаючи на відмінність у формулюваннях, можна узагальнити певні основні напрями генезису розуміння філософсько-правових вимірів доказування у судовому процесі. Натомість, на наше переконання, досліджуючи питання доказів та доказування у конституційному судовому процесі, слід виходити, насамперед, з того, що на відміну від судів загальної юрисдикції, в яких пізнанню істини шляхом доказування при розгляді справ передуює аналіз фактичних даних, філософсько-правові виміри доказування у конституційному судочинстві мають свої специфічні ознаки.

Ці докази, і з цим не можна не погодитися, мають бути засновані «не тільки на дедуктивних чи (та) індуктивних умовиводах. Важлива роль у конституційній аргументації належить творчому аналізу і синтезу як норм конституції і законів, так і загальних принципів права, зокрема явно не виражених у тексті конституції і законів, стану дотичних до обставин справи суспільних відносин, а також надбань юридичної науки та інших галузей наукового знання» [122, с. 174–175].

Таким чином, вирішальне значення серед доказів у цьому процесі мають докази, отримані за допомогою судової логіки, тобто спеціальної складової юридичної логіки, предметом якої, в свою чергу, є судове обґрунтування (судове доказування), та судової аналітики – інтелектуальної, логіко-мисленевої діяльності, спрямованої на вирішення практичних завдань.

Психологічні основи доказування в юридичному судовому процесі (конституційному, кримінальному, цивільному, адміністративному тощо) визначаються, насамперед, психологічними особливостями діяльності суб'єктів доказування. Хоча доказування у кожному з цих процесів має свої особливості, типовою для започаткування доказування, на нашу думку, існування ситуації інформаційної невизначеності. Необхідність її подолання обумовлює вимоги щодо наявності у суб'єкта доказування:

- відповідного рівня професійної підготовки;
- здатності до ініціативного отримання необхідної інформації, її детального аналізу та творчого осмислення;

- опанування такими психологічними рисами характеру, як вміння стримувати емоції, толерантної поведінки та риторики (що є особливо важливим у діяльності колегіального судового органу), логічної побудови розумових висновків тощо.

Отримання інформації суб'єктом пізнання відбувається за допомогою таких когнітивних механізмів, як: увага, відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення та уява, а отже, особливості їх функціонування істотно впливають на розв'язання будь-яких пізнавальних завдань. Тому слід погодитися з професором А. Козловським, що формування судових показань та отримання доказів у процесах пізнання у сфері судочинства мають детально вивчатися та враховуватися [120, с. 25–26]. До того ж, за нинішніх умов значного поширення набуло розуміння психологічного фактора судового пізнання та усвідомлення, виходячи з позитивного значення суб'єктивності й інтерсуб'єктивності на шляху до правди та того, що усна комунікація повинна стати на рівень писемної інтелектуальної традиції [196, с. 14].

У сукупності зі знанням закономірностей виникнення інформації, яка має бути використана як доказ у справі, що розглядається, зазначені психологічні якості надають суб'єкту доказування можливість застосовувати необхідні організаційні заходи і тактико-методичні прийоми з метою отримання достовірних знань щодо предмета й об'єкта судового дослідження. При цьому не в останню чергу на правильний вибір зазначених заходів та прийомів впливає урахування психологічних аспектів духовно-культурних рис української ментальності, до яких деякі науковці відносять ірраціональність, алогічність, імпульсивність, наївну ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості, а також тісний зв'язок з релігійними цінностями [76, с. 34].

Слід також враховувати, що у психологічному аспекті розумовий процес суду є процесом вирішення складних завдань, що пов'язано з певними творчими зусиллями. Не завжди поставлені завдання можуть бути вирішені на основі лише наданих вихідних даних. Тому їх вирішення вимагає творчого уявлення, яке породжує припущення (гіпотези), що допомагають усунути відповідні прогалини.

Джерелами такого уявлення деякі вчені вважають: минулий досвід, знання та наявні в розпорядженні дослідника дані. Поштовхом до творчого уявлення, на їхню думку, є потреба у вирішенні поставленого завдання, а досвід людини як підстава для уявлення становить сукупність результатів діяльності й у цьому аспекті розглядається як суспільний і особистий [167, с. 12].

Слід також погодитися з науковою тезою, зміст якої полягає у тому, що законне й обґрунтоване рішення суду залежить від встановлення істинності фактів. Основна особливість пізнавальної діяльності суду полягає в його опосередкованості: судове пізнання здійснюється за допомогою доказів ознак потрібних фактів. При конфліктному протиборстві сторін матеріальні ознаки фактів можуть спотворюватися, ховатися і навіть знищуватися. Завдання суду – реконструювати справжні події за існуючим фактичним матеріалом [433, с. 504–505].

Останнім часом у наукових колах значного поширення набула концепція тісного зв'язку судового пізнання та доказування, суть якої полягає у тому, що психологічна складова доказування і пізнання є нерозривно пов'язаним процесом. Вважається також, що з гносеологічної точки зору цей процес є прикладним пізнанням емпіричного рівня і йому притаманні всі риси такого пізнання у загальнофілософському сенсі. В той же час це пізнання може мати юридично-значущий результат, якщо буде здійснюватися як доказування [178, с. 204]. При цьому згідно з названою концепцією процесуальне доказування також визначається як здійснення у визначеному законом порядку пізнавальної практичної діяльності уповноваженими суб'єктами, яка полягає у формуванні, перевірці й оцінці доказів та їхніх процесуальних джерел, а також оперування ними з метою встановлення істини у сфері судочинства [169, с. 60].

На нашу думку, особливе значення психологічної сторони у процесі судового доказування слід підкреслити й в аспекті того, що вона не лише постає як спосіб створення доказової бази, а й є ключовим фактором формування внутрішнього переконання суб'єктів доказування, оскільки становить змістовну основу структури їх розумових процесів.

При цьому, як вважають деякі фахівці у галузі юридичної психології, внутрішнє переконання має відповідати певним вимогам: а) ґрунтуватися на доказах, зібраних у встановленому законом порядку; б) докази повинні бути перевірені; в) кожен доказ повинен бути розглянутий окремо й у сукупності з іншими доказами; г) виходити з усебічного, повного й об'єктивного розгляду матеріалів справи [129, с. 135].

З цим варто погодитися, виходячи, зокрема, з того, що кожен суб'єкт доказування в процесі здійснення доказової діяльності формує певну доказову базу власної юридичної позиції, використовуючи догмати раціонально-емпіричного пізнавального трактування доказування, які найбільш повно викладено у концепції об'єктивної істини (як мета і принцип доказування).

Під цим поняттям, як зазначається у літературі з питань філософії та психології права, зазвичай розуміють такий зміст людських знань, що правильно відображає об'єктивну дійсність і не залежить від суб'єкта доказування, будь-якої іншої людини чи людства загалом [28, с. 117].

Натомість є й інший підхід до розуміння форм та змісту доказової діяльності в юридичному процесі, прихильники якого вважають, що існують дві форми доказування – безпосереднє, емпіричне (за допомогою безпосереднього сприйняття фактів) і опосередковане, розумове (за допомогою правильних висновків). Це обумовлено тим, що, на їх переконання, складні логічні зв'язки повинні поетапно розкривати зв'язок між фактами, що й становить основний зміст доказової діяльності.

До того ж, слушно вважається, що у судочинстві широко використовуються і непрямі докази, які засвідчують невідомий факт за допомогою інших фактів, пов'язаних з ним, тобто розумова діяльність постійно перевіряється емпіричними даними [433, с. 505].

«У конституційному судочинстві, на відміну від судочинства в загальних судах, – як слушно зауважує М. Козюбра, – фактор аудиторії, ірраціональні чинники, прийоми ораторського мистецтва, зокрема, риторично ефективні докази, мають мінімальне значення (якщо мають взагалі) для ухвалення рішення та його

обґрунтування. У цьому виді судочинства переважають раціональні, аналітичні методи і побудови, характерні для науки. Як наслідок, зближуються з науковими (чи принаймні мають зближуватися) також результати конституційного розгляду. Тому не випадково мотивувальні частини рішень найавторитетніших зарубіжних конституційних судів часто нагадують справжні наукові трактати» [122, с. 174–175].

З цим у принципі погоджується академік М. Костицький, який пише, що «раціональний, а не емпіричний характер пізнання в судовому конституційному процесі пов'язаний з тим, що сприймаються не конкретні факти, предмети чи явища, а правові дефініції, положення, абстракції, які мають ідеальний характер та існують на рівні психології як поняття, категорії мислення. У цьому полягає специфіка доказування в конституційному судовому процесі, на відміну від інших видів юрисдикційного процесу, в яких доказування є саме практичною діяльністю і пов'язане з предметами матеріального світу» [159, с. 162].

Процес доказування в конституційному судовому процесі, за його періодизацією, охоплює низку стадій: 1) визначення кола обставин, що підлягають доказуванню, та формування предмета доказування; 2) надання доказів суб'єктами права для звернення до КСУ; 3) збирання доказів суддями, колегією та всім складом КСУ; 4) дослідження й оцінка доказів [159, с. 162], а тепер ще й сенатів.

Водночас, на нашу думку, оскільки предмет пізнання у конституційному судовому процесі є ширшим за предмет доказування, слід розрізняти психологічні особливості пізнання існуючих наявних юридичних (правових) обставин і доказування наявності певних юридичних (правових) обставин. Зокрема, предметом пізнання є основи конституційного устрою, засади та спрямованість діяльності держави, права та основоположні свободи людини і громадянина, а також конституційні принципи та доктринальні настанови. Натомість предметом доказування є відповідність політики держави, яка реалізується у формі дій та актів її органів влади, зазначеним конституційним основам, засадам, принципам та настановам. Тобто доказування у конституційному судовому процесі є формою

пізнавальної діяльності, психологічна складова якої ґрунтується на окремих загальних засадах юридичної психології, зокрема галузі психології, яка, як вважають автори навчального посібника «Юридична психологія», «вивчає закономірності й механізми психіки людини у сфері регульованих правом відносин» [129, с. 11]. Як зазначається у доповіді Американської комісії із судово-медичної психології, юридична (криміналістична) психологія у її широкому розумінні є «застосуванням науки і професії психології до питань, що стосуються права та правової системи» [515].

До загальних завдань юридичної психології та судової психології як її розділу, що притаманні як конституційному, так і іншим судовим процесам, на нашу думку належать:

- вивчення психологічних особливостей судового процесу (юридичної процедури);
- оцінка психологічної ефективності законодавчих норм та правотворчого процесу;
- дослідження шляхів формування психічної діяльності учасників судового процесу для найбільш оптимального виконання завдань правосуддя;
- аналітичне дослідження психологічних основ окремих процесуальних дій для удосконалення доказування як форми пізнавальної діяльності;
- формування юридичних (правових) позицій із загальних та окремих філософсько-правових, психологічних, морально-культурологічних та інших питань, які розглядаються під час судового процесу;
- забезпечення правозастосовної практики психологічним знанням у галузі права, у тому числі з питань правового виховання громадян, з метою розробки методів профілактично-пізнавальної діяльності щодо окремих осіб, інститутів громадянського суспільства, органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб.

Натомість, ця діяльність має свої специфічні особливості. Йдеться про те, що психологія пізнавальної діяльності органу конституційної юрисдикції під час конструкційного судового процесу спрямована на встановлення істини у

питаннях, що належать до його компетенції, не в контексті їх впливу на психіку людини, тобто особи або групи осіб, за конкретних обставин (це є функцією судів загальної юрисдикції), а, зокрема, на визначення психологічної ефективності дій норм права та правотворчого процесу в аспекті відповідності конституційно встановленим умовам життєдіяльності соціуму.

Конституція не відносить до повноважень КСУ оцінку рівня впливу неконституційного положення закону на рішення суду загальної юрисдикції (щодо конкретної особи або групи осіб – прим. Н. Ш.) та не передбачає автоматичного його скасування. Згідно з чинним процесуальним законодавством рішення про неконституційність положень закону віднесено лише до підстав для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами [16, с. 528] судами загальної юрисдикції.

Таке розуміння особливості психологічної складової пізнавальної діяльності у конституційному судовому процесі останнім часом набуло особливої ваги, зокрема, у зв'язку із запровадженням інституту конституційної скарги. Тому слід погодитися з правознавцями, які вважають, що у разі, якщо акт чи діяльність держави не відповідає Конституції України або коли вони реалізовані у сфері, яка нею ані прямо, ані опосередковано не регулюється, тоді є підстави вивчити докази й обґрунтування громадянина щодо порушених прав і свобод (онтологічний вимір). КСУ у такому разі має вирішити конституційну скаргу за буквальною змістом закону, але не може оминати розгляду і того, що вкладається у закон, якщо він обмежує права та свободи громадянина (аксіологічний вимір).

Отже, слід погодитися з науковцями, які стверджують, що конституційна скарга одного громадянина може вирішити питання, які стосуються прав мільйонів громадян, та однак підкреслюють, що сама ідея конституційної скарги як гарантії захисту прав і свобод людини не може оспорювати рішень органів держави, які прийняті на основі закону, а лише власне сам закон [130, с. 83].

Ще одною відмінністю конституційного судового процесу від інших судових процесів є те, що його пізнавальна діяльність має не лише ретроспективний, а й прогностичний характер. Ідеться про те, що крім чинних

актів права (законів, актів глави держави та уряду тощо), предметом дослідження у конституційному судовому процесі є проекти законів про внесення змін до Конституції України. У цих випадках психологічна діяльність Суду, власне, полягає у прогнозуванні ймовірних наслідків прийняття таких актів, у тому числі в контексті унеможливлення порушення або звуження конституційних прав та свобод людини і громадянина.

4.3. Джерела доказів як онтологічно-правові основи доказування у конституційному судовому процесі

Досліджуючи основні концепції теорії доказів, В. Спасович⁴⁸, зокрема, дійшов висновку, що питання, пов'язане з визначенням поняття «судові докази» та їх джерел, не суто юридичне; воно належить до «царини логіки та антропології, корінням своїм спираючись на ґрунт філософії, відтак досліджувати його треба в окремій людині» [362, с. 5–6].

З цим варто погодитися, оскільки результатом доказування як форми пізнання у судовому процесі, у тому числі конституційному, насамперед, має бути встановлення істини. А сама істина завжди має характер, відбиток форми і тенденції живого, конкретного та історично визначеного думаючого суб'єкта, тому від суб'єкта і його свідомості залежить, як, які сторони і закономірності об'єктивної реальності стали змістом знання, як повно і глибоко вони відображені у ньому [156, с. 156].

Судовий процес не може будуватися на «випадках з нуля», за аналогією з тим як Декарт створює світ, заснований на постулаті «*cogito, ergo sum*»⁴⁹, про що писав професор права Л. Левін (Федеральний судовий центр у Вашингтоні, США). «Факти, які не мають доказів, не можуть бути визнані їх джерелами, і ніхто не пропонує, щоб вони такими були» [490, с. 140].

⁴⁸ Спасович Володимир Данилович (пол. *Włodzimierz Spasowicz*; 1829–1906) – юрист-правознавець, видатний адвокат, польський публіцист, критик та історик польської літератури, громадський діяч.

⁴⁹ *Cogito, ergo sum* – у пер. з лат. – я мислю, отже, я є, я існую.

У вітчизняній юридичній науці докази інколи ототожнюють з відбитками реальності. Вважається, що в доказі, як і в будь-якому відбитті, слід розрізняти дві головні його сторони – зміст відбиття, що зазвичай іменується відображенням або образом відображуваного, і форму, тобто спосіб існування і вираження відображення. Змістом відбиття в доказі є відомості, що містяться у ньому, тобто фактичні дані, а формою, способом існування і вираження відображення – джерело фактичних даних [386, с. 551].

У цьому контексті слід зауважити, що про дуалістичну структуру доказів писав свого часу ще видатний фахівець з процесуального права І. Фойницький, згідно з розумінням якого поняття цієї філософської категорії та правового (юридичного) феномену має подвійне значення. По-перше, доказом «є дані, отримані від учасників процесу, за допомогою яких ми можемо зробити відповідні висновки», по-друге, доказом є «сам розумовий процес відповідного суб'єкта, в процесі якого обставина, яка встановлюється, співвідноситься з відомими обставинами» [414, с. 162].

Водночас слід мати на увазі, що пізнання у конституційному судовому процесі має ретроспективний характер, оскільки джерело явища (доказів), яке пізнається, виникло раніше початку процесу пізнання (доказування). Наприклад, нормативно-правові акти або міжнародні договори, які оскаржені на предмет конституційності, конституційні положення, які підлягають тлумаченню, документи, які супроводжують процедуру усунення глави держави з поста у порядку імпічменту тощо. Натомість, будучи перевірені на достовірність, ці явища стають джерелом інформації для Суду, тобто набувають статусу процесуальних джерел доказів як форми фіксації та збереження фактичних даних.

Процесуальні джерела доказів, як зазначається у юридичній літературі, – це певна процесуальна форма, за допомогою якої фактичні дані залучаються до сфери судового доказування [379, с. 21]. Такі дані можуть містити, зокрема, показання учасників конституційного судового процесу.

При цьому показання як процесуальне джерело доказів з огляду на їх законодавчу дефініцію, мають певні ознаки, якими є:

- показання – це відомості, які надаються під час допиту (в усній або письмовій формі) (ознака, що стосується процесуальної форми отримання показань);

- показання можуть бути надані учасниками процесу (свідком, експертом, представником органу влади тощо) (ознака, що стосується суб'єкта їх надання);

- зв'язок відомостей, які становлять зміст показань, з обставинами, що мають значення для судового провадження (ознака, що стосується змісту показань).

Відсутність вказаних ознак позбавляє отримані відомості значення показань як процесуального джерела доказів у справі [428, с. 152].

Як зазначалося, згідно з чинним законодавством фактичні дані, що можуть бути доказами у конституційному судовому процесі, можуть містити:

- залучені до справи документи та матеріали, надані суб'єктом звернення до КСУ або отримані під час підготовки справи до розгляду;

- інформацію, яку отримали Велика палата, Сенат або Колегія у процесі розгляду справи (висновок експерта, роз'яснення спеціаліста, показання свідків тощо).

Закон про КСУ і Регламент не містять роз'яснень щодо понять «документи» і «матеріали», однак виходячи зі змісту їх відповідних положень можна зробити висновок, що у розумінні законодавця «документи» і «матеріали» як джерела доказів у конституційному судовому процесі не є тотожними й повинні розглядатися як різні форми таких джерел (носіїв інформації) (ч. 2 ст. 51, ч. 2 ст. 53, п.п. 1, 3 ч. 5 ст. 53, п.п. 7, 8 ч. 2 ст. 55 Закону, п. 7 ч. 1 § 54, п. 5 ч. 2 § 56 Регламенту тощо).

Водночас з огляду на зміст абз. 4 ч. 2 § 71 Регламенту, згідно з яким «документи, матеріали та інші предмети передаються головуючому на засіданні чи пленарному засіданні Сенату або Великої палати через судового розпорядника», можна висунути припущення, що:

- по-перше, документи і матеріали належать до категорії «предметів»;

– по-друге, в конституційному судовому процесі джерелами доказів можуть бути й інші (крім документів і матеріалів) предмети, перелік або ознаки яких не визначено законодавством.

У довідковій літературі, на відміну від законодавства, яким регулюється конституційний судовий процес, зазначені поняття як явища матеріального світу мають конкретні визначення, зокрема:

– документ – матеріальний об’єкт, що містить у зафіксованому вигляді інформацію, оформлений у заведеному порядку і має відповідно до чинного законодавства юридичну силу [82];

– предмет – річ, конкретний матеріальний об’єкт, тобто будь-яке конкретне матеріальне явище, що сприймається органами чуття [356, с. 527];

– матеріали – джерело, відомості, що слугують основою для чогось [351].

Вочевидь, останнє поняття не є тотожним поняттю «матеріали справи», яке по суті має визначатися як сукупність документів, матеріалів та інших предметів, що містять інформацію, необхідну для прийняття об’єктивного та обґрунтованого рішення у справі.

Зі змісту відповідних положень Закону про КСУ також випливає, що джерелами інформації, яка може бути сприйнята Судом як докази, можуть бути:

– письмові пояснення учасників конституційного провадження (ч. 1 ст. 72);
– надані учасниками цього провадження, матеріали та інша інформація, необхідні для повного і всебічного розгляду справи (ч. 2 ст. 72).

Водночас пояснення повинні бути правдивими, а документи, матеріали та інша інформація – достовірними (ч. 2 ст. 72 Закону про КСУ).

Цим Законом також передбачено обов’язковість надання суб’єктом права на звернення до Суду інформації, яка може бути використана як джерело доказів із конкретних питань, вирішення яких належить до його компетенції, зокрема у формі правового обґрунтування:

– тверджень щодо неконституційності міжнародного договору (його окремих положень) (ч. 3 ст. 53);

- тверджень щодо невідповідності Конституції України (неконституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою (ч. 4 ст. 53);

- тверджень щодо невідповідності Конституції України та законам України акта Верховної Ради АРК (його окремих положень) (ч. 6 ст. 53).

Закон не конкретизує, які саме об'єкти матеріального світу мають містити інформацію, яка є прийнятною для визнання цього об'єкта джерелом доказів у конституційному судовому процесі за справами такої категорії. Однак у цьому контексті можна послатися на вимоги ст. 53 Закону до змісту додатків до конституційного звернення щодо дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту:

- документи про створення та роботу спеціальної тимчасової слідчої комісії Верховної Ради для проведення розслідування, висновки і пропозиції цієї комісії;

- матеріали про розгляд парламентом висновків і пропозицій відповідної тимчасової слідчої комісії;

- рішення Верховної Ради про звинувачення Президента України у вчиненні державної зради або іншого злочину;

- рішення Верховної Ради про звернення до КСУ (ч. 5) [302].

Як приклад формування джерельної бази доказування в конституційному судовому процесі можна навести розгляд справи за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум» [86]. Для прийняття об'єктивного та обґрунтованого рішення Суд дослідив такі джерела доказів (носії інформації):

- свідчення народних депутатів України VI скликання;

- стенограму вечірнього пленарного засідання десятої сесії Верховної Ради VI скликання від 3 липня 2012 року, згідно з якою розгляд та ухвалення проекту Закону України «Про всеукраїнський референдум» № 9073 тривали з 16:08:47 до 16:10:51;

- інформацію Державної прикордонної служби України щодо перетину державного кордону України 3 липня 2012 року народними депутатами України, голоси яких були зараховані як присутніх на вечірньому пленарному засіданні Верховної Ради;
- інформацію щодо листків непрацездатності народних депутатів України, голоси яких були зараховані на підтримку проекту Закону № 9073;
- дані про результати письмової реєстрації народних депутатів України, проведеної 3 липня 2012 року на вечірньому пленарному засіданні Верховної Ради, згідно з якими було зареєстровано 258 народних депутатів України;
- дані про результати реєстрації народних депутатів України, встановлені за допомогою електронної системи «Рада-3», на вечірньому пленарному засіданні Верховної Ради 3 липня 2012 року о 16:00:35, згідно з якими було зареєстровано 363 народних депутати України;
- результати поіменного голосування народних депутатів України за допомогою електронної системи «Рада-3» на вечірньому пленарному засіданні Верховної Ради 3 липня 2012 року за проект Закону № 9073, згідно з якими 248 народних депутатів України проголосували «за»;
- дані про відсутність розгляду поправок та пропозицій, поданих народними депутатами України до проекту Закону № 9073;
- дані про відсутність на вечірньому пленарному засіданні Верховної Ради 3 липня 2012 року під час голосування в цілому за проект Закону № 9073 народних депутатів України, голоси яких були зараховані на його підтримку;
- дані про неособисте голосування народними депутатами України під час ухвалення проекту Закону № 9073 в цілому;
- відеозапис пленарного засідання Верховної Ради від 3 липня 2012 року, на якому відбулося остаточне голосування за проект Закону № 9073 та було прийнято Закон.

У результаті Суд виявив порушення визначеної Конституцією України процедури розгляду й ухвалення Закону України «Про всеукраїнський референдум» № 5475 (законопроект № 9073), встановив нелегітимність його мети

та невідповідність його положень вимогам Конституції України, на підставі чого дійшов висновку, що цей Закон повністю суперечить Конституції України (є неконституційним) [302].

«При зрозумілих, чітких законах, – писав свого часу Ч. Беккарія, – обов’язок судді полягає лише у встановленні фактів. Якщо для збору доказів потрібно проявити здібності і винахідливість, а висновки, зроблені на підставі цих доказів, необхідно представити ясними і точними, то під час прийняття рішення відповідно до даних висновків слід керуватися виключно здоровим глуздом, який надійніший, ніж знання судді, схильного всюди бачити злочинців і все підганяти під штучну схему, засвоєну ним зі студентської лави» [19, с. 113]. Ч. Беккарія також визначив основні ознаки, які показують, що істину щодо змісту та суті діяння за допомогою наявних доказів можна встановити лише приблизно:

«– коли докази про якісь дії залежать одні від інших, тобто коли ознак злочину не можна ні довести, ні затвердити інакше, ніж шляхом дослідження одних через інші;

– коли істина багатьох доказів залежить від істини одного тільки доказу, в той час коли число доказів ні примножує, ні применшує імовірності дій;

– коли сила всіх доказів полягає в силі того тільки доказу, від якого інші залежать, і якщо цей один доказ буде спростовано, то і всі інші разом з ним спростовуються».

Натомість, продовжує вчений, «якщо докази не залежать один від іншого і жодний із доказів не є особливим для пізнання істини, то можлива несправедливість одного доказу не тягне за собою несправедливості всіх інших» [19, с. 275].

Закордонна юриспруденція часто поділяє докази на правдиві і неправдиві, відповідно класифікує правдиві докази як допустимі, а неправдиві – як недопустимі. Ми вже зазначали, що така форма поділу доказів є не зовсім точною, оскільки документи, матеріали або інші предмети, визнані судом джерелами доказів у справі, *apriori* можуть бути тільки правдивими. У разі встановлення судом наявності неправдивої, недостовірної або сфальсифікованої інформації у

наданих документах, матеріалах або інших предметах вони взагалі не можуть вважатися доказами у конституційному судовому процесі.

Врешті-решт, як зазначає професор Дж. Нортон (Юридичний факультет Чикаго-Кент, США), судові рішення повинні ґрунтуватися на істині, що базується на доказах, тому первинним обов'язком судів є проведення належного провадження, щоб розглянути докази. Так званий закон доказів⁵⁰ складається переважно з процедурних норм, що стосуються доказів та подання фактів, незалежно від того, чи вони передбачають свідчення свідків, подання документів чи фізичних об'єктів, чи затвердження іноземного законодавства. Багато правил щодо доказів, які склалися в різних правових системах, ґрунтувалися переважно на досвіді та сформовані різними юридичними вимогами того, що є допустимим і достатнім доказом [501].

Цікавою також вбачається концепція професора права Г. Брандона (Університет Вірджинської юридичної школи, США), який вирізняє із загальної системи доказів так звані конституційні докази права, які, на його переконання, повинні в деяких аспектах розглядатися окремо від інших сфер конституційного права. Однак правило, продовжує він, щодо зміни функціонування доказових принципів шляхом створення конституційного бар'єру щодо допустимості доказів далеко не є відображенням традиційних доказових правових проблем, таких як релевантність⁵¹ та надійність [469, с. 72].

Питанням визначення доречності або допустимості доказів також приділяється значна увага в актах зарубіжного та міжнародного права. Так, допустимість доказів у будь-якому процесі, як постановляє Австралійський закон про докази, залежить від дотримання правил прийнятності та тлумачення, яке надається їм головуючим суддею. Оцінка якості доказів, а отже, ваги, яка їм надається, також має значення для головуючого судді в кожному конкретному випадку [459].

Згідно зі ст. 64 Правил процедури та доказування МКС:

⁵⁰ Ідеться про «Federal Rules of Evidence» // Edition Paperback by Michigan Legal Publishing Ltd, 2018.

⁵¹ Релевантність – від англ. *relevance* – міра відповідності отриманого результату бажаному.

– питання стосовно релевантності або прийнятності має бути порушено тоді, коли докази подаються до палати. У виняткових випадках, коли такі питання не були відомі, то під час подання доказів вони можуть бути негайно порушені після того, як стало відомо про проблему (ч. 1);

– Палата повинна давати підстави для будь-яких рішень, які вона ухвалює з доказових питань. Ці причини повинні бути поміщені в протокол судового розгляду, якщо вони ще не були включені до реєстру під час розгляду справи (ч. 2);

– Палата не розглядає докази, що визнаються невідповідними або неприйнятними (ч. 3) [243, с. 21].

Юридичні (правові) позиції з питань, пов'язаних із визначенням допустимості або недопустимості доказів у судовому процесі, виклав у низці своїх рішень і КСУ, зокрема, установивши, що:

– визнаватися допустимими і використовуватися як докази в кримінальній справі можуть тільки фактичні дані, отримані відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства. Перевірка доказів на їх допустимість є найважливішою гарантією забезпечення прав і свобод людини і громадянина в кримінальному процесі та ухвалення законного і справедливого рішення у справі [290];

– подані будь-якою фізичною або юридичною особою речі або документи (фактичні дані) не відповідають вимогам допустимості доказів, якщо вони отримані з порушенням прав і основоположних свобод людини, закріплених у Конституції України, зокрема внаслідок цілеспрямованих дій із застосуванням оперативно-розшукових заходів, передбачених законом [290];

– при оцінюванні на предмет допустимості як доказів у кримінальній справі фактичних даних, що містять інформацію про скоєння злочину чи підготовку до нього, необхідно враховувати ініціативний або ситуативний (випадковий) характер дій фізичних чи юридичних осіб, їх мету та цілеспрямованість при фіксуванні зазначених даних [290];

– основними засадами судочинства є, зокрема, законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості [273].

Умови прийнятності документів, матеріалів та іншої інформації (предметів) у конституційному судовому процесі визначаються відповідними положеннями Регламенту, зокрема:

– висновок експертизи повинен містити дані про особу, осіб, які проводили експертизу (спеціальність, науковий ступінь, вчене звання), назву справи, в якій проводилася експертиза, запитання, поставлені експерту, та відповіді на них. Висновок експертизи повинен бути засвідчений підписом експерта (експертів) (ч. 1 § 64);

– під час дослідження матеріалів справи Суд може скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями (висновками) спеціаліста, яким має бути особа, що володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів і може надати консультації під час дослідження матеріалів справи (ч.ч. 1, 2 § 65);

– для перевірки дотримання встановленої Конституцією України процедури розгляду, прийняття Верховною Радою законів України та інших актів або набрання ними чинності, а також для встановлення порушення Верховною Радою АРК Конституції України або законів України можуть бути допитані свідки. Свідком є особа, яка була учасником зазначених конституційних процедур або може підтвердити чи спростувати порушення Верховною Радою АРК Конституції України чи законів України (ч.ч. 1, 2 § 67).

Слід також зазначити, що згідно з Регламентом КСУ від 5 березня 1997 року, який втратив чинність, до джерел доказів належав також висновок тимчасової комісії КСУ, яка утворювалася для додаткового дослідження явищ та обставин, що мали значення для прийняття рішення у справі (§ 47) [255]. Однак утворення таких комісій при розгляді справ сенатом або Великою палатою чинним Регламентом не передбачено.

Висновки до розділу 4

1. В основу класифікації доказів у конституційному судовому процесі повинні бути покладені їх філософсько-методологічні ознаки: логічні, аксіологічні, онтологічні, епістемні.

2. Для класифікації доказів у конституційному судовому процесі може застосовуватися їх систематизація за джерелами інформації, на підставі яких ці докази було сформовано (формальними ознаками) за певною аналогією з прикладами класифікацій доказів у судових процесах загальної юрисдикції:

- за видами: матеріальні речові та особисті усні;
- залежно від стадії конституційного провадження: первинні попередні, додаткові попередні (зовнішні та внутрішні), додаткові вторинні.

3. Однією з форм класифікації доказів у конституційному судовому процесі є їх поділ за належністю до предмета доказування у справі: прямі та непрямі (опосередковані).

4. Хоча вітчизняне конституційне судочинство не має чітко вираженого прецедентного характеру, однак, класифікація доказів у конституційному судовому процесі буде неповною без урахування їх темпоральних ознак, зокрема у контексті впливу на формування юридичної позиції Суду: сьогоденні та перспективні (уніфіковані) докази.

5. Загальними класифікаційними ознаками для доказів, незалежно від джерела інформації, на підставі якої вони були сформовані, темпоральних ознак тощо, у конституційному судовому процесі є: законність, достовірність, належність та достатність. Доказування у конституційному судовому процесі підпорядковане загальним гносеологічним закономірностям та розуміється як творча діяльність суддів КСУ, учасників процесу, орієнтована на отримання достовірних знань про право.

6. Аксіологічний вимір доказів та доказування у конституційному судовому процесі залежить від суті та змісту цінностей конституціоналізму.

7. Онтологічні моменти доказування у конституційному судовому процесі тісно пов'язані з визначенням поняття буття права, його властивостей у розумінні сутності та існування у реальності соціально-політичних умов життєдіяльності соціуму.

8. Вирішальне значення серед доказів у конституційному судовому процесі мають докази, отримані за допомогою судової логіки, тобто спеціальної складової юридичної логіки, предметом якої, в свою чергу, є судове обґрунтування (судове доказування), та судової аналітики – інтелектуальної, логіко-мисленевої діяльності, спрямованої на вирішення практичних завдань.

9. Психологічні основи доказування в юридичному судовому процесі (конституційному, кримінальному, цивільному, адміністративному тощо) визначаються, насамперед, психологічними особливостями діяльності суб'єктів доказування. Хоча доказування у кожному з цих процесів має свої особливості, типовим для започаткування доказування є існування ситуації інформаційної невизначеності.

10. У конституційному судочинстві, на відміну від судочинства в загальних судах, фактор аудиторії, ірраціональні чинники, прийоми ораторського мистецтва, зокрема «риторично ефективні» докази, мають мінімальне значення для ухвалення рішення та його обґрунтування. У цьому виді судочинства переважають раціональні, аналітичні методи і побудови, характерні для науки.

11. Доказування у конституційному судовому процесі є формою пізнавальної діяльності, психологічна складова якої ґрунтується на окремих загальних засадах юридичної психології як галузі психології, що вивчає закономірності й механізми психіки людини у сфері регульованих правом відносин.

12. У Законі про КСУ йдеться не про збирання доказів за власною ініціативою Суду, а про «витребування» матеріалів або відомостей для забезпечення повноти розгляду справи, тому ці повноваження мають використовуватися виключно у випадках, коли:

- наданої учасниками конституційного судового процесу інформації недостатньо для прийняття об'єктивного та аргументованого рішення у справі;
- надана учасниками конституційного судового процесу інформація потребує додаткової перевірки або уточнення.

13. Доказам як філософської категорії та правового (юридичного) феномену притаманна дуалістична структура: по-перше, доказом є дані, отримані від учасників процесу, за допомогою яких суд робить відповідні висновки; по-друге, доказом є сам розумовий процес відповідного суб'єкта, під час якого обставина, яка встановлюється, співвідноситься з відомими обставинами.

14. Процесуальні джерела доказів – це певна процесуальна форма, за допомогою якої фактичні дані залучаються до сфери судового доказування. Закон про КСУ і Регламент не містять роз'яснень щодо понять «документи» і «матеріали», однак з огляду на зміст їх відповідних положень можна зробити висновок, що у розумінні законодавця документи і матеріали як джерела доказів у конституційному судовому процесі не є тотожними й повинні розглядатися як різні форми таких джерел (носіїв інформації).

15. Допустимість доказів у будь-якому процесі залежить від дотримання правил прийнятності та тлумачення, яке надається їм судом, оцінка якості доказу має значення у кожному конкретному випадку.

16. Юридичні (правові) позиції з питань, пов'язаних із визначенням допустимості або недопустимості доказів у судовому процесі, КСУ виклав у низці своїх рішень, зокрема, установивши, що визнаватися допустимими і використовуватися як докази в кримінальній справі можуть тільки фактичні дані, отримані відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства. Перевірка доказів на їх допустимість є найважливішою гарантією забезпечення прав і свобод людини і громадянина в кримінальному процесі та ухвалення законного і справедливого рішення у справі.

РОЗДІЛ 5

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ ДОКАЗУВАННЯ ТА НАДАННЯ ДОКАЗІВ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

5.1. Онтологічно-правові засади статусу суддів як суб'єктів доказування у конституційному судовому процесі

Судді як суб'єкту доказування у вітчизняному судовому процесі належить центральне місце в системі правового захисту конституційних та інших правових цінностей, припинення порушень права і відновлення порушеного права.

Професор права Г. Хазард (Єльський університет, США), аналізуючи це питання, зокрема, зазначає, що: «суддя в системі європейського права навіть більше, ніж адвокат у системі загального права, відповідальний за розвиток процедури доказування, чітке формування фактів, необхідних для обґрунтування правових положень, на яких ґрунтується рішення» [474, с. 38].

Це дійсно так, однак слід враховувати, що, на відміну від більшості судових процесів у судах загальної юрисдикції, рішення у конституційному судовому процесі ухвалюються виключно колегіально, визначеною законом мінімальною кількістю голосів суддів від повноважного складу Суду або його робочих органів (сенати, колегії). При розгляді справ усі судді мають рівні права та шляхом особистого голосування висловлюють своє ставлення щодо питань, які розглядаються, за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні кожного доказу з точки зору належності, допустимості, достовірності, в сукупності зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення. Колегіальний розгляд справи є однією з гарантій повного, всебічного й об'єктивного розгляду справ, постановлення законного, обґрунтованого і справедливого рішення.

Слід також зазначити, що у вітчизняних наукових колах превалює думка, згідно з якою юрисдикційність діяльності судді полягає в сукупності правоспроможностей суб'єктів з розгляду та розв'язання справ відповідної категорії [246, с. 105].

З цим загалом можна погодитись, однак слід зазначити, що юрисдикційність судді КСУ полягає також у тому, що він є суб'єктом доказування, при цьому у двох «іпостасях» – як суддя-доповідач у конкретній справі та як повноправний «співавтор» колегіального рішення Суду або його робочих органів за будь-якою справою.

Згідно зі ст. 59 Закону про КСУ суддя-доповідач у справі визначається шляхом розподілу звернень до Суду між суддями по чергово, в алфавітному порядку з урахуванням прізвища, імені та по батькові, за датою надходження та номером реєстрації безвідносно до форми звернення у порядку, встановленому Регламентом; він вивчає порушені у зверненні питання і готує матеріали на розгляд колегії, сенату, Великої палати (п. 1 ч. 4).

З цього приводу слід зазначити, що запровадження інституту судді-доповідача не є виключною ознакою конституційного судового процесу, він притаманний багатьом судовим процесам, у тому числі в органах міжнародного правосуддя.

Так, до повноважень судді-доповідача у судовому процесі Суду Європейського Союзу, від самого його початку, належать оцінка та систематизація аргументів (доказів – прим. Н. Ш.), наданих сторонами провадження. У разі потреби він складає звіт з узагальненням виявлених фактів та заявлених аргументів сторін і учасників, якщо такі є, що оприлюднюється мовою справи на слуханні. Суддя-доповідач також готує проект акта суду, який обговорюється та, з урахуванням зауважень, лягає в основу рішення [473].

Відповідно до положень «Правил процедури Конституційного Суду Республіки Сербія» Президент Суду для сприяння забезпеченню однорідності судової практики, призначає члена Конституційного Суду доповідачем для

підготовки проектів рішень та визначає графік внесення цих проектів до порядку денного засідань [244].

Таким чином, є підстави стверджувати, що незважаючи на відмінність процедури призначення основною функцією судді-доповідача є дослідження матеріалів справи та їх підготовка для розгляду Судом або його робочими органами.

Згідно зі ст. 59 Закону про КСУ для забезпечення реалізації зазначеної функції суддя-доповідач наділяється певними повноваженнями, зокрема:

- витребувати документи, матеріали, інші відомості, що стосуються справи, від суб'єкта звернення, Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Генерального прокурора, судів, інших органів державної влади, органів влади АРК, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій, громадських об'єднань (ч. 2);

- давати доручення відповідним підрозділам Секретаріату та встановити строки їх виконання (ч. 3);

- залучати спеціалістів для консультацій, дослідження документів (ч. 4);

- вносити на розгляд сенату, Великої палати пропозиції щодо призначення експертизи у справі, залучення до участі в конституційному провадженні спеціалістів, виклику посадових осіб, експертів, спеціалістів, свідків, уповноважених осіб, які діють від імені суб'єкта права на звернення, а також громадян, участь яких може сприяти об'єктивному та повному доказуванню при розгляді справи (ч. 5).

Для порівняння:

1) згідно зі ст. 27 вже згадуваних «Правил процедури Конституційного Суду Республіки Сербія» суддя-доповідач виконує такі дії:

- задає запитання заявнику або його представнику про сутність вимог, вислуховує його аргументи і пропонує, у разі необхідності, подати додаткові докази (ч. 1);

- задає запитання зацікавленій стороні або її представнику про обставини справи, констатує їх контраргументи і наявні докази та, у разі необхідності, пропонує викласти їх у письмовій формі (ч. 2);

- задає запитання свідкам і вирішує, чи слід їх викликати до суду (ч. 3);

- запитує та отримує документальні та матеріальні докази й інші необхідні матеріали від державних установ, інших організацій або осіб (ч. 4);

- є повноважним призначати експертизу і залучати фахівців, які неупереджено ставляться до результатів справи (ч. 5) [244], тощо;

2) відповідно до ст. 20 Закону про Конституційний Суд Республіки Молдова до повноважень судді-доповідача у підготовці до розгляду справи належать:

- передавати іншій стороні копію апеляції та доданих документів (п. «а»);

- розглядати можливі письмові заперечення іншої сторони щодо апеляції (п. «в»);

- вимагати від відповідних органів матеріали, пов'язані зі справою (п. «с»);

- вимагати проведення експертизи (п. «d»);

- вживати інших заходів для врегулювання справи (п. «е») [488];

3) у розділі 41 «Правил процедури Конституційного Суду Угорщини», зокрема, зазначається, що суддя-доповідач:

- може вживати всіх заходів і приймати усі рішення, віднесені законом до сфери компетенції Конституційного Суду, за винятком прийняття рішення по суті справи, а також зупинення процедури, передачі або відхилення справ, припинення процедури та організації проведення особистих або громадських слухань (ст. 1);

- може запросити інформацію від суду першої інстанції, який представив конституційну скаргу, або з Курії⁵² про питання, пов'язані з процедурою правового захисту законності у разі проведення повторного судового розгляду, який здійснюється паралельно з конституційним судовим процесом, або щодо однакового застосування закону (ст. 2) [524].

Згідно з вітчизняним та зарубіжним законодавством, яким визначаються повноваження судді-доповідача у конституційному судовому процесі, після

⁵² Курія – Верховний суд Угорщини.

завершення підготовки матеріалів, у тому числі формування доказової бази шляхом збирання, фіксації та оцінки доказів, справа передається на розгляд суду або його робочих органів для вирішення:

- по-перше, питання про відкриття або відмову у відкритті конституційного провадження у справі;
- по-друге, у разі відкриття конституційного провадження у справі, розгляду поставлених питань по суті.

В обох випадках суддя-доповідач готує проекти відповідних актів, які розглядаються судом або його робочими органами (колегіями, палатами, сенатами тощо).

Наприклад:

- згідно з § 55 Регламенту КСУ «на закриту частину пленарного засідання Великої палати суддя-доповідач у справі вносить питання для обговорення або проект резолютивної частини акта, або проект акта в цілому, який надається для ознайомлення суддям не пізніше як за три робочих дні до пленарного засідання (ч. 7);

– відповідно до закону про Конституційний Суд Республіки Латвія «суддя, провівши підготовчі дії і вважаючи, що справа є належним чином підготовленою, пропонує проекти рішення про передачу справи на розгляд в судове засідання» [525];

– якщо доповідач вважає, що справу добре підготовлено, як зазначається у розділі 41 «Правил процедури Конституційного Суду Угорщини», він повинен подати до органу – через Генерального секретаря – проект для подальшого розгляду по суті (ст. 5) [524].

Водночас, не заперечуючи важливість підготовчої роботи, яку здійснює суддя-доповідач, законодавець, як правило, виходить з презумпції колегіальності рішень органу конституційної юрисдикції, згідно з якою кожний суддя, що бере участь у розгляді справи, є, як зазначалося, «співавтором» рішень, висновків або інших актів суду. Зокрема, згідно зі ст. 35 Закону про Конституційний Суд Республіки Латвія:

– докази, представлені Конституційному Суду, не мають обов’язкової сили заздалегідь (ч. 1);

– суд оцінює докази відповідно до внутрішнього переконання суддів, яке має ґрунтуватися на детальному, всебічному й об’єктивному розслідуванні всього комплексу обставин справи на слуханнях у Суді відповідно до правил, встановлених законом [525].

Наприклад:

1) відповідно до § 55 Регламенту КСУ:

– на закритій частині пленарного засідання Великої палати судді КСУ вільно викладають свої думки з питань, що обговорюються, вносять пропозиції, поправки до проекту акта Суду. Тривалість та кількість виступів суддів на закритій частині пленарного засідання Великої палати не обмежуються (п. 8);

– суддям надається строк, як правило, не менше як три робочих дні для ознайомлення з проектом акта Суду та внесення пропозицій і поправок до нього. Пропозиції та сформульовані поправки суддів КСУ до проекту акта Суду вносяться, як правило, у письмовій формі. Голосування за кожен пропозицію та поправку проводиться окремо. Судді можуть вносити альтернативні проекти акта Суду, які за суттю відрізняються від проекту, запропонованого суддею-доповідачем (п. 9);

2) як встановлено «Правилами процедури Конституційного Суду Республіки Сербія», голосування проводиться за пропозицією судді-доповідача в цілому. За пропозицією судді-доповідача голосування може проводитися індивідуально щодо кожного запропонованого пункту проекту, тобто окремо щодо кожного спірного положення в рішенні. Якщо пропозиції судді-доповідача не було прийнято, він готує новий проект думок або рішень. Суд може призначити іншого суддю-доповідача для підготовки нового запропонованого рішення [244];

3) згідно з розділом 42 «Правил процедури Конституційного Суду Угорщини»:

– суддя Конституційного Суду може робити письмові зауваження щодо проекту, представляючи свою аргументовану позицію, відмінну від тієї, яка міститься в аргументації проекту (ст. 4);

– коментарі по суті, отримані від суддів Конституційного Суду в період подання зауважень, надаються усім суддям Конституційного Суду через Генерального секретаря (ст. 5);

– у разі прийняття коментарів доповідач ставить змінений проект (рішення або постанову) на повторний раунд коментарів протягом восьми робочих днів (ст. 6) [524].

Дослідження питання про роль та місце судді у доказуванні судового конституційного процесу, на наш погляд, було б неповним без аналізу такого правового феномену, як його окрема думка.

Стаття 93 Закону про КСУ установлює, що:

– суддя, який підписав рішення, висновок, ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження у справі або про закриття конституційного провадження, може викласти окрему думку в строки, встановлені Регламентом (ч. 1);

– суддя викладає окрему думку в письмовій формі, що додається до відповідного акта Суду та без зволікання оприлюднюється на офіційному веб-сайті Суду (ч. 2).

З юридичної точки зору, як зазначає у цьому контексті професор М. Сафта (Бухарестський університет, Румунія), окрема думка одного судді або кількох суддів означає висловлення іншої думки стосовно думки більшості складу колегії щодо остаточного рішення у певній справі. Законодавство використовує термін «окрема думка» у широкому значенні, що включає рівною мірою наявність суперечливого ставлення до думки більшості щодо рішення та його обґрунтування.

Водночас формулювання протилежних думок, продовжує М. Сафта, є відступом від принципу таємності обговорень, що дозволяє публічно оприлюднювати інші думки, висловлені під час обговорень, що, ймовірно, дадуть

більш повне уявлення про їх характер та предмет питання. Саме з огляду на цей аспект питання щодо прийнятності формулювання таких поглядів є суперечливим [512, с. 207].

Дійсно, погляди науковців щодо окремої думки судді в органі конституційної юрисдикції досить різноманітні.

Так, деякі правознавці вважають, що окрема думка, як і рішення Суду, є результатом діяльності спеціалізованого органу конституційного контролю [135, с. 152]. З цим навряд чи можна погодитися, оскільки на відміну від актів органу конституційної юрисдикції, які завжди є результатом його діяльності як колегіального органу, в окремій думці судді безпосередньо реалізується його особистий правовий статус.

З одного боку, як пише професор права Х. Штайнбергер, «вимога до Суду говорити «в один голос» надає чіткість заявам з питань конституційного права. Одностайність може посилити авторитет Суду. З іншого боку, дозвіл членам Суду публікувати окремі думки може продемонструвати широкий спектр юридичної аргументації, який можна розглядати як одну з демократичних рис конституційної юрисдикції. Це також може сприяти науковим дискусіям з питань конституції, допоможе виявити протиріччя в аргументації» [429, с. 43].

З цим не погоджується А. Головін, який виходячи з результатів аналізу змісту окремих думок, особливо викладених у 2008–2011 роках, дійшов висновку, що значна їх частина по суті є засобом популяризації не підтриманих КСУ власних авторських (або тих, прихильником яких є автор окремої думки) наукових концепцій та методологічних прийомів, а не засобом підвищення рівня професіоналізму суддів [61, с. 110].

Протилежної позиції дотримуються професор К. Келемен (Університет Еребру, Швеція), який зауважує, що, на відміну від заокеанських процесуалістів, у європейській юридичній науці все ще відсутнє комплексне емпіричне дослідження цього правового явища. Американські вчені проводили дослідження з кількох різних точок зору, насамперед вивчаючи взаємозв'язок між окремими думками та вченням про обов'язковість прецеденту з метою вирішення так званої

проблеми «першочергового значення множинності рішення», тобто рішень, підтриманих незначною більшістю суддів [483, с. 1346].

Водночас, слід констатувати, що, як показує аналіз вітчизняної юридичної літератури, феномен окремої думки судді як продукт його філософського підходу та психологічно-розумової діяльності все ще лишається малодослідженим. Зокрема, це стосується ролі окремої думки судді КСУ у доказуванні в конституційному судовому процесі, особливо коли правом висловити окрему думку користується суддя, який підтримав рішення Суду.

Наприклад, у Рішенні від 15 березня 2016 року Суд ухвалив, що в аспекті порушеного у конституційному поданні питання щодо положення «на наступній черговій сесії Верховної Ради України», застосоване у ст. 155 Конституції України відповідно до її цілей, у взаємозв'язку з положеннями ч. 2 ст. 8, ч. 1 ст. 82, ч.ч. 1, 2, 5 ст. 83, ч. 2 ст. 84, ч. 1 ст. 158 Основного Закону України, необхідно розуміти так, що наступною черговою сесією Верховної Ради України є чергова сесія парламенту, яка має відбутися відповідно до положень Розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» Основного Закону України та Регламенту Верховної Ради України і на якій законопроект про внесення змін до Конституції України, попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважатиметься прийнятим як закон, якщо за нього проголосує не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України [279].

Суддя КСУ В. Колесник в окремій думці щодо цього рішення *de facto* сформулював не протилежне по суті, а, на його думку, більш повне, уточнене роз'яснення змісту конституційної норми, яку досліджував Суд. Він, зокрема, зазначив, що «під наступною черговою сесією слід розуміти парламентську сесію, що починає свою роботу (офіційно відкривається) винятково лише у конституційно визначені терміни, тобто першого вівторка лютого або першого вівторка вересня, й обов'язково тільки через певний проміжок часу після офіційного завершення роботи попередньої парламентської сесії (на якій, власне, і відбулося попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції

України). Іншими словами, зазначене словосполучення необхідно розуміти так, що наступна чергова сесія – це парламентська сесія, що офіційно уже розпочала та продовжує свою роботу або ж має розпочатися пізніше (згодом), однак обов’язково тільки після завершення (офіційного закриття) попередньої парламентської сесії, але в межах розумного строку та тільки за умови, що її перше засідання є найближчим за часом до останнього засідання попередньої парламентської сесії і розпочинається винятково лише в один із конституційно визначених термінів: або першого вівторка лютого, або першого вівторка вересня (ч. 1 ст. 83 Конституції України)» [217].

На нашу думку, у цих випадках окрему думку слід розглядати як засіб надання додаткової інформації, яка хоча й не увійшла до конкретного рішення Суду, однак може бути використана у його подальшій діяльності, а її публікацію – як захід щодо популяризації філософської, психологічно-розумової та науково-дослідницької діяльності суддів з питань доказування у конституційному судовому процесі.

5.2. Формально-юридичні характеристики Секретаріату, Колегії, Сенату, Великої палати Конституційного Суду України як суб’єктів доказування

Статтею. 57 Закону про КСУ встановлено правило, згідно з яким матеріали конституційних подань, звернень або скарг, подані заявником до КСУ, підлягають попередній перевірці на відповідність формальним вимогам, встановленим законодавством, щодо їх прийнятності для розгляду. Суб’єктом доказування відповідності або невідповідності наданих до Суду матеріалів вимогам прийнятності в цій частині доказування у конституційному судовому процесі закон визначив Секретаріат, а предметом – відповідність формальних ознак конституційного подання, звернення або скарги зазначеним вимогам.

Підставою для рішення Секретаріату про прийняття або відмову у прийнятті конституційного подання чи звернення, як слушно зауважує

М. Костицький, є результат доказування їх відповідності Конституції, Закону про КСУ та Регламенту, тобто визначення відповідності встановленій формі, а не суті звернення чи подання. Останнє все-таки стосується компетенції колегій і складу КСУ [159, с. 163].

У цьому контексті слід зазначити, що запровадження процедури визначення формальних ознак прийнятності матеріалів, з якими заявник звертається до Суду, є характерним для початкової стадії будь-якого судового процесу. Це означає, що заяви (подання, звернення, скарги тощо) та долучені до них матеріали повинні містити докази відповідності встановленим законодавством вимогам до їх форми та наявності необхідних реквізитів.

Наприклад:

1) щоб мати право послатися на ст. 34 Конвенції, заявник повинен надати докази щодо дотримання двох умов: він має входити до однієї з категорій позивачів, зазначених у цій статті, і мати підстави вважати себе потерпілим від допущеного порушення Конвенції [245, с. 11].

Крім цього, згідно зі ст. 35 Конвенції Суд не розглядає жодної індивідуальної заяви, поданої згідно зі ст. 34, якщо вона:

а) є анонімною; або

б) за своєю суттю є ідентичною до заяви, що вже була розглянута Судом чи була подана на розгляд до іншого міжнародного органу розслідування або врегулювання і якщо вона не містить нових фактів у справі (ч. 2);

2) відповідно до ст. 17 Органічного закону Республіки Грузія про Конституційний Суд:

– уповноважений працівник Конституційного Суду повинен зареєструвати конституційне подання або конституційну скаргу, подані до Конституційного Суду, після вивчення формальних (а не сутнісних) аспектів матеріалів справи;

– у разі виявлення формальної неточності конституційне подання або конституційна скарга реєструється за згодою Секретаря Конституційного Суду, а позивач – автор конституційного подання (скарги) – або його представники отримують п'ятнадцять днів, щоб їх виправити;

– якщо в межах цього терміну неточності не було виправлено, реєстрація стає недійсною (ч. 1) [503, с. 54].

Закон про КСУ і Регламент не вирізняють формальні та неформальні вимоги щодо конституційних подань, звернень або скарг, водночас результати аналізу змісту ст.ст. 51, 53, 55 Закону та § 39 його Регламенту, на нашу думку, дають можливість віднести до формальних вимог наявність:

– повного переліку особистих даних або реквізитів суб'єктів права на конституційне подання, звернення або скаргу (прізвище, ім'я, по батькові, адреса зареєстрованого місця проживання або розміщення установи, організації чи органу влади, поштова або електронна адреса тощо);

– відомостей про представника суб'єкта права на конституційне подання;

– документів і матеріалів, на які посилається суб'єкт права на конституційне подання, звернення або скаргу, із зазначенням повного найменування, номера, дати ухвалення, джерела офіційного видання акта тощо та їх відповідності наданому переліку.

Отже, Секретаріат при здійсненні попередньої перевірки не повноважний вивчати зміст зазначених звернень до Суду в контексті суті порушених питань.

Водночас у Законі про КСУ особлива увага приділяється результатам перевірки формальних ознак конституційної скарги, що, на нашу думку, не є випадковим. Однією з головних причин запровадження процедури попередньої перевірки заяв, які надходять до судів, є необхідність уникнення їх перевантаження як негативного явища, що має наслідком порушення загальновизнаного принципу діяльності судової влади – прийняття рішень у справах у «розумні строки».

Дійсно, найбільш гостро проблема перевантаження Суду виникає під час розгляду справ за конституційними скаргами. З метою запобігання таким ситуаціям, наприклад, у Польщі конституційні скарги підлягають дослідженню у департаменті попереднього контролю конституційних скарг та звернень, а потім – одним із суддів Трибуналу; у Латвії конституційну скаргу після реєстрації розглядає Голова Конституційного Суду та його заступник, які, у разі якщо вона

виявляється поза компетенцією Суду, повідомляють про це позивачу; в Іспанії попередній відбір індивідуальних конституційних скарг здійснює палата з трьох суддів, яка може немотивованою ухвалою оголосити про їх неприйнятність [431, с. 128].

Згідно зі ст. 57 Закону про КСУ «якщо конституційна скарга за формою не відповідає вимогам Закону, керівник Секретаріату повертає її суб'єкту права на конституційну скаргу із зазначенням, яким вимогам Закону вона не відповідає. Повернення конституційної скарги не перешкоджає повторному зверненню до Суду з дотриманням вимог цього Закону» (ч. 3).

У разі якщо попередня перевірка не встановила порушень формальних вимог щодо прийнятності конституційне подання, звернення або скарги відповідно до ч. 1 § 42 Регламенту Секретаріат здійснює підготовку попереднього висновку про наявність підстав для відкриття конституційного провадження у справі або відмови у відкритті конституційного провадження у справі за конституційними скаргами, які за формою відповідають вимогам Закону, а також за конституційними поданнями та конституційними зверненнями.

У подальшому підготовку справи для вирішення питання про відкриття конституційного провадження або про відмову у відкритті конституційного провадження у справі здійснює суддя-доповідач.

Предметом доказування на цьому етапі конституційного судового процесу є відповідність звернення до Суду вимогам Закону про КСУ, які опосередковано впливають зі змісту його ст. 62, зокрема:

- звернення до Суду повинно здійснюватися належним суб'єктом;
- вирішення питань, порушених у конституційному поданні, зверненні абоскарзі, повинно належати до компетенції КСУ;
- конституційне подання чи звернення повинно відповідати вимогам, передбаченим цим Законом, а конституційна скарга – вимогам щодо її прийнятності;
- оскаржений акт (його окремі положення), щодо якого порушено питання конституційності, є чинним, крім випадків, передбачених ч. 2 ст. 8 цього Закону,

згідно з якою «з метою захисту та відновлення прав особи Суд розглядає питання щодо конституційності акта (його окремих положень), який втратив чинність, але продовжує застосовуватися до правовідносин, що виникли під час його чинності»;

– відсутність рішення, висновку Суду щодо того самого предмета конституційного подання або звернення чи конституційної скарги, а також ухвал Суду про відмову у відкритті конституційного провадження у справі або про закриття конституційного провадження у справі, якщо їх постановлено на підставі звернення до Суду неналежного суб'єкта або неналежності до повноважень Суду вирішення порушених питань.

Наприклад, вирішуючи питання щодо відкриття конституційного провадження у справі:

а) за конституційною скаргою громадянина Є. Раценка Перша колегія суддів Другого сенату КСУ установила, що:

відповідно до ч. 1 ст. 147, ст. 151-1 Конституції України питання, порушене в конституційній скарзі, підвідомче Суду;

конституційна скарга відповідає вимогам Закону про КСУ щодо її форми і змісту (ст.ст. 50, 55) та подана належним суб'єктом права на конституційну скаргу (ст. 56).

З огляду на це колегія ухвалила відкрити конституційне провадження у справі;

б) за конституційною скаргою громадянина В.Т. Чабаненка, ця ж Колегія виходила з того, що у Законі про КСУ передбачено, що конституційна скарга має містити, зокрема, обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих конституційних прав людини, на думку заявника, зазнало порушення внаслідок застосування оскарженого закону.

Водночас зазначила колегія особа, яка звертається до КСУ, повинна не лише зазначити, а й аргументовано довести, як саме закон (його окремі положення) обмежує чи порушує її конкретне конституційне право, та обґрунтувати, що таке обмеження є неконституційним.

Колегія установила, що оскільки разова грошова допомога не є постійною щомісячною виплатою, то вона не має ознак соціальних виплат (пенсії, інших видів соціальних виплат та допомоги), передбачених у ст. 46 Конституції України, а її дія на вказану разову грошову допомогу не поширюється.

Отже, конституційна скарга в частині конституційності п. 26 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України є неприйнятною, що є підставою для відмови у відкритті конституційного провадження у справі згідно з п. 4 ст. 62 Закону про КСУ – неприйнятність конституційної скарги [401];

в) за конституційною скаргою громадянина І.Є. Салати, ця ж Колегія суддів виходила з того, що згідно з ч. 1 ст. 55 Закону про КСУ конституційною скаргою є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки конституційності закону (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у заявника. Натомість І. Салата просить КСУ перевірити на конституційність положення ч. 1 ст. 257 Кодексу України про адміністративні правопорушення, що як впливає зі змісту судових рішень, копії яких долучені до конституційної скарги, не застосовано, отже, не може бути предметом перевірки КСУ на конституційність.

Вказане є підставою для відмови у відкритті конституційного провадження у справі згідно з п. 2 ч. 1 ст. 62 Закону про КСУ – неналежність до повноважень КСУ питань, порушених у конституційній скарзі [402].

Аналіз законодавчого регулювання та практики діяльності міжнародних судів, а також органів конституційної юрисдикції зарубіжних країн показує, що вирішення питань про відкриття або відмову у відкритті провадження у справі є обов'язковим етапом судового процесу.

1. Так, згідно зі ст. 35 Конвенції ЄСПЛ оголошує неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, подану згідно зі ст. 34, якщо він вважає:

а) що ця заява несумісна з положеннями Конвенції або протоколів до неї, явно необґрунтована або є зловживанням правом на подання заяви; або

б) що заявник не зазнав суттєвої шкоди, якщо тільки повага до прав людини, гарантованих Конвенцією і протоколами до неї, не вимагає розгляду заяви по суті, а також за умови, що на цій підставі не може бути відхилена жодна справа, яку національний суд не розглянув належним чином (ч. 3).

Суд відхиляє будь-яку заяву, яку він вважає неприйнятною згідно з цією статтею. Він може зробити це на будь-якій стадії провадження у справі (ч. 4). Суб'єктом доказування відповідності заяви критеріям прийнятності є суддя, що діє одноособово [247].

2. Конституційна скарга відповідно до ст. 55^b Закону про Конституційний Суд Республіки Словенія визнається неприйнятною:

- якщо оскаржено не індивідуальний акт, за яким орган державної влади, орган місцевого самоврядування або інші носії державної влади вирішили питання, що стосуються реалізації особистих прав, обов'язків чи юридичних інтересів скажника;

- якщо заявник не має особистої законної зацікавленості у прийнятті рішення за конституційною скаргою;

- якщо скаргу не було подано у строк, встановлений законом;

- якщо не були вичерпані усі інші засоби правового захисту;

- якщо скарга була подана неналежним суб'єктом [451] тощо.

3. Оскаржений закон або його окремі положення повинні застосовуватися при прийнятті судового рішення у справі заявника.

Наприклад, Конституційний Суд Республіки Чехія у Рішенні від 29 березня 2011 року, зокрема, зазначив, що у цій справі:

- а) мала місце суперечка щодо конституційності встановлення результатів виборів до столичної ради міста Праги (осінь 2010 року);

- б) результат цих виборів був оскаржений у заяві, поданій до адміністративного суду, рішення якого, в свою чергу, було пізніше оскаржено у конституційній скарзі;

в) конституційна скарга була доповнена у формі заяв про неконституційність законодавчого положення, яким регулюється порядок утворення виборчих округів;

г) оскаржене законодавче положення не було застосовано адміністративним судом у справі заявника, що є підставою для відмови у розгляді скарги [449, с. 123–124].

Слід зазначити, що хоча вимоги щодо прийнятності звернень до органу конституційної юрисдикції багатьох зарубіжних країн є схожими, процедура прийняття рішення щодо відкриття або відмову у відкритті конституційного провадження має все ж таки суттєві відмінності.

Так, згідно зі ст. 29 Органічного закону Республіки Грузія про Конституційний Суд:

– розгляд питання про прийнятність позову/подання починається з доповіді судді-доповідача, який повинен:

а) звітувати Конституційному Суду на підставі позову/подання;

б) відповідати на запитання суддів (ч. 2);

– після повідомлення Конституційний Суд заслуховує пояснення заявника, запрошеного на засідання, автора подання, його представника або захисника інтересів і ставить їм запитання (ч. 3);

– після завершення процедур, передбачених ч. 3 цієї статті, судді повинні піти у кімнату для обговорення, про що голова засідання повідомляє осіб, присутніх у залі суду (ч. 4).

Суб'єктом доказування та прийняття рішення про прийнятність заяви (подання) для розгляду справи по суті є Рада/Пленум Суду [503, с. 54].

У деяких країнах закон передбачає можливість відмови у відкритті конституційного провадження навіть за умови дотримання умов прийнятності звернення до конституційного суду.

Так, згідно із законодавством Туреччини оцінка прийнятності окремих заяв здійснюється комісіями Конституційного Суду. Мета перевірки допустимості полягає в тому, щоб перевірити, чи належить вирішення питань, порушених у

заяві, до юрисдикції суду. Водночас, як зазначає відомий турецький адвокат Н. Юлван, суд може визнати заяву неприйнятною, навіть якщо вона є бездоганно обґрунтованою, однак не має суттєвого значення для тлумачення або застосування Конституції чи для визначення обсягу та меж основних прав, а заявник не надав доказів завдання йому будь-якого значного збитку. Обґрунтування визнання цих причин неприйняття заяв полягає у необхідності захисту суду від надмірного навантаження та надання йому часу для розгляду більш серйозних питань у галузі дотримання основних прав людини [529, с. 184].

Коментуючи стан справ з розгляду конституційних справ у Федеральному конституційному суді ФРН, колишній його керівник професор Ю. Лімбах, зокрема, зазначила, «що після об'єднання Німеччини загальна кількість скарг коливається в межах 4500–5000. Але слід пам'ятати, що тільки 2,7 % всіх звернень до суду вирішуються по суті. Причому ця цифра залишається практично незмінною протягом півстоліття існування Суду. У нас є спеціальна процедура, яка дозволяє відділити зерно від половини. Колегії, що складаються з трьох суддів, розглядають скарги й вирішують, чи порушується в цьому позові справді конституційне питання. Ми не займаємося дрібницями, навіть якщо вони стосуються конституційного права» [190].

Існують також інші відмінності. Так, у прецедентному праві Конституційного Суду Латвійської Республіки можна виокремити ситуації, коли порушення основних прав визнається достатньою підставою для розгляду справи:

перша – коли оскаржуване правове положення застосовується до конкретної особи, а порушення основних прав вважається суттєвим. У таких ситуаціях заявка буде визнана прийнятною, якщо вона відповідає всім іншим вимогам;

друга – настає у випадках, коли звернення ґрунтується на доказах можливого (потенційного) порушення. Суд відкривав та розглядав і такі справи щодо порушень Конституції, які, як очікується, відбудуться в майбутньому. Метою ініціювання справи на основі очікуваного порушення є запобігання його виникненню або його усунення на першій стадії. Принцип обґрунтованості

забороняє суду чекати, доки неминучий збиток буде спричинений оскаржуваним правовим положенням [444].

Слід також зазначити, що згідно з вітчизняним законодавством сенати та Велика палата не пов'язані ухвалами колегій про відкриття або відмову у відкритті конституційного провадження. У разі коли ці органи Суду як суб'єкти доказування встановлять наявність доказів, достатніх для відкриття або відмови у відкритті конституційного провадження, вони ухвалюють таке рішення навіть у випадках, коли колегія ухвалила протилежне.

Наприклад, розглянувши питання про відкриття конституційного провадження у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 2 ст. 26 Закону України «Про Національну поліцію», Суд, зокрема, установив:

– суб'єкт права на подання зазначає, що відсутність законних захисних положень, які б обмежували дискрецію державного органу, забезпечували належний захист від свавільного втручання у право на особисте життя шляхом відібрання і зберігання зразків ДНК, призводить до невідповідності положення, яке надає повноваження вживати відповідні заходи поліції, принципу верховенства права щодо передбачуваності закону, тому ці положення не відповідають положенням ст. 3, ч.ч. 1–3 ст. 8 та ч.ч. 1, 2 ст. 32 Конституції України у їх взаємозв'язку;

– Колегія суддів КСУ постановила Ухвалу від 16 травня 2017 року про відмову у відкритті конституційного провадження у справі;

– КСУ, вирішуючи питання щодо відкриття конституційного провадження у цій справі, виходить з того, що згідно зі ст.ст. 147, 150 Конституції України, ч. 1 ст. 52 Закону про КСУ Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є належним суб'єктом права на конституційне подання, порушене ним питання підвідомче КСУ. Конституційне подання за формою і змістом відповідає вимогам ст.ст. 50, 51 Закону про КСУ. З огляду на наведене Суд вважає, що є підстави для відкриття конституційного провадження у справі [391].

Специфіка доказування у конституційному судовому процесі на його заключній стадії полягає у тому, що суб'єкти доказування, які наділені повноваженнями приймати остаточне рішення у справі (сенати, Велика палата), як правило, оперують не стільки самими відомостями (інформацією), скільки їх правовою оцінкою, яка значною мірою ґрунтується на засадах філософії права, логіки, конституційного права та інших наук.

За цих обставин, на нашу думку, слід погодитися з академіком Ю. Бауліним, який стверджує, що «для вирішення питання конституційності положень закону необхідно спочатку з'ясувати зміст як цих положень, так і статей Конституції, про невідповідність яким стверджується у конституційному поданні чи конституційній скарзі. Для цього застосовуються методи аналізу і синтезу, тобто дослідження характерних ознак елементів, визначення принципів їх взаємодії в аспекті порушених питань. Таким чином, застосовується метод герменевтики, що отримав назву «герменевтичного (гадамерівського) кола», який полягає у тому, що усвідомленню (тлумаченню) змісту та суті тексту передують розуміння значення його елементів, однак при цьому правильне тлумачення цих елементів можливе лише за усвідомлення суті та напряду думки автора щодо всього тексту у цілому» [16, с. 529].

Особливе та одне з вирішальних значень у доказуванні на стадії прийняття рішення по суті у конституційному судовому процесі мають сформульовані Судом юридичні (правові) позиції, які, як зазначалося, можна диференціювати:

- по-перше, на такі, що, як правило, можуть бути застосовані при вирішенні питання у конкретній справі;
- по-друге, на такі, що мають, так би мовити, універсальний характер та можуть використовуватися як докази при вирішенні питань, порушених в інших справах.

Наприклад:

- «...акти за рішенням КСУ визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення

або набрання ними чинності. Неконституційним може бути визнаний, зокрема, той правовий акт, стосовно якого були порушені процесуальні вимоги, що встановлюються Конституцією України, а не іншими правовими актами» [275];

– «важливою складовою механізму здійснення влади народом є встановлені законодавцем виборчі системи, зміст яких має значення для характеру відповідного представницького мандата та особливостей функціонування інституту конституційної відповідальності в системі представницьких органів» [307] тощо.

Юридичні (правові) позиції, які формуються Судом у процесі доказування шляхом використання методів філософії права, дослідницьких методів на інших науках, окрім конституційних принципів та засад діяльності демократичної, правової та соціальної Української держави, ґрунтуються також на результатах спільної розумової діяльності КСУ як колегіального органу суддів шляхом зібрання, аналізу, оцінки та використання доказів у справах, які мають значення для прийняття об'єктивного та обґрунтованого рішення з питань, вирішення яких належать до компетенції Суду.

Джерелами отримання таких доказів можуть бути:

а) юридична (правова) аргументація, отримана в результаті тлумачення Конституції, наприклад, як зазначив КСУ:

– «положення ч. 1 ст. 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує» [313];

або «в аспекті конституційного подання положення ч. 8 ст. 83 Конституції України у системному зв'язку з положеннями ч.ч. 6, 7 ст. 83, п. 9 ч. 1 ст. 106, ч.ч. 3, 4 ст. 114 Конституції України слід розуміти так, що внесення пропозицій відповідно до Конституції України Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України та щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів

України належить виключно до повноважень коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді, сформованої згідно з ч.ч. 6, 7 ст. 83 Конституції України» [308];

б) акти міжнародного права, рішення міжнародних судових установ, рекомендації впливових міжнародних організацій у галузі права, положення міжнародних договорів, ратифікованих парламентом, наприклад:

– «КСУ вважає, що, втілюючи приписи України щодо законодавчого регулювання, Верховна Рада має дотримуватися міжнародних стандартів проведення референдумів, зокрема позицій Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанської Комісії). У Висновку «Керівні принципи для демократичних референдумів на національному рівні» від 11 липня 2001 року № 190/2002 ухваленому Венеціанською Комісією на 47-й сесії (Венеція, 6–7 липня 2001 року), зазначено: «Застосування референдумів повинно бути підпорядковане юридичній системі в цілому, а особливо нормам, які регулюють перегляд Конституції. Зокрема, референдум не може бути проведений, якщо Конституція не передбачає його, наприклад коли конституційна реформа є предметом виключної юрисдикції парламенту» (п.п. 3 п. II.B)» [302];

– «право на житло передбачено в міжнародно-правових актах Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи. Зокрема, у Загальній декларації прав людини 1948 року визначено, що кожна людина має право на житло (п. 1 ст. 25). У Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року держави-учасниці визнали право кожного на достатній життєвий рівень, у тому числі на житло (п. 1 ст. 11)» [272];

в) акти вітчизняного законодавства, наприклад:

– «положення ч. 1 ст. 276 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яке передбачає, що «справа про адміністративне правопорушення розглядається за місцем його вчинення», в аспекті порушеного у конституційному поданні питання необхідно розуміти так, що використане в ньому словосполучення «за місцем його вчинення» визначає адміністративно-територіальну одиницю, на яку поширюється юрисдикція відповідного органу,

уповноваженого законом розглядати справу про адміністративне правопорушення» [304];

– «в аспекті конституційного звернення словосполучення «пенсіонерів по старості», що міститься в абз. 6 ст. 125 Житлового кодексу Української РСР, відповідно до якого пенсіонери по старості не можуть бути виселені зі службових жилих приміщень без надання іншого жилого приміщення, необхідно розуміти так, що до пенсіонерів по старості, крім осіб, яким згідно з законодавством України призначено пенсію за віком, віднесено також осіб, що вийшли на пенсію за віком зі зменшенням пенсійного віку, встановленого ст. 26 Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року № 1058-IV зі змінами, зокрема, на підставі ст. 55 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-XII зі змінами» [272];

г) відомості (інформація), яка міститься у конституційному поданні, зверненні або скарзі та долучених до них матеріалах, показання учасників конституційного судового процесу (суб’єкт права звернення до Суду, представники органу державної влади, акт якого оскаржено, свідки, експерти, спеціалісти тощо), наприклад:

– «у конституційному поданні Президент України, посилаючись на ч. 2 ст. 8 Конституції України, порушив питання про невідповідність Конституції України окремих положень Закону України «Про приватизацію державного майна». Суб’єкт права на конституційне подання, зокрема, вважає, що не відповідають Конституції України положення ч. 4 ст. 3 та ч. 7 ст. 7 Закону, які всупереч ч. 3 ст. 41 Конституції України поширюють положення зазначеного Закону на приватизацію комунального майна, внаслідок чого комунальна власність автоматично включена до складу державної власності. Разом з тим у Законі України «Про приватизацію державного майна», виходячи з його назви, мають бути врегульовані питання приватизації лише об’єктів державного майна. У запереченнях на викладені у конституційному поданні доводи Голова Верховної Ради України, погодившись з визначенням Конституцією України самостійного

статусу об'єктів комунальної власності, зазначив, що, оскільки окремого законодавчого акта з питань приватизації об'єктів комунального майна не прийнято і механізм приватизації цих об'єктів відсутній, порядок їх приватизації визначений даним Законом, що не суперечить ч. 3 ст. 41 Конституції України» [264];

– «за висновками фінансово-економічної експертизи, не є складовими Державного бюджету України Пенсійний фонд (з деякими суперечностями в чинному законодавстві), фінансові ресурси загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і національно-культурного розвитку, охорони довкілля, якщо кошти на фінансування зазначених програм залучалися з інших джерел (не були передбачені в структурі асигнувань з Державного бюджету України на відповідний рік), зокрема, від економічної допомоги іноземних держав, міжнародних організацій або від іноземних кредитів, отриманих без гарантій Кабінету Міністрів України» [296];

– «про порушення прав молодіжних та дитячих організацій, що не входять до складу Українського національного комітету молодіжних організацій, дав пояснення і залучений КСУ до участі у розгляді справи свідок» [274];

г) відомості (інформація), отримані у відповідях на запити до осіб або установ, які, як правило, не залучаються до безпосередньої участі у конституційному судовому процесі, а виконують роль консультантів судді-доповідача, колегій, сенатів та Великої палати КСУ з питань, які мають значення для вирішення справи по суті (науково-дослідні установи в галузі права, кафедри вищих юридичних закладів освіти, інститути громадянського суспільства тощо), наприклад:

1. У зв'язку зі здійсненням підготовки матеріалів у справі № 1-1/2016 (про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) суддя-доповідач звернувся із запитом до відповідних вищих медичних закладів освіти для отримання професійної інформації з питань, порушених у конституційному поданні, та отримав відповіді від:

а) Національного медичного інституту ім. О. О. Богомольця, у якій, зокрема, зазначалося, що згідно з вітчизняним законодавством особа, яка страждає на психічний розлад, може бути госпіталізована до психіатричного закладу без її усвідомленої згоди або без згоди її законного представника, якщо її обстеження або лікування можливі лише в стаціонарних умовах та при встановленні в особі тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона:

вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що є небезпечними для неї чи оточуючих;

неспроможна самотійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність.

Такий підхід до надання психіатричної допомоги в екстрених випадках є прагненням мінімізації зумовленої хворобливим психічним станом пацієнта небезпеки для нього самого та його оточення. Він збігається з положеннями відповідних міжнародних нормативно-правових документів та документів інших країн, у тому числі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в якій вказується на «законне затримання психічнохворих» [46];

б) Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського, автори якої пояснили, що справа за заявою про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку чи про припинення надання амбулаторної психіатричної допомоги, госпіталізацію у примусовому порядку розглядається в присутності особи, щодо якої вирішується питання про надання їй психіатричної допомоги у примусовому порядку, з обов'язковою участю прокурора, лікаря-психіатра, представника психіатричного закладу, що подав заяву, та законного представника особи, щодо якої розглядаються питання, пов'язані з наданням психіатричної допомоги.

Така практика є європейською. Європейський Суд приділяє належну увагу гарантіям для осіб, яких поміщено у психіатричний заклад.

Ці гарантії сформульовані у справі (за заявою № 15816/04) «Вінтерверп проти Нідерландів» (Winterwerp v. the Netherlands), у рішенні за якою ЄСПЛ

вказав, які вимоги необхідно виконувати державі, щоб затримання особи відповідало п. 1(е) ст. 5 Конвенції.

По-перше, необхідно переконливо довести компетентному національному органу реальний розлад психіки особи. Це потребує проведення об'єктивної медичної (психіатричної) експертизи. Причому у медичному висновку повинно бути зазначено, що психічний стан цієї особи вимагає обов'язкової госпіталізації.

По-друге, розлад психіки особи має бути такої інтенсивності, щоб тримання особи у психіатричному закладі було законним.

По-третє, тримання особи у психіатричному закладі не може бути законним, якщо розлад психіки припинився. Суд також наголосив, що тримання під вартою особи з психічними розладами буде законним на підставі п. 1(е) ст. 5 Конвенції тільки тоді, коли здійснюватиметься у лікарні, клініці чи іншому відповідному для цього хворого закладі, хоча ні лікування, ні відповідні умови не регулюються цим пунктом [47].

2. Відповідно до запиту судді-доповідача у справі № 1-28/2017 (щодо конституційності положення третього речення ч. 3 ст. 315 КПК України) до Суду надійшла відповідь від Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого. У ній, зокрема, зазначалося, що згідно з усталеною практикою ЄСПЛ не допускається тримання під вартою підозрюваного, обвинуваченого без судового рішення, що унеможлиблює, зокрема, й «автоматичне» продовження застосування такого запобіжного заходу.

Тому за відсутності відповідних клопотань сторін суд під час підготовчого судового засідання уповноважений поставити перед сторонами питання про запобіжний захід (для якого КПК передбачено обмежений строк дії), оскільки саме суд на цій стадії процесу відповідає за дотримання розумних строків розгляду (п. 2.1 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 року). З огляду на викладене зазначене положення КПК має бути визнано неконституційним [48].

3. Під час підготовки матеріалів справи № 1-5/2005 (про здійснення влади народом) суддя-доповідач на свої запити отримав відповіді від:

а) Таврійського національного університету імені В. Л. Вернадського, в якій наголошувалося, що «зміна порядку обрання Президента України, позбавлення виборців права на прямі вибори Президента та надання такого права Верховній Раді не може здійснюватися в порядку, встановленому ст. 155 Конституції України, оскільки це суперечило б ст. 5 Конституції України. Зазначені зміни можуть бути здійснені лише в порядку, що встановлений ст. 156 Конституції України» [49];

б) Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича, в якій, зокрема, пояснювалося, що зміна порядку виборів Президента України (перехід від прямого до непрямого виборчого права) обмежуватиме певною мірою виборчі права громадянина України, оскільки з точки зору класичної теорії представництва між його персональним волевиявленням і майбутнім главою держави з'являється посередник – парламент. Як нам видається, у такому випадку некоректно говорити про те, що зміна порядку обрання Президента України пов'язана зі скороченням обсягів влади, яку народ здійснює безпосередньо. Конституція України (ст.ст. 5, 69) тільки встановлює способи і форми здійснення народного волевиявлення. До того ж, в Основному Законі названі далеко не усі форми здійснення народовладдя [50].

5.3. Гносеологічно-правові основи надання доказів суб'єктами права на конституційне подання/звернення чи скаргу

Поняття пізнання та доказування у судовому процесі є філософсько-правовими категоріями, які на відміну від суто філософських, що охоплюють загальні форми пізнання навколишнього світу, відображають лише окремі відносини, які належать до сфери діяльності суб'єктів судового доказування. Водночас пізнання у судовому процесі ґрунтується на пізнаних закономірностях у суспільних та природних явищах і спрямоване не на подальше заглиблення у сутність об'єкта, а на встановлення істини конкретного факту.

Специфіка такого пізнання обумовлена низкою обмежень та приписів процесуального й етичного характеру, що пояснюється своєрідністю предмета дослідження. Доказування досягає своєї мети тільки у випадках правильного визначення предмета доказування, його меж і суб'єктів [403, с. 7].

Відрізняючись певними особливостями, пізнання у юриспруденції з гносеологічної точки зору є прикладним пізнанням емпіричного рівня, і йому притаманні всі риси такого пізнання у загальнофілософському сенсі. В той же час, це пізнання може мати юридично значущий результат, якщо буде здійснюватися як доказування, оскільки пізнання і доказування є нерозривно пов'язаними процесами. Так, доказування в судовому, у тому числі конституційному, процесі є сукупністю процесуальної діяльності всіх його суб'єктів, яка органічно поєднує дві рівноцінні сторони: емпіричну (розумову), яка ґрунтується на філософській концепції пізнавальності об'єктів матеріального світу та обставин, що виникають під час їх взаємодії, а також практичну, характерною ознакою якої є урегульованість на законодавчому рівні.

У цьому контексті слід погодитися з правознавцями, які вважають, що саме правильна оцінка фактів при прийнятті рішення у справі є змістом та результатом процесуальної діяльності не лише суду, а й інших осіб, які беруть участь у справі. Інший підхід веде до недооцінювання ролі осіб, які беруть участь у справі, в процесі формування у суддів правильних висновків про правову кваліфікацію фактів і сутність справи. Встановлення дійсних фактичних обставин справи – це обов'язок суду, виконанню якого сприяє активна діяльність усіх інших суб'єктів доказування⁵³. Отже, судове доказування є різновидом пізнання, що передбачає діяльність суду, осіб, які беруть участь у справі, їх представників [30, с. 204–205].

Таким чином, суб'єкти доказування у судовому процесі – це, насамперед, його учасники, яким процесуальним законом надано повноваження здійснювати в рамках процесуальних відносин діяльність, що полягає у зборі, перевірці та оцінці доказів, з метою виокремлення та пізнання обставин, які мають значення для встановлення об'єктивної істини в конкретній справі.

⁵³ Ідеться про судовий процес з питань, що належать до компетенції судів загальної юрисдикції.

Інколи суб'єктів доказування поділяють на певні групи. Наприклад, на лідируючих суб'єктів (суд), осіб, безпосередньо зацікавлених у результатах справи, тобто суб'єктів – «споживачів» результатів процесу і їх представників, та інших суб'єктів, що залучаються до процесу доказування (свідки, експерти, перекладачі) [4, с. 112].

Приблизно за такою схемою в юридичній літературі розподіляються суб'єкти доказування у судових процесах у вітчизняних судах загальної юрисдикції та деяких міжнародних судах.

Так, суб'єктами судового доказування у цивільному процесі є суд, особи, які беруть участь у справі, та інші учасники процесу, які мають матеріально-правову та процесуально-правову заінтересованість у вирішенні справи і які відповідно до своїх процесуальних прав та обов'язків вчиняють дії, що мають значення для вирішення цивільної справи [30, с. 206].

Натомість, на думку з М. Строговича, до суб'єктів кримінально-процесуального доказування належать виключно учасники процесу, які виконують процесуальну функцію (обвинувачення, захист чи вирішення справи). Такими суб'єктами, на його думку, є: суд, прокурор, орган дізнання, обвинувачений, захисник, потерпілий [367, с. 203]. Таке розуміння суб'єктів доказування нашло відображення у вітчизняних процесуальних актах та актах багатьох зарубіжних країн, наприклад:

– згідно з Кримінально-процесуальним законом Республіки Латвія: «суб'єктами доказування вважаються всі залучені в кримінальний процес особи, на яких цим Законом покладено обов'язок або надано право здійснювати доведення» (ч. 1 ст. 126) [389];

– відповідно до ст. 132 Кримінального процесуального кодексу Туркменістану:

доказування полягає в збиранні, дослідженні, оцінці і використанні доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для законного, обґрунтованого і справедливого вирішення справи (ч. 1);

обов'язок доведення існування підстав кримінальної відповідальності і провину підсудного лежить на державному обвинувачі (ч. 2) [390].

Суб'єктами доказування у вітчизняному адміністративному процесі згідно з Кодексом адміністративного судочинства України є:

- 1) адміністративний суд (ст.ст. 17–20);
- 2) сторони – позивач та відповідач, треті особи (ст. 47);
- 3) представники сторін та третіх осіб, органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб у суді (ст.ст. 47, 56, 60);
- 4) свідок, експерт, спеціаліст, перекладач (ст. 62) [123].

Суб'єктами судового доказування у вітчизняному господарському процесі є: суд, особи, які беруть участь у справі, й інші учасники процесу, які мають матеріально-правову і процесуально-правову зацікавленість у вирішенні справи і які відповідно до своїх процесуальних прав і обов'язків здійснюють дії, що мають значення для вирішення господарської справи.

Відповідно до ст. 92 КПК України: обов'язок доказування обставин, передбачених ст. 91 цього Кодексу, за винятком випадків, передбачених ч. 2 цієї статті, покладається на слідчого, прокурора та, в установлених цим Кодексом випадках, на потерпілого (ч. 1); обов'язок доказування належності та допустимості доказів, даних щодо розміру процесуальних витрат та обставин, які характеризують обвинуваченого, покладається на сторону, що їх подає (ч. 2) [171].

Як правило, такі судові процеси мають змагальний характер, що полягає у принциповій можливості для сторін у справі бути «поінформованими про всі наявні докази чи зафіксовані зауваження і мати можливість їх коментувати, подавати будь-які зауваження, а обов'язок суду – їх розглянути» [385, с. 119]. Водночас докази для підтвердження своїх аргументів повинні подавати сторони, а суд, за загальним правилом, не збирає докази з власної ініціативи, наприклад:

– згідно з Кримінально-процесуальним кодексом Республіки Казахстан: «суд досліджує наявні в справі і представлені докази способами, передбаченими

цим Кодексом. Суд не має права за власною ініціативою збирати додаткові докази з метою усунення неповноти досудового розслідування» (ч. 1 ст. 24) [388];

– відповідно до ст. 15 Цивільного процесуального кодексу Республіки Казахстан:

цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності та рівноправності сторін. Сторони, які беруть участь у цивільному процесі, наділені цим Кодексом рівними можливостями відстоювати свою позицію (ч. 1);

сторони обирають під час цивільного судочинства свою позицію, способи і засоби її відстоювання самостійно і незалежно від суду та інших осіб, які беруть участь у справі (ч. 2);

суд повністю звільнений від збору доказів з власної ініціативи з метою встановлення фактичних обставин справи, однак за мотивованим клопотанням сторони надає їй сприяння в отриманні необхідних матеріалів у порядку, передбаченому цим Кодексом (ч. 3) [124].

Також необхідно наголосити, що саме таке розуміння змагальності, як вважають деякі фахівці у галузі міжнародного права, знайшло відображення й у низці рішень ЄСПЛ, у яких, зокрема, зазначається, що «право на змагальний судовий процес передбачає як для обвинувачення, так і для захисту можливість ознайомитися з доказами, наданими другою стороною» [250, с. 8].

Водночас у вітчизняному законодавстві та міжнародній судовій практиці існують винятки, зокрема на відміну від цивільного судочинства, в адміністративному не виключається можливість суду перевірити надану суб'єктами доказування інформацію, у тому числі збирати докази з власної ініціативи, якщо у нього є сумніви щодо достовірності цих обставин та добровільності їх визнання, наприклад:

– у вітчизняному адміністративному судочинстві таке правило обґрунтоване принципом офіційного з'ясування обставин у справі, що не властиво повністю змагальному цивільному судочинству [226, с. 138];

– право витребувати додаткові докази на власний розсуд має Міжнародний комерційний арбітражний суд (Трибунал) у разі необхідності вивчення технічних або інших питань, що потребують спеціального досвіду [438].

Як зазначає професор права В. Стен (Університет Нью-Джерсі, США), сторони у будь-якому судовому процесі повинні мати право надавати докази, які суд повинен розглянути, однак його незаперечним правом є право прийняти їх чи знехтувати ними на власний розсуд. На його переконання, аргументи сторін судового процесу, а також докази з інших джерел, які суд може використати, різняться в різних судових системах. Наприклад, У деяких країнах сторони можуть тільки вносити пропозицію про виклик свідків, а суд вирішує доцільність їх залучення. Не існує у світі також узагальнюючого правила щодо визначення таких понять, як «закон», «факт» та «доказ» [513, с. 23].

Останнім часом дедалі більшого поширення набуває концепція, згідно з якою обов'язок суду розглянути надані сторонами докази «виключає» його з переліку суб'єктів доказування у судовому процесі. Вважається, що суд стоїть над сторонами в процесі, він судить, а не доказує, функція дослідження та оцінки наданих сторонами доказів належить йому лише на стадії судового слідства. Але реалізація цієї функції ще не означає участі в доказуванні, бо суд не повинен збирати докази, тобто формувати доказову базу [21, с. 26]. Схожої позиції дотримуються і деякі вітчизняні правознавці, на думку яких, суд пізнає, а доказують сторони [118, с. 328].

Це змушує нас знову повернутися до питання, що є доказом, а що доказуванням. Щодо першого – ситуація більш-менш однозначна. А щодо доказування, то вона постає як технологія встановлення істини. Постає запитання: прихильника зазначеної концепції виключають суд із суб'єктів встановлення істини, а хто ж у такому разі її (істину) встановлює?

Суто в теоретичному сенсі концепція наведених авторів, безумовно, має право на життя, однак стосовно визначення суб'єктів доказування у конституційному судовому процесі є абсолютно неприйнятною, виходячи, зокрема, з такого.

По-перше, вітчизняний конституційний судовий процес не є змагальним, оскільки, на відміну від законодавства деяких зарубіжних країн, особи, залучені до нього, згідно з законодавством мають статус не сторін, що є обов'язковим у змагальному судовому процесі, а учасників. При цьому змагальність у процесі виключається під час розгляду всіх категорій питань, вирішення яких належить до повноважень КСУ, а не тільки тлумачення, як вважають деякі правознавці.

На наше переконання, визначення конституційного судового процесу змагальним, про що стверджують Н. Райкова [254], А. Калманова [105], М. Жамборов [89], Ю. Курохтін [180] та інші, полягає у тому, що вони відносять змагальність до конституційних принципів та поширюють її дію на судові процеси у всіх галузях права у їх країні.

Натомість, відповідно до Конституції України змагальність належить не до конституційних принципів, а до засад здійснення правосуддя судами загальної юрисдикції (п. 3 ч. 2 ст. 129). Стосовно КСУ, який згідно з чинною редакцією Основного Закону України, не належить до системи вітчизняного правосуддя загальних судів, - його діяльність ґрунтується на принципах: верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків (ч. 2 ст. 147), а не на засадах змагальності, рівності прав сторін тощо. Тобто судовий конституційний контроль мало пов'язаний із дослідженням фактичних обставин справи, доказом їх повноти та достовірності [216, с. 480], з чим у цілому варто погодитися. Однак слід зазначити, що до функцій судового конституційного контролю не належить дослідження не лише фактичних обставин справи, а й ухваленого у цій справі рішення суду або іншого органу державної влади, його законності, повноти та доказовості. До його повноважень віднесено виключно вирішення питання конституційності застосованих цими владними органами законів та інших правових актів.

Водночас орган конституційної юрисдикції, який здійснює зазначений контроль, не лише не пов'язаний інформацією, наданою учасниками конституційного судового процесу, а й використовує її на свій розсуд та має

повноваження, в разі необхідності, отримувати необхідну інформацію зі своєї власної ініціативи, наприклад шляхом запитів, однак не шляхом здійснення слідчих дій та не перебираючи на себе функції судів загальної юрисдикції.

По-друге, гносеологічна складова доказування у судовому процесі полягає у застосуванні аксіологічних та онтологічних методів для пізнання обставин, які становлять предмет доказування, а функціональна – у роботі з доказами: їх збиранні, дослідженні, оцінці й використанні. З цих усіх елементів як гносеологічної, так і функціональної складових доказування у конституційному судовому процесі, до повноважень його учасників віднесено лише надання інформації, яка може бути використана Судом як докази. Здійснення доказування у повному обсязі є виключною прерогативою КСУ і здійснюється його робочими органами у порядку та обсязі, що встановлені законодавством.

«На відміну від інших судів, – зауважує з цього приводу М. Костицький, – тягар доказування лягає на КСУ, а не на суб'єктів права на конституційне подання і звернення (та конституційну скаргу – при. Н. Ш..) чи інших учасників процесу» [159, с. 163].

У той же час з огляду на зміст положень Закону про КСУ та Регламенту, процедура доказування в конституційному судовому процесі передбачає дотримання обов'язкових стадій, на кожній з яких функцію доказування реалізує визначений ними орган КСУ:

Секретаріат – на стадії доказування прийнятності наданих до Суду матеріалів;

суддя-доповідач у справі, колегія суддів, а в окремих випадках сенат чи Велика палата – на стадії доказування можливості відкриття конституційного провадження у справі;

сенат чи Велика палата – на стадіях доказування у процесі розгляду справи по суті та прийняття рішення з питань, порушених у конституційному поданні, зверненні або скарзі.

По-третє, Закон про КСУ поділяє учасників конституційного провадження на дві групи:

- до першої належать суб'єкт права на конституційне подання, зверненням або скаргу та визначено їх статус як «учасник конституційного провадження»;
- до другої – залучені Судом до участі у розгляді справи органи та посадові особи, свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі та інші особи зі статусом «залучений учасник конституційного провадження» (ч. 1 ст. 70).

Закон також визначає права та обов'язки учасників залежно від їх статусу. Спільним для обох груп є обов'язок у разі запрошення з'являтися на засідання, пленарне засідання сенату, Великої палати, давати правдиві пояснення, надавати документи, матеріали та іншу інформацію, необхідні для повного та всебічного доказування при розгляді справи. Вони також несуть юридичну відповідальність за ненадання інформації або надання завідомо недостовірних документів, матеріалів, іншої недостовірної інформації (ч. 3 ст. 71, ч. 2 ст. 72).

Водночас, на відміну від залученого учасника конституційного провадження, учасник цього провадження наділений правом подавати клопотання під час засідання, пленарного засідання, які сенат чи Велика палата розглядає в залі засідань або в окремій кімнаті для обговорення (ч. 2 ст. 71), та ставити з дозволу головуєчого запитання іншим учасникам конституційного провадження (п. 4 ч. 1 ст. 71).

На перший погляд, останнє можна розцінити як участь у процесі доказування, однак це не так, оскільки ставити запитання учасник може виключно з дозволу Суду. До того ж згідно з п. 5 § 58 Регламенту КСУ, відповідаючи на запитання, «учасники конституційного провадження, залучені учасники конституційного провадження звертаються до Суду». Тобто йдеться не про дискусію між учасниками як одну з форм доказування, а про надання додаткової інформації, оцінку якої в контексті необхідності для повного та всебічного розгляду справи здійснює виключно Суд.

Таким чином, оскільки суб'єкти права на конституційне подання, звернення або скаргу та інші учасники конституційного судового процесу не уповноважені законодавцем брати участь у дослідженні, оцінці й використанні доказів, на нашу

думку, їх статус у процесі доказування доцільно визначити як суб'єкти надання інформації, яка може бути використана Судом у процесі доказування.

Згідно зі ст. 150 Конституції України суб'єктами на конституційне подання щодо вирішення питань про конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента та Уряду, правових актів Верховної Ради АРК та надання офіційного тлумачення Конституції України визначено: Президента України, щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховну Раду АРК.

Законом про КСУ встановлено правило, за яким конституційне подання має містити обґрунтування тверджень щодо неконституційності акта (його окремих положень), а у разі порушення питання про офіційне тлумачення Конституції України – обґрунтування підстав, які спричинили потребу в тлумаченні (ч.ч. 3, 4 ст. 51). На практиці це означає, що суб'єкти права на конституційне подання зобов'язані надати докази того, що оскарженим правовим актом (його окремими положеннями) у неконституційний спосіб врегульовано певні правовідносини, які виникають у життєдіяльності соціуму, або того, що відсутність офіційного тлумачення конституційних положень має наслідком порушення прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина чи інших основоположних принципів діяльності держави.

Наприклад, у січні 2017 року до КСУ надійшло конституційне подання Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо конституційності положень «речення третього частини третьої статті 315 Кримінального процесуального кодексу України», відповідно до якого «застосування заходів забезпечення кримінального провадження, обраних на стадії досудового розслідування, за відсутності відповідних клопотань сторін кримінального провадження вважається продовженням».

Закріплення норми, згідно з якою запобіжний захід у виді тримання особи під вартою або домашнього арешту має вважатися продовженням у разі відсутності клопотань сторін про зміну або скасування такого заходу, як

зазначалося у поданні, позбавляє особу належного захисту від свавілля та суперечить вимогам ч. 1 ст. 8, ч. 2 ст. 29 Конституції України.

На підтвердження неконституційності оскарженого положення КПК України заявник надав Суду низку доказів:

а) копії рішень КСУ з викладеними в них юридичними позиціями щодо визначення поняття «право на свободу», яке означає, що «особа є вільною у своїй діяльності від зовнішнього втручання, за винятком обмежень, які встановлюються Конституцією та законами України» [265];

б) копії рішень ЄСПЛ у справах:

– «Маккей проти Сполученого Королівства» від 3 жовтня 2006 року, яким встановлено, що «стаття 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року разом із статтями 2, 3 та 4 посідає провідне місце серед основоположних прав, що гарантують фізичну безпеку особи, і тому її важливість є надзвичайною. Її основною метою є запобігання свавільному чи невинуватеному позбавленню свободи» [195];

– «Ігнатов проти України» від 15 грудня 2016 року, в якому сформульована юридична позиція ЄСПЛ, згідно з якою «відсутність будь-яких підстав, наданих судовими органами у своїх рішеннях, які дозволяють затримання протягом тривалого періоду часу, є несумісною з принципом захисту від свавілля, закріпленим у параграфі 1 статті 5 Конвенції» [263].

На думку суб'єкта права на конституційне подання, оскаржене положення КПК України неодноразово застосовувалося вітчизняними судами загальної юрисдикції під час розгляду кримінальних справ, що мало наслідком порушення конституційних гарантій права на свободу та особисту недоторканність.

Колегія суддів КСУ, дослідивши надані докази неконституційності вказаного положення КПК України, визнала їх достатніми для відкриття конституційного провадження у справі, а в подальшому на підставі цих доказів Суд прийняв рішення щодо неконституційності оскаржених положень цього Закону.

Суб'єктами права на звернення до КСУ щодо надання висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, ст. 151 Конституції визначає: Президента України або щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, або Кабінет Міністрів України (ч. 1). У конституційному зверненні з цього питання Закон про КСУ зобов'язує суб'єкта права на таке звернення надати докази неконституційності міжнародного договору або його окремих положень (ч. 3 ст. 53).

Наприклад, Президент України звернувся до КСУ з конституційним поданням про надання висновку щодо конституційності Римського Статуту МКС – міжнародного договору, який вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість.

На думку автора конституційного подання, обставини, які доказують неконституційність цього міжнародного договору, полягають, зокрема, у такому:

- положення ст. 27 Статуту щодо його застосування однаково до всіх осіб, незважаючи на їх посадове становище, суперечить конституційним приписам, якими на час виконання повноважень гарантується недоторканність народним депутатам України, Президенту України і суддям;

- передача осіб МКС державою, виконання вироку щодо особи третьою державою, судове переслідування не узгоджуються з ч. 2 ст. 25 Конституції України, відповідно до якої громадянин України не може бути виданий іншій державі, в тому числі й у порядку кримінального судочинства;

- згідно з Конституцією України не допускається делегування функцій судів України іншим органам та створення судів, не передбачених Основним Законом України;

- визнання державою-учасницею юрисдикції МКС та здійснення ним функцій і повноважень на території будь-якої держави не узгоджуються з ч. 2 ст. 5 Конституції, яка не допускає здійснення народом влади, в тому числі судової, через міжнародні органи;

– уповноваження Асамблеї держав-учасниць визначати елементи складу злочинів та вносити до них поправки стосовно правил судочинства та визначення покарань не узгоджуються з п.п. 14, 22 ч. 1 ст. 92 та ст. 75 Конституції України;

– фактичне поширення на громадян України дії законів іншої держави під час відбування покарання позбавляє їх прав, гарантованих Конституцією, та не узгоджується з її ч. 3 ст. 63, за якою засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду [37], тощо.

Як випливає з матеріалів цієї справи, інші учасники конституційного судового процесу також надали певну інформацію, яка, на їх думку, має відношення для питання, що розглядається Судом. Зокрема, представник Міністерства закордонних справ України наголосивши на тому, що положення Статуту не суперечать Конституції України, а тому він може бути ратифікований парламентом без внесення змін до Основного Закону України, послався на результати аналітичного дослідження практики міжнародного кримінального судочинства [37].

Віднесення до повноважень КСУ надання висновків про відповідність (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України (ч. 2 ст. 151), є новелою Конституції України у чинній редакції. Однак слід зазначити, що у практиці Суду мав місце розгляд схожого за змістом питання.

Так, народні депутати України звернулися до КСУ з конституційним поданням про визнання неконституційним Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» від 15 січня 2000 року [305].

У конституційному поданні автори клопотання як докази неконституційності зазначеного Указу, зокрема, надали копію Рішення КСУ від 27 березня 1998 року, в якому Суд наголосив, що конституційне виборче та референдумне право громадян може бути реалізоване «лише за наявності

відповідних законів, що заповнюють прогалини у виборчому законодавстві» [305]. Тобто, на думку народних депутатів України, це є доказом того, що встановлення певних правил, які регламентують процедуру голосування, у тому числі щодо визначення «змісту бюлетеня для таємного голосування» та фінансування порядку підготовки і проведення всеукраїнського референдуму, не належить до повноважень глави держави та повинно визначатися не його Указом, а виключно законом.

Відповідно до ст. 151 Конституції України парламент є єдиним суб'єктом звернення до КСУ щодо надання висновку про додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента з поста в порядку імпічменту.

У разі подання до Суду конституційного звернення з цього питання Закон про КСУ зобов'язує Верховну Раду надати докази додержання конституційної процедури розслідування і розгляду такої справи, які повинні бути надані Суду у вигляді копій матеріалів рішень парламенту, висновків і пропозицій спеціальної тимчасової слідчої комісії, а також інших документів, які стосуються розгляду цього питання (ч. 5 ст. 53). Водночас Суд має отримати докази того, що всі надані документи є достовірними, тобто прийнятими з дотриманням конституційно визначеної процедури розгляду та ухвалення актів парламенту, зокрема, це стосується документального підтвердження наявності необхідної кількості голосів народних депутатів України, за умови їх особистого голосування.

Подання до КСУ конституційного звернення з питань порушення Верховною Радою АРК законів України належить до виключних повноважень Президента України. Згідно із Законом про КСУ таке звернення повинне також містити обґрунтування тверджень Глави держави (ч. 6 ст. 53). Особливістю справ такої категорії є те, що суб'єкт права на конституційне звернення може надавати докази порушення не тільки Конституції, а й законів України. Тобто має місце виняток із загального правила, за яким вирішення питань законності правових актів не належить до повноважень КСУ.

Наприклад, виконуючий обов'язки Президента України звернувся до КСУ з клопотанням визнати неконституційною Постанову Верховної Ради АРК «Про проведення загальнокримського референдуму» від 6 березня 2014 року № 1702-6/14.

Як докази суб'єкт права на конституційне звернення надав копію зазначеної постанови, зі змісту якої, на його думку, випливає, що Верховна Рада АРК діяла всупереч Конституції України та Конституції АРК, затвердженій Законом України від 23 грудня 1998 року № 350-XIV, за якими:

по-перше, АРК є невід'ємною складовою України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, належать до її відання;

по-друге, громадяни України, які постійно проживають в АРК, беруть участь, зокрема шляхом референдумів, через органи влади АРК, у вирішенні виключно питань, що належать до відання АРК [277], тощо.

На завершення слід зазначити, що законодавство не обмежує можливості надання доказів суб'єктами права на конституційне подання або конституційне звернення виключно шляхом їх залучення до зазначених клопотань, зокрема:

відповідно до ст. 71 Закону про КСУ:

– учасник конституційного провадження має право надавати усні та письмові пояснення (п. 2 ч. 1); викладати свої думки з питань, що розглядаються (п. 3 ч. 1); ставити з дозволу головуєчого запитання іншим учасникам конституційного провадження (п. 4 ч. 1); заявляти клопотання (п. 5 ч. 1), які сенат чи Велика палата розглядає в залі засідань або в окремій кімнаті для обговорення (ч. 2);

– учасник конституційного провадження зобов'язаний у разі запрошення з'являтися на засідання, пленарне засідання сенату, Великої палати, давати правдиві пояснення, надавати документи, матеріали та іншу інформацію, необхідні для повного та всебічного розгляду справи (ч. 3);

згідно з Регламентом інформацію, яку Суд у подальшому може використати у доказуванні в конституційному судовому процесі, суб'єкт права на конституційне подання або звернення має можливість надати у відповідях на

запитання судді-доповідача, суддів КСУ та на виступах (піп. 5–7 ч. 4 § 53, ч. 4 § 57).

Таким чином, спираючись на викладене, можна стверджувати, що надання суб'єктами права на звернення до КСУ достовірних доказів твердження про неконституційність оскарженого правового акта або з інших питань, вирішення яких віднесено до компетенції Суду, є обов'язковою умовою прийнятності конституційного подання або звернення.

До таких доказів належать: приписи Конституції та законів України, акти або дії органів державної влади та їх посадових осіб, рішення судів загальної юрисдикції, юридичні позиції КСУ та міжнародних судових органів, положення міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано парламентом, інші матеріали та документи, які стосуються справи.

Закон про КСУ визначає суб'єктом права на конституційну скаргу особу, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України. Як впливає з положень статей 55 та 56 цього Закону, під поняттям «особа» слід розуміти як фізичну, так і юридичну особу, крім юридичної особи публічного права.

У цьому контексті слід зазначити, що це питання у наукових колах тривалий час було дискусійним. Річ у тому, як слушно зауважує О. Литвинов, що ст. 55 міститься у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Основного Закону України, тобто у тій його частині, в якій ідеться виключно про права фізичної особи. До того ж згідно із зазначеним конституційним приписом право звернутися з конституційною скаргою до КСУ гарантується кожному, тобто громадянам, іноземцям та особам без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах [188].

Що стосується прав юридичної особи, то про них у розділі II Конституції взагалі не йдеться, а згадується лише у двох випадках:

– по-перше, у ч. 2 ст. 14, згідно з якою: «право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону»;

– по-друге, у ч. 3 ст. 152, що встановлює правило, за яким «матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку».

Тому, на нашу думку, слід погодитися з тим, що віднесення фізичних осіб приватного права до суб'єктів права звернення до Суду з конституційною скаргою ґрунтується більшою мірою не на позитивістському підході до правотворчої діяльності, а на філософсько-правових засадах ідеології справедливості, «яка значною мірою дістала відображення в Конституції України в концепції справедливості закону» [285].

Цього, однак, не можна сказати щодо юридичних осіб публічного права, зокрема органів місцевого самоврядування утворених, згідно з ч. 1 ст. 143 Конституції України, територіальними громадами села, селища, міста, які внаслідок судової реформи взагалі позбавлені права звернення до КСУ за захистом своїх прав, свобод та законних інтересів, наприклад від свавілля центральних органів влади. Це викликає принаймні подив у контексті Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, реалізація якої повинна сприяти «посиленню правової, організаційної та матеріальної спроможності територіальних громад, органів місцевого самоврядування, провадженню їх діяльності з дотриманням принципів та положень Європейської хартії місцевого самоврядування» [155].

Як приклад можна послатися на конституційне законодавство ФРН, згідно з яким конституційна скарга може подаватися будь-якою фізичною чи юридичною особою, яка вважає, що її основні права, гарантовані ст.ст. 1–19 Основного Закону або певні права, які є рівноцінними основним правам, передбачені ст.ст. 20(4), 33, 38, 101, 103, 104 Основного Закону, були порушені німецьким державним органом влади» [450].

Так само згідно зі ст. 79 Конституції Республіки Польща подавати конституційну скаргу може «кожен, чиї конституційні права й свободи було порушено». Польська доктрина та практика Конституційного Трибуналу

трактують це положення так, що воно охоплює як фізичних осіб – громадян, іноземців та апатридів, так і юридичних осіб [174, с. 47].

Аналіз змісту відповідних положень Закону про КСУ показує, що визначивши коло суб'єктів права на звернення до нього з конституційною скаргою, Закон водночас зобов'язує їх надати правове обґрунтування з доказами того, що:

- оскаржений закон було застосовано судом при вирішенні саме його справи;
- судові рішення є остаточним у справі щодо зазначеної особи;
- скаржником вичерпано всі інші національні засоби юридичного захисту;
- внаслідок застосування закону зазнало порушення конкретне з гарантованих Конституцією України прав людини.

З цього приводу слід зазначити:

1. Обов'язок надати докази того, що застосування оскарженого закону мало наслідком порушення конкретного права саме стосовно особи, яка звертається з конституційною скаргою, як вимога її прийнятності конституційної скарги доволі часто установлюється і законодавством зарубіжних країн.

Так, Закон про Конституційний Суд Республіки Латвія установлює, що «особа може подати конституційну скаргу, якщо вона вважає, що неконституційні правові норми порушують її основні права. Відповідно, заявник повинен обґрунтувати, яким чином, на його думку, оскаржуване положення порушило його основні права. На цьому етапі заявник не зобов'язаний довести, що спірне положення дійсно несумісне з правовим положенням вищого юридичного рангу. Однак порушення основних прав має бути прямим та індивідуальним. Тому заявник повинен продемонструвати, що порушення основних прав, спричинених оскаржуваним нормативним положенням, безпосередньо стосується його або її. У заявці особа повинна чітко вказати, що оскаржуване положення було застосовано до неї або що воно може інакше порушувати її права» [444].

Згідно із законодавством ФРН позивач повинен постраждати індивідуально, на цей час, зараз і безпосередньо та внаслідок порушення його основних прав [450].

Відповідно до ст. 144 Конституції Австрійської Республіки Конституційний Суд розглядає скарги на рішення органів управління, якщо особа, що подала скаргу, стверджує, що таким рішенням порушено її право, гарантоване конституційним законом, або про те, що порушення її прав пов'язане із застосуванням незаконної постанови, антиконституційного закону чи протиправного договору. За таких самих умов Конституційний Суд розглядає скарги на видання органом управління наказу чи вчинення примусового впливу, що спрямований проти окремої особи [134, с. 105].

Те ж саме передбачено й Конституцією Польщі, до того ж польське законодавство вимагає, щоб у скарзі було чітко обґрунтовано факт безпосереднього і реального, а не потенційно можливого порушення конкретного конституційного права особи [174, с. 49].

Викладене кореспондується з положеннями Конвенції, за якими ЄСПЛ розглядає справи щодо порушення прав і свобод, виключно визначених цією Конвенцією [127].

2. Згідно зі сталою законодавчою практикою зарубіжних країн конституційна скарга є прийнятною лише за умови вичерпання всіх національних юридичних засобів правового захисту, зокрема у судах загальної юрисдикції.

Так, згідно зі ст. 131 Конституції Республіки Албанія «Конституційний Суд вирішує питання щодо кінцевого рішення у скаргах приватних осіб про порушення їх конституційних прав на ведення належного за законом судового процесу, але після того, як будуть вичерпані усі юридичні засоби захисту цих прав» [134, с. 208].

Відповідно до ст. 44 Органічного Закону Королівства Іспанії про Конституційний Суд «заяви з приводу таких, що перебувають під захистом конституційних прав і свобод, порушених прямо і безпосередньо в результаті дії

або бездіяльності судового органу, можуть бути подані при дотриманні таких умов: а) мають бути вичерпані усі можливості захисту через подачу заяв...» [224].

У Законі про Конституційний Суд Латвійської Республіки цю вимогу сформульовано дещо по-іншому: «конституційну скаргу можна подати лише тоді, коли використані усі можливості захисту зазначених прав загальними способами захисту права або якщо таких можливостей немає» (ст. 192) [92].

Конституційна скарга до Конституційного Трибуналу Польщі також може бути подана лише після вичерпання особою усіх інших доступних процесуальних способів оскарження рішення, яке її не влаштовує, у польських судах [134, с. 49].

Викладене кореспондується зі ст. 35 Конвенції, згідно з якою ЄСПЛ «може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права» (ч. 1).

Водночас законодавство деяких зарубіжних країн передбачає, що орган конституційної юрисдикції, як виняток, може взяти до розгляду конституційну скаргу до вичерпання всіх способів захисту, якщо «він вважає порушення прав явним, а виконання відповідного акта може завдати заявнику непоправної шкоди» [93], якщо «конституційна скарга містить обґрунтування загального характеру, або якщо попереднє звернення до суду тягне серйозні та незворотні збитки для заявника, або якщо таких можливостей немає» [184, с. 61].

Таким чином, вимога щодо необхідності вичерпання всіх національних засобів юридичного захисту є загальновизнаним критерієм прийнятності скарги як до органів конституційної юрисдикції, так і до міжнародних судових установ.

В той же час слід враховувати й те, що згідно з практикою ЄСПЛ не вважаються засобами юридичного захисту, які необхідно обов'язково використати перед зверненням до цього суду, звернення до парламенту, президента, уряду, міністрів, прокуратури, уповноваженого з прав людини тощо. Тому національні засоби юридичного захисту будуть вважатися вичерпаними, навіть якщо скажчик не застосовував оскарження в адміністративному порядку

чи до прокуратури, але пройшов усі доступні судові інстанції, однак захисту своїх, гарантованих Конвенцією прав чи свобод так і не отримав [17, с. 22].

Аналогічні положення містяться і в Законі про Конституційний трибунал Польщі; згідно з ними «звернення до інших органів, зокрема до Уповноваженого з прав людини, не є необхідною попередньою умовою подання скарги» [134, с. 49].

3. Закон про КСУ також зобов'язує суб'єкта права на конституційну скаргу надати докази дотримання строків звернення до Суду, - не більше трьох місяців з дня набрання законної сили остаточним судовим рішенням, у якому застосовано оскаржений закон (його окремі положення) (п. 2 ч. 1 ст. 77).

З цього приводу слід зазначити, що встановлення строків прийнятності конституційної скарги є характерною рисою законодавства більшості зарубіжних країн.

«Основна проблема, пов'язана з реалізацією індивідуальної скарги, як зауважує з цього приводу Ф. Тохян, полягає в тому, що Суд може бути просто не в змозі впоратися з великою кількістю такого роду справ. У суспільстві, орієнтованому на цінності правової державності, потік індивідуальних скарг до Конституційного Суду буде збільшуватися разом зі зростанням правосвідомості громадян. Ситуація в Німеччині, Угорщині тому підтвердження» [383].

Дійсно, хоча згідно зі статистичними даними органи конституційної юрисдикції європейських країн приймають до розгляду не більше 4–5 відсотків заяв громадян, наприклад у ФРН загальна кількість скарг коливається в межах 4500–5000 [190]. Це при тому, що конституційні скарги на судові та адміністративні рішення повинні бути подані до Федерального конституційного суду протягом одного місяця після прийняття рішення, щоб бути прийнятними. Упродовж цього періоду скаржник повинен також надати повні докази, включаючи усі необхідні документи після набрання законом чинності (ч. 2 § 93 Закону про Федеральний конституційний суду) [450].

Зарубіжне законодавство встановлює різні строки прийнятності конституційних скарг, наприклад:

- 20 днів з моменту повідомлення про судові рішення – для звернень щодо актів та дій органів виконавчої і судової влади (ст.ст. 43, 44 Органічного закону про Конституційний Суд Іспанії);

- 3 місяці від дня отримання особою остаточного рішення у справі (ст. 46 Закону про Конституційний Трибунал Польщі);

- 60 днів з виявлення спірного акта (ст. 52 Закону про Конституційний Суд Республіки Словенія);

- 6 місяців після набуття чинності рішенням, прийнятим у суді останньої інстанції (ч. 4 ст. 192 Закону про Конституційний Суд Латвійської Республіки) [134, с. 208].

Обмеження строку звернення до ЄСПЛ впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні встановлює і Конвенція (ч. 1 ст. 35) [127].

Водночас законодавство деяких країн допускає, що у разі надання скажником доказів наявності певних обставин цей строк може бути продовжено. Зокрема, згідно зі ст. 52 Закону про Конституційний Суд Республіки Словенія «у винятковому порядку Конституційний Суд за наявності переконливого обґрунтування вправі розглянути скаргу після сплину встановленого строку» [93].

Як виняток, відповідно до ст. 77 Законом про КСУ конституційна скарга може бути прийнята поза межами установлених строків подання у разі, «якщо Суд визнає її розгляд необхідним із мотивів суспільного інтересу» (ч. 2 ст. 77).

Таким чином, можна зробити висновок, що встановлення у законодавчому порядку правила, згідно з яким звернення суб'єкта права на конституційну скаргу до КСУ обумовлене необхідністю дотримання певних вимог, відповідає сталим традиціям зарубіжного законодавства у галузі конституційного судового процесу.

Висновки до розділу 5

1. Судді як суб'єкту доказування у вітчизняному судовому процесі належить центральне місце в системі правового захисту конституційних та інших

правових цінностей, припинення порушень права та відновлення порушеного права.

2. Згідно з вітчизняним та зарубіжним законодавством, яким визначаються повноваження судді-доповідача у конституційному судовому процесі, після завершення підготовки матеріалів, у тому числі формування доказової бази шляхом збирання, фіксації та оцінки доказів, справа передається на розгляд суду або його робочих органів для вирішення:

по-перше, питання про відкриття або відмову у відкритті конституційного провадження у справі (у визначених законом випадках);

по-друге, у разі відкриття конституційного провадження у справі, – поставлених питань по суті.

В обох випадках суддя-доповідач займається підготовкою проектів відповідних актів, які розглядає Судом або його робочі органи.

3. Окрема думка судді КСУ має бути засобом надання додаткової інформації, яка хоча й не увійшла до конкретного рішення Суду, однак може бути використана у його подальшій діяльності, а її публікація – як захід щодо популяризації філософської, психологічно-розумової та науково-дослідницької діяльності суддів з питань доказування у конституційному судовому процесі.

4. Хоча вимоги щодо прийнятності звернень до органу конституційної юрисдикції багатьох зарубіжних країн є схожими, процедура прийняття рішення щодо відкриття або відмови у відкритті конституційного провадження має певні особливості.

5. Згідно з вітчизняним законодавством сенати та Велика палата не пов'язані ухвалами колегій про відкриття або відмову у відкритті конституційного провадження. У разі коли ці органи Суду як суб'єкти доказування встановлюють наявність доказів, достатніх для відкриття або відмови у відкритті конституційного провадження, вони можуть ухвалити рішення, прямо протилежне рішенню колегії.

6. Юридичні (правові) позиції, які формуються Судом у процесі доказування за допомогою методів філософії права на інших наук, окрім

конституційних принципів та засад діяльності демократичної, правової та соціальної Української держави, ґрунтуються також на результатах спільної розумової діяльності суддів КСУ як колегіального органу шляхом зібрання, аналізу, оцінки та використання доказів у справах, які мають значення для прийняття об'єктивного та обґрунтованого рішення з питань, вирішення яких належить до компетенції Суду.

7. Доказування у судовому, в тому числі конституційному, процесі є сукупністю процесуальної діяльності всіх його суб'єктів, яка органічно поєднує дві рівноцінні сторони: розумову, яка ґрунтується на філософській концепції пізнавальності об'єктів матеріального світу та обставин, що виникають під час їх взаємодії, а також практичну, характерною ознакою якої є урегульованість на законодавчому рівні.

8. Вітчизняний конституційний судовий процес не є змагальним, оскільки, на відміну від судів загальної юрисдикції та законодавства деяких зарубіжних країн, особи, залучені до нього, згідно із законодавством мають статус не сторін, що є обов'язковим у змагальному судовому процесі, а учасників.

9. Оскільки суб'єкти права на подання, звернення або скаргу та інші учасники конституційного судового процесу не уповноважені законодавцем брати участь у дослідженні, оцінці й використанні доказів, їх статус у процесі доказування доцільно визначити як суб'єкти надання інформації, яка може бути використана Судом як докази у справі.

10. Надання суб'єктами права на звернення до КСУ достовірних доказів твердження про неконституційність оскарженого правового акта або про необхідність офіційного тлумачення конституційних положень є обов'язковою умовою прийнятності конституційного подання або конституційного звернення. До таких доказів слід належать: приписи Конституції та законів України, акти або дії органів державної влади та їх посадових осіб, рішення судів загальної юрисдикції, юридичні (правові) позиції КСУ та міжнародних судових органів, положення міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано парламентом, інші матеріали та документи, які стосуються справи.

11. Встановлення у законодавчому порядку правила, згідно з яким суб'єкт права на конституційну скаргу зобов'язаний надавати правове обґрунтування (докази) твердження щодо неконституційності оскарженого ним закону, відповідає сталим традиціям зарубіжного законодавства у галузі конституційного судового процесу.

РОЗДІЛ 6

ПЕРСПЕКТИВИ ДОКАЗУВАННЯ У ВІТЧИЗНЯНОМУ КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

6.1. Перспективи створення аксіологічних та формальних передумов оцінки доказів конституційного судового процесу у світоглядному вимірі

Оцінка доказів, як розумова діяльність суб'єкта доказування, є однією з визначальних стадій конституційного судового процесу, що полягає в аналітичному дослідженні зібраних у справі доказів для з'ясування їх:

- а) належності до справи та значущості;
- б) допустимості, що передбачає отримання виключно законним способом;
- в) достовірності, тобто відповідності дійсності;
- г) достатності, тобто існування сукупності доказів, яка дає змогу органу конституційної юрисдикції ухвалити об'єктивне та вмотивоване рішення з питань, що були предметом розгляду у справі.

Докази, як зауважує з цього приводу професор Й. Сладіч (Університет Марібора, Словенія), оцінюються відповідно до їх надійності, значущості, законності отримання, достовірності та документального підтвердження (*instrumentum publicum velauthenticum*⁵⁴). Оцінка доказів, продовжує Й. Сладіч, – це найскладніше завдання для суду, оскільки за результатами такої оцінки суддя, керуючись внутрішнім переконанням, згідно з процесуальними правилами, які застосовуються для дослідження доказів, має дійти висновку, доводять чи не доводять докази існування певних обставин або фактів [519, с. 107].

Викладене кореспондується з певними постулатами теорії права, сутність якої полягає у тому, що суддя у своїй діяльності досягає мети правосуддя внаслідок дії двох взаємопов'язаних процесів: практичного – правозастосування

⁵⁴ *Instrumentum publicum velauthenticum* – з лат. – інструментами публічними або офіційними.

як реалізація норм права для вирішення правового спору – та суб'єктивного, в основу якого покладається професійна правосвідомість судді, яка наповнює процес розгляду справи аксіологічним змістом і завдяки якій судочинство стає правосуддям [108, с. 130].

Таким чином, можна стверджувати, що оцінка доказів у судовому процесі – це: по-перше, результат розумової діяльності, яка характеризує процес пізнання, а по-друге, результат процедурної діяльності (технології) як особливої форми пізнання, що реалізується в межах та у спосіб, що встановлені правилами судочинства.

Наприклад, згідно зі ст. 327 КПК Франції «закон не вимагає звіту від присяжних, на підставі чого вони дійшли переконання; він не приписує їм правил для визначення повноти та достатності доказів, а наказує зосереджено заглибитися в самих себе та з'ясувати, яке враження справили на їх розум докази, як зібрані проти обвинуваченого так й подані для його захисту» [81, с. 138].

Однак суб'єкти доказування здійснюють певну розумову діяльність також під час перевірки доказів. З огляду на це виникає проблема розмежування предмета оцінки доказів та їх перевірки і взагалі співвідношення цих елементів процесу доказування. У реальному доказуванні ці види діяльності тісно переплітаються. Проаналізувавши окремий доказ, суд вживає заходів до його перевірки та зіставляє його з іншими доказами. Дійшовши висновку, що доказ підтверджено недостатньо, суперечності не усунені, він вживає заходів до отримання додаткових доказів. Натомість перевірка та оцінка доказів розмежовуються достатньо чітко. Оцінка – це суто розумовий процес, перевірка – це ще й практичні дії [226, с. 80–81].

Схожої позиції дотримуються й деякі інші правознавці, які вважають, що перевірка відрізняється від оцінки доказів тим, що оцінка є винятково розумовою діяльністю, а перевірка – сукупністю практичних дій і розумових операцій. Розумовим шляхом перевірка доказів та їх процесуальних джерел здійснюється за допомогою аналізу і дослідження кожного з них окремо. Практичний шлях означає проведення додаткових чи нових судових дій [365, с. 10–11].

На думку Й. Сладіча, у Європі існують три моделі оцінки доказів у судовому процесі:

- перша (французька) становить систему юридичного підтвердження, яка є природним способом оцінювання певних доказів, наприклад документів, необхідних для підтвердження наявності договорів або змісту юридичних операцій;

- друга (британська) певною мірою є винятком із принципу вільної оцінки доказів у судовому процесі, оскільки ґрунтується на прецедентному праві;

- третя орієнтується на визначення «об’єктивної» істини, а діяльність судді обмежує оцінкою фактів та інформації, наданих учасниками процесу [519, с. 111].

Щодо останньої моделі М. Костицький слушно зауважує, що «істина в юрисдикційному процесі може бути лише відносною та ідеальною, а не матеріальною, через ретроспективний характер пізнання» [160, с. 45].

Оцінюючи докази, як пише професор К. Бернс (Юридична школа Університету Гріффіт м. Натан, Австралія), судді досліджують їх з точки зору здорового глузду, загального розуміння, сучасних знань і очікування спільноти. Судовий здоровий глузд, розуміння світу та людської поведінки дають судді змогу інтерпретувати значення таких категорій, як розумність і нормальність поведінки людини, а також оцінити значення предметів матеріального світу (документи, письмові свідчення, висновки експертів тощо). Проте, застерігає К. Бернс, судді можуть несвідомо перебувати під впливом когнітивних обмежень їх культурних світоглядів [445, с. 330]. На наш погляд, власне це є тим світоглядним моментом у доказуванні, який найменше досліджений у юридичній науці.

Світогляд визначає внутрішнє переконання чи не більшою мірою, ніж знання права і законодавства. Про внутрішнє переконання ще у 80-х роках минулого століття писав академік Ю. Грошевий, на думку якого ми маємо можливість завдяки «включеному спостереженню» спостерігати за ним (переконанням) упродовж кількох десятиліть.

«Загальним елементом у всій історії, – зазначав свого часу Ж. Гофф⁵⁵, – є те, як світогляд формує цінності та емоційний вимір, супроводжуючи судження про те, чи відповідають певні елементи соціального та культурного середовища певному світогляду. Невідповідні елементи або події нерідко відкидаються не лише в об'єктивному сенсі, але й у супутній, негативній емоційній реакції. Однак на якомусь етапі термін розширився у концепції колективної психології або «способів мислення та почуття, властивих людині або певній групі людей»» [472, с. 170].

Світогляд людини, як зазначає відомий християнський мислитель Дж. Сейра⁵⁶, є «зобов'язанням, фундаментальною орієнтацією серця, яке може бути виражене як низка припущень (що можуть бути правильними, частково правильними або повністю помилковими), які ми сприймаємо (свідомо чи підсвідомо, послідовно або непослідовно) як основне відображення дійсності, і це складає фон, на тлі якого ми живемо, переміщуємося, маємо наше єство та спілкуємося з іншими в нашому плюралістичному суспільстві» [518, с. 109].

Таким чином, на світогляд під час оцінки доказів суддею, який є не лише представником судової влади, а й повноправним членом соціуму, впливають певні фактори, до яких, насамперед, належать:

- рівень професійної підготовки та індивідуальний досвід;
- конкретна ситуація, що передує світоглядному вибору;
- механізми соціалізації;
- правові та соціальні норми, звичаї та настанови;
- суспільно-політична ситуація в соціумі.

Отже, суддівський світогляд – це сукупність переконань, оцінок, поглядів і принципів конкретного судді, які визначають його найзагальніше бачення та розуміння світу, чуттєво-практичне ставлення до світу (релігійний, науковий, мистецький тип світогляду). Певний відбиток на формування внутрішнього

⁵⁵ Жак ле Гофф (фр. *Jacques Le Goff*; 1924–2014) – французький історик-медієвіст, один з найяскравіших представників «нової історичної науки».

⁵⁶ Джеймс В. Сейра (Сайра) (англ. *James W. Sire*; 1933–2018) – американський християнський філософ, автор, спікер та редактор «Inter Varsity Press».

переконання судді в цьому контексті має той факт, чи є суддя християнином, атеїстом, буддистом чи мусульманином, науковцем, який усвідомлює світ через отримання істинних знань, філософом, який відображає дійсність у певних конкретно-чуттєвих образах, відповідно до усталених у його свідомості й світосприйнятті ідеалів тощо [58, с. 92].

Якщо ми визнаємо, як пише С. Левицький (Гарвардський університет штату Массачусетс, США), що сутність та структура судів як соціальних інститутів нашої громади неминуче впливають на те, як ми корпоративно «бачимо світ», тоді здається безсумнівно доведеною гіпотеза, згідно з якою правова система цивільного і публічного права є продуктом ліберального демократичного світогляду. Зміни до цієї системи, які сприймаються як несумісні з таким світоглядом, є «породженими політикою, яка є як неліберальною, так і недемократичною» [491, с. 51].

Натомість італійський правознавець Г. Монтеліоне вважає, що існує відмінність між внутрішнім переконанням судді (*animus judicii*) та вільною світоглядною оцінкою доказів, оскільки внутрішнє переконання судді формується за процесуальними правилами доказування, які можуть не відповідати принципу світоглядності оцінки доказів [497, с. 414].

З цим навряд чи можна погодитися, оскільки процесуальні правила оцінки доказів у демократичній державі *apriori* не можуть суперечити загальновизнаній у суспільстві світоглядній ідеології, а внутрішнє переконання судді, яке ґрунтується на інших, неприйнятних соціумом принципах його життєдіяльності, є *de facto* проявом свавілля, а не вільною оцінкою доказів.

У цьому контексті слід прислухатися до професора Н. Стоббса (Квінслендський технологічний університет, Австралія), який слушно зауважує, що існує «щось схоже на симбіотичні зв'язки між юридичними парадигмами та ліберальним демократичним світоглядом, тією мірою, якою легальні процеси, що перебувають поза межами юридичної парадигми, справедливо розглядаються як відмова від ліберального світогляду» [521, с. 328].

Ліберально-демократичний світогляд у контексті концепції терапевтичної юриспруденції⁵⁷, як зазначав Ж. Гофф, відрізняється відчуттям неминучості, хабрісу⁵⁸ та фаталізму. Лібералізм як політична філософія поширений тому, що він є продуктом сильного та стійкого світогляду, і тому, що він сформував успішні та знакові системи влади. Водночас залишається невизначеним, наскільки лібералізм, як політична філософія, так і світогляд, може допомогти конкретизувати або частково пояснити глибину почуттів, очевидних у поглядах критиків терапевтичної юриспруденції [472, с. 171].

Дослідники характеру світогляду в правовій науці, як пише професор Г. Палмер (Техаський університет, США), нерідко посилаються на поняття «*Weltanschauung*»⁵⁹, зміст якого полягає у визначенні фундаментальної когнітивної орієнтації особи або суспільства, що охоплює природну філософію, фундаментальні екзистенційні та нормативні постулати чи теми, цінності, емоції та етику [505, с. 114].

З цим варто погодитися, оскільки, розглядаючи сутність доказування як умонастрій з притаманними соціуму спільними світоглядними мотивами, можна з упевненістю стверджувати про значний вплив пануючої у суспільстві ідеології на процесуальну діяльність органів конституційної юрисдикції, у тому числі на стадії оцінки доказів. Наприклад, якщо за радянських часів про оцінку доказів конституційності правового акта взагалі не могло йтися, то основними ознаками сучасного вітчизняного конституційного процесу є зібрання та оцінка доказів конституційності правових актів в аспекті їх відповідності світоглядним гуманістичним принципам діяльності правової, демократичної та соціальної держави.

Так, саме гуманізм є світоглядним методологічним принципом і показником рівня цивілізованості сучасної людини і суспільства, їх духовної і матеріальної

⁵⁷ Терапевтична юриспруденція – це міждисциплінарний, інноваційний напрям практичної діяльності та науки, який для дослідження терапевтичного потенціалу законів і правової системи взагалі поєднує в собі й інтегрує теоретичні знання та емпіричні дані юриспруденції і соціальних наук. У межах терапевтичної юриспруденції постулюється, що закон має певного роду вплив на психічне здоров'я людей і на їх психо-соціальне функціонування і поведінку в цілому.

⁵⁸ Хабріс – з англ. *hubris* – зверхність, зарозумілість.

⁵⁹ *Weltanschauung* – з нім. – світорозуміння.

культури, пронизує всі сфери людської життєдіяльності, має універсальний космополітичний характер і належить до основних соціальних цінностей [233, с. 13]. Тому в будь-якій складній життєвій ситуації існують варіанти подолання її можливого негативного впливу, кількість та якість яких залежить від світогляду, який притаманний конкретній особі як засіб вибору найкращого з цих варіантів, зокрема шляхом їх оцінки та перевірки.

Водночас практика функціонування новітньої світової конституційної юстиції з функцією судового конституційного контролю свідчить, як писав суддя КСУ у відставці О. Мироненко, що в її практиці мали місце помилки, які інколи повторювалися. Не інакше, як ганебними, визнають низку офіційних тлумачень Конституції США з боку Верховного суду США і науковці, і самі вищі судді цієї держави. Чимало з таких тлумачень залишаються чинними і на цей час але багато помилок виправлено шляхом застосування Верховним Судом США принципу «тлумачення, що змінюється».

«КСУ сам може взяти такий принцип на озброєння, – продовжував учений, – ставши на конституційну позицію природного праворозуміння і відповідним чином розтлумачивши положення ч. 1 ст. 8 Конституції України про верховенство права. Але, враховуючи, що правовий світогляд абсолютної більшості суддів залишається обмеженим рамками юридичного позитивізму і неопозитивізму, допомогти Суду виправляти допущені помилки може лише Верховна Рада шляхом внесення відповідних змін чи доповнень до Закону про КСУ» [203].

На нашу думку, у контексті питання, що розглядається у цій частині дисертації, доцільно також звернутися до концепції визначення світогляду, запропонованої свого часу бельгійським філософом Л. Апостелем⁶⁰, згідно з якою світогляд – це описова модель світу, яка складається з шести обов’язкових елементів (стандартних блоків): онтологія (вчення про буття), футурологія (прогнозування майбутнього), аксіологія (теорія цінностей), праксеологія (теорія

⁶⁰ Апостель Лео (франц. *Leo Apostel*; 1925–1995) – бельгійський філософ, професор Вільського університету Брюсселя та Університету Гента, прихильник міждисциплінарних досліджень та подолання розриву між точними й гуманітарними науками.

дії), епістемологія (теорія знання), етіологія (вчення про причинно-наслідковий зв'язок) [441, с. 6].

Особливий інтерес до цієї концепції полягає у тому, що, використовуючи її основні постулати, на його думку, можна побудувати таку умовну конструкцію світоглядного виміру оцінки доказів у конституційному судовому процесі:

- а) по-перше, з використанням цих стандартних блоків, зокрема:
 - методологічних прийомів онтології для визначення сутнісних характеристик наданих доказів (умови виникнення, надійність, достовірність тощо);
 - футурологічного прогнозування ролі доказів у встановленні істини для прийняття об'єктивного та обґрунтованого рішення у справі;
 - аксіологічного дослідження доказів для визначення їх впливу (позитивного або негативного) на рівень захисту загальновизнаних у соціумі цінностей;
 - методів праксеології як науки про дії для визначення причин та наслідків виникнення наданих доказів;
 - теоретичних постулатів та методологічних прийомів епістемології, які використовуються для набуття знань про сутність доказів, які оцінюються;
 - етіологічного вчення з метою виявлення причинно-наслідкового зв'язку доказів з фактами та обставинами, на які суб'єкт звернення до органу конституційної юрисдикції посиляється як на обґрунтування необхідності вирішення питань, порушених у конституційному поданні, зверненні або скаргі;
- б) по-друге, з урахуванням характерних рис особистості, її походження, виховання, професійного рівня, моральних устоїв тощо, як у разі прийняття рішення одноособово, так і як члена колегіального судового органу.

Як зазначається в юридичній літературі, доказування – це складний психологічний процес, у результаті якого у судді формується та чи інша думка у справі, ключове значення в якому має психологічна сторона процесу доказування, яка виступає не лише механізмом формування доказів, а й елементом формування

внутрішнього переконання суб'єктів доказування як основи для оцінки системи і сукупності доказів [371, с. 8].

Психологічна складова процесу оцінки доказів полягає у тому, що визначення вірогідності та сили доказів здійснюється самим судом або суддею та ґрунтується на принципах і методах самостійної науки – юридичної психології, яка вивчає психологічні явища, механізми та закономірності, пов'язані з правом, його виникненням, застосуванням і впливом у цілісній системі «людина – суспільство – право».

Юридична психологія як галузь знань, що сформувалася на межі психології та юриспруденції, має свої предмет, об'єкт, завдання і систему. Зокрема, до завдань цієї науки належить удосконалення правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності за допомогою вивчення психологічних особливостей учасників судочинства, їх діяльності тощо [129, с. 15].

Дещо ширше визначення завдань юридичної психології як окремої психологічної дисципліни полягає у тому, що до особливих завдань цієї науки належить також вивчення закономірностей людської психіки, що пов'язані з участю людей у галузі суспільних відносин, які регулюються правом (правовідносини) [18, с. 24]. Щодо об'єкта психологічної науки, то у наукових колах до нього прийнято відносити психіку особистості як властивість високоорганізованої матерії, яка є особливою формою відображення суб'єктом правовідносин об'єктивної реальності, саморегуляції на цій основі своєї поведінки і діяльності [18, с. 26], а щодо предмета – психічні явища, механізми і закономірності особистості (особи), які проявляються у сфері дії права [18, с. 28].

Однією зі складових юридичної психології є судова психологія – галузь знань про психологічні проблеми, що виникають під час судового розгляду, в тому числі на стадії оцінки доказів.

Закон про КСУ та Регламент, на відміну, наприклад, від КПК (ст. 94), ГПК (ст. 86) та інших кодексів України, безпосередньо не визначають принципів судової діяльності щодо оцінки доказів. За таких обставин особливого значення

набуває застосування у конституційному судовому процесі теоретичних положень та практичних рекомендацій у галузі судової психології.

Зокрема, зважаючи на особливий характер юридично-філософських та судово-психологічних вимірів у галузі нагляду за дотриманням конституційної законності у діяльності КСУ як інституту конституційного судового контролю, процес оцінки доказів повинен забезпечувати встановлення повної, обґрунтованої та достовірної (реальної) парадигми, яка відображають сукупність правовідносин, фактів і обставин, які стосуються (безпосередньо або опосередковано) питань, вирішення яких віднесено до компетенції органів конституційної юрисдикції.

Про важливість розуміння сукупної реальності зазначав свого часу вже згадуваний Л. Апостель, який писав, що без цього неможливо розробити колективний або індивідуальний глобальний план припущення трансформації життєдіяльності в умовах відносин «людина – суспільство – Всесвіт», формування якого є необхідною умовою їх правильної та справедливої оцінки [441, с. 203].

Цю думку опосередковано підтримує професор А. Танфорд (Університет Індіани, США), який констатує, що найбільш фундаментальні гіпотези, що покладено в основу судових процесів, є психологічними припущеннями. Навіть ефективність змагальної системи залежить від психологічних факторів, якими визначаються справедливість у розумінні суддів і присяжних та справедливість, встановлена процесуальним законодавством. Тобто «справедливість судового рішення залежить від хосту⁶¹ психологічних припущень про те, як саме діють ключові суб'єкти доказування в суді» [523, с. 137–138].

Засвідчуючи зростання інтересу до психологічних вимірів прийняття судових рішень, професор психології Н. Відмар (Університет Дьюка, США) пояснює це тим, що:

– по-перше, зріле поле психології суддівства за англо-американською системою (моделлю) має враховувати деякі унікальні обставини, а саме:

⁶¹ Хост (від англ. *host* – господар, який приймає гостей) – термін, що використовується в комп'ютерних мережах та програмуванні.

а) підготовку та професійний досвід судді;

б) юридично-організаційні та морально-психологічні обмеження, що вимагають від судді розуміння того, що особисте переконання щодо найбільш справедливого результату певного спору повинно бути підкорено необхідністю дотримання послідовності застосування відповідних процесуальних норм. Ідеться про те, що прецедентні та статутні вимоги часто обмежують психологічні диспозиції;

– по-друге, на відміну від континентально-європейських систем, що дозволяють судді здійснювати слідчі повноваження, в американській змагальній системі суддя переважно залежить від доказів, наданих сторонами у справі. Тому якщо одна або обидві сторони процесу надають недостовірні або неповні докази, це вплине на якість рішення судді [530, с. 59].

Незважаючи на те, що вітчизняний конституційний судовий процес не є прецедентним та змагальним, теза про те, що особисте переконання щодо найбільш справедливого вирішення певного спору має ґрунтуватися на усвідомленні необхідності дотримання послідовності застосування відповідних процесуальних норм, що на нашу думку, є визначальним фактором для розуміння психологічної складової оцінки доказів у цьому процесі.

Як зазначив у цьому контексті професор М. Сакс (Юридичний коледж Сандри Дей О'Коннор в Арізоні, США), законодавство про докази регулює форму запитань, з якими можуть звернутися до суду юристи, фільтрує експертні висновки, вимагає від свідків присяги і має на меті надати суду необхідні інструменти для оцінки надійності доказів. Але без реального психологічного підґрунтя на засадах здорового глузду ця діяльність суду щодо оцінки доказів не сприятиме встановленню істини, оскільки правила не завжди або навіть не зазвичай доскональні [514, с. XI].

Право, як слушно зауважує М. Костицький, розуміється як конкретизація всезагальних законів буття в сучасних умовах – зараз і тут, правил життя суспільства, система принципів, зокрема справедливості, рівності, розумності, демократичності, вільності (свободи). Таке визначення доволі контурне, але й

учені-юристи, й філософи, як правило, уникають надавати узагальнене визначення права, зупиняючись на певних його рисах чи пов'язуючи його з якимось одним процесом соціальної психології, наприклад волею або правами людини. Легістське, юснатуралістичне, психологічне, лібертарне чи інше визначення права завжди буде неповним. Правильніше виходити з ноосферної (В. Вернадський, Т. де Шарден) та синергетичної (І. Пригожин, І. Стенгерс, А. Свідзинський) парадигм, розуміючи під правом конкретизацію всезагальних законів буття [165, с. 21].

Аналіз сучасної юридичної літератури та довідкових видань показує, що питання про визначення поняття логіки як філософської науки все ще залишається дискусійним.

Так, словники, як правило, визначають логіку як науку, що вивчає критерії правильності мислення і доказування та ґрунтується на формальних (традиційних) принципах визначення, класифікації, коректного вживання термінів, предикації⁶² та міркувань взагалі. Тобто вважається, що *de facto* логіка – це вчення про принципи та методи, які застосовуються з метою пізнання і вирішення проблем шляхом свідомого інтелектуального аналізу.

Зокрема, згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови: «логіка – наука про закони і різновиди мислення, способи пізнання та умови істинності знань і суджень» [34, с. 625].

У свою чергу автори підручника для студентів вищих закладів освіти надають кілька визначень цього філософсько-правового та психологічно-розумового феномену:

– по-перше, логіка – це наука про закони і форми мислення, методи пізнання та умови істинності знань і суджень. Формальна логіка – це логіка, що ґрунтується на формальних твердженнях; на противагу логіці, що ґрунтується на значеннях, її складовою є класична логіка, принципи та методологія якої найінтенсивніше досліджувалися та найбільш широко використовувалися;

⁶² Предикація (від лат. *praedicatio* – висловлювання, твердження) – в лінгвістиці одна з функцій мовного вираження, що має на меті співвіднести подану думку з дійсністю: станом об'єкта або суб'єкта, події або ситуації.

- по-друге, логіка – це загальна назва для більш-менш формалізованих суджень, знань і, можливо, правил виведення нових суджень;
- по-третє, логіка – це певний тип елементної бази у зв'язку зі специфічною технологією її виготовлення та способами застосування (модальна⁶³, порогова⁶⁴, математична);
- по-четверте, логіка – це внутрішня закономірність, правильність, розумність висновків;
- по-п'яте, логіка – це сукупність поглядів або побудова міркувань, умовиводів, упорядкування ідей або висновків на емоційній основі (жіноча, афективна, психічна тощо) [191, с. 6].

Згідно з іншим визначенням під назвою дисципліни «логіка» об'єднуються багато різних видів логіки:

- теоретична логіка, яка складається з теорії доведень, теорії аналізу (аналітики) та формальної семантики;
- практична логіка, до складу якої входять логіка дій, логіка рішень, евристика, праксеологія, конфліктологія;
- філософська логіка, яка охоплює онтологію (вільну від онтологічних припущень логіку, часову і динамічні логіки), естетику (логіку тропів, метафор, аналогій), етику (аксіологію, деонтичну логіку⁶⁵, логіку оцінок, норм, імперативів), філософію права, політики, ідеології, принципи аналітичної філософії;
- логічний аналіз мови, який складається з теорій комунікацій, аргументації, мовленнєвих актів, аналізу дискурсу і дискусій, риторики, семіотики;

⁶³ Модальна логіка – розділ сучасної логіки, у якому вивчаються модальні висловлювання та їхні відношення в структурі міркувань, виділяють різні види модальних логік. Найпоширеніші – часові («колись у майбутньому», «завжди в минулому», «завжди» тощо) і просторові («тут», «десь», «близько» тощо).

⁶⁴ Порогова логіка – розділ структурної теорії авточатів, у якому розглядається питання аналізу та синтезу порогових елементів логічних схем.

⁶⁵ Деонтична логіка – логіка, яка досліджує логічні структури прескриптивної мови (яка щось велить), тобто мови нормативної дії або дії, що реалізує норму, тобто це логіка норм та нормативних понять.

– логіка інформаційних технологій, до якої входять когнітологія⁶⁶, логіко-когнітивний аналіз, комп'ютерна логіка, логічне програмування, штучний інтелект;

– метапроблемна логіка, тобто історія, соціологія, філософія і викладання логіки [103, с. 15–16].

Згідно з філософською літературою, принципами логіки вважаються прийняті в ній загальні правила міркування. «Міркувати логічно правильно – значить, міркувати відповідно до принципів традиційної логіки, яку ми в основному вивчаємо; до них належать:

- принцип тотожності⁶⁷;
- принцип несуперечності⁶⁸;
- принцип виключеного третього⁶⁹;
- принцип достатньої підстави⁷⁰» [191, с. 9–10].

Водночас, як пише професор В. Титов, слід вирізняти логічний висновок від умисного виверту. В американській літературі в галузі логіки, зазначає вчений, став хрестоматійним приклад такого виверту, вжитого в полеміці проти К. Пеппера, кандидата в сенатори штату Флорида, у результаті чого цей кандидат зазнав поразки на виборах. Його супротивник заявив: «...усі в ФБР і кожен член конгресу знають, що Клод Пеппер безсоромний екстраверт. Більш того, є підстави вважати, що він практикує непотизм стосовно племінниці, сестра його була феспіянкою у гріховному Нью-Йорку. Нарешті, добре відомо, що до одруження Пеппер практикував цілібат». Для пересічної людини ця характеристика звучить

⁶⁶ Когнітологія (від лат. *cognitio* – пізнання) – сфера діяльності, пов'язана з аналізом знання (конкретних теорій) і забезпеченням його (знання) подальшого розвитку.

⁶⁷ Основними постулатами принципу (закону) тотожності є те, що: по-перше, не можна ототожнювати різні думки; по-друге, не можна тотожні думки приймати за різні.

⁶⁸ Закон (принцип) суперечності (від лат. *lexcon tradictionis*), або закон (принцип) несуперечності (від лат. *principium contradictionis*) – один із чотирьох основних законів формальної (традиційної) логіки, згідно з яким два протилежних висловлювання не є водночас істинними, одне з них неодмінно хибне.

⁶⁹ Закон виключеного третього (від лат. *tertium non datu* – третього не дано) – закон класичної логіки, який полягає в тому, що з двох висловлювань – «А» чи «не А» – одне обов'язково є істинним, тобто два судження, одне з яких є запереченням іншого, не можуть бути водночас хибними.

⁷⁰ Закон достатньої підстави, або принцип достатнього обґрунтування (англ. *principle of sufficient reason*) – один із законів формальної логіки, що забезпечує обґрунтованість і доказовість мислення, вимагає, щоб думки були внутрішньо пов'язані одна з одною. За Г. Лейбніцем: «Жодне явище не може виявитися істинним або дійсним, жодне твердження – справедливим без достатньої підстави, чому справа йде саме так, а не інакше».

жахливо. Однак для людини, знайомої зі значенням термінів, що використані в цьому провокаційному обвинуваченні, зрозуміло, що воно не має жодного сенсу, тому що екстраверт – це відкрита, товариська людина, непотизм – заступництво за родичів, феспіянка – шанувальниця драматичного мистецтва, цілібат – безшлюбність. Звинувачувати чоловіка в тому, що він є товариською людиною, яка допомагає родичам, що його сестра любить театр, а сам він до одруження був холостяком, – просто безглуздо [191, с. 199].

Останнім часом було виконано чимало наукових досліджень із судової логіки, зокрема для визначення шляхів адекватного вирішення проблем, які стоять перед судочинством, у тому числі щодо логіки оцінки доказів. Так, значного поширення отримала концепція логічної релевантності⁷¹, хоча слід зазначити, що її положення сприймаються у наукових колах неоднозначно.

Зокрема, пояснюючи зміст цієї концепції, професор Р. Аллен (Північно-західний університет, США) пише, що це реляційна концепція, оскільки визнає, що жоден доказ не є актуальним сам по собі, у разі відсутності його логічного зв'язку з іншими та фактом, який встановлюється. На його думку, поняття «релевантність» у першому розумінні означає, що будь-які два або кілька релевантних доказів настільки пов'язані між собою, що згідно із загальним ходом подій приймаються окремо та доводять, чи роблять можливим доведення про існування або не існування фактів у минулому, сьогоденні чи майбутньому [440, с. 898].

«Друге визначення, – продовжує вчений, – міститься у Федеральному правилі доказів Сполучених Штатів (арт. 401), згідно з яким докази є актуальними (релевантними – прим. Н. Ш.), якщо «вони мають тенденцію робити факт більш-менш імовірним, ніж це було би без доказів». При цьому поняття «імовірне» в цих та інших стандартних визначеннях іноді трактується як таке, що має математичне значення імовірності» [440, с. 899].

⁷¹ Релевантність (англ. *relevance* – актуальність) – міра відповідності отримуваного результату бажаному або міра відповідності результатів пошуку завданню, поставленому в пошуковому запиті.

Як зазначав з цього приводу професор Д. МакКріммон (Університет у Стаффордширі, Англія), поняття релевантності широко відоме як «логічне значення». Це дещо неправильне слово, оскільки при такому розумінні виникає спокуса вважати, що визначення релевантності як «логічного значення» випливає з логічної теорії імовірності. Проте термін «логічна релевантність» спочатку не був придуманий з урахуванням такої конотації⁷². У юриспруденції поняття «логіка» використовується вільно і належить до переконань або узагальнень, а також типів міркувань, якими судді або юристи користуються для визначення здорового глузду [493, с. 1441].

Норми федерального права й чимало правових норм штатів, зауважує професор Н. Праккен (Університет м. Громінген, Нідерланди), передбачають досить високі критерії оцінки доказовості, оскільки релевантний (обґрунтований, доречний) доказ «може надавати більшої впевненості про існування тих чи інших фактів, ніж вона була би без цього доказу». Однак, застосовуючи мірило фактичної релевантності, необхідно враховувати й інші чинники, насамперед загрозу виникнення хибної упередженості. Відповідно до правових норм штатів релевантний доказ «можуть вилучити, якщо міра його доказовості менша, ніж загроза несумлінної упередженості, змішування фактів, що потребують доведення, омани присяжних, розгляду неправомірних відстрочень, гайнування часу чи подання зайвих доказів» [480, с. 136].

Релевантність, згідно зі Stanford Encyclopedia of Philosophy, «є справою логіки, а не закону», що однак не означає, що відповідність отриманого результату бажаному не має правового виміру. Закон розрізняє питання права та фактичні питання, тобто виокремлює логічну та неюридичну концепцією в тому сенсі, що, оцінюючи докази, суддя обов'язково покладається на позасудові ресурси і не пов'язаний юридичними прецедентами [526].

Таким чином, на нашу думку, є підстави вважати, що хоча процес оцінки доказів не є суто науковим у контексті того, що не має на меті пізнання

⁷² Конотація (від лат. *con* – разом і *noto* – наголошую, позначаю) – у логіці використовується як еквівалент поняття «автоматичне виведення».

закономірностей фізичних та соціальних умов їх виникнення, однак пізнавальна розумова діяльність суб'єкта доказування щодо виявлення або підтвердження фактів, обставин або явищ дійсності *de facto* здійснюється із застосуванням діалектичної і формальної логіки та інших категорій науки філософії права. Тобто пізнання судом обставин, які мають значення для вирішення справи, відбувається у формі логічного переходу від доказаного до того, що потрібно довести шляхом умовиводів, з дотриманням законів логіки, що є обов'язковою умовою обґрунтованості судового рішення.

При цьому логічний елемент оцінки доказів містить два аспекти: засвідчувальний та логічний. Засвідчувальний аспект складається з процедурних правил отримання доказів, встановлених законом для гарантії достовірності отриманої інформації. Логічний передбачає використання закономірностей та законів логіки для обґрунтування рішення у справі на підставі отриманої інформації [345, с. 160].

Слід також зазначити, що хоча логіка оцінки доказів ґрунтується на загальних принципах, ця діяльність у кожному виді процесуального права має свою специфіку, що зумовлено насамперед об'єктом, завданням доказування, а також колом його суб'єктів, процесуальними строками і процесуальною формою.

Так, на відміну від судів загальної юрисдикції, доказування у конституційному судовому процесі є сукупністю практичної і розумової діяльності виключно суддів, результати якої оформлюються як акт (рішення, висновок, ухвала) робочими органами КСУ (Велика палата, сенати, колегії).

З точки зору формальної логіки, отриманню знань про належність, допустимість та достовірність кожного доказу у будь-якому судовому процесі передуює висунення гіпотез, а сама оцінка є результатом їх підтвердження або спростування, що суб'єкт доказування здійснює шляхом розумових операцій (аналізу, синтезу, порівняння тощо). Однак не можна заперечувати те, що кінцевою метою цієї діяльності є використання отриманих знань для вирішення завдань, які стоять перед судом у кожній конкретній справі (кримінальній, цивільній, адміністративній тощо).

Гіпотези в судовому дослідженні іменуються версіями, але це не специфічно юридичний термін, ним користуються і в інших галузях пізнання. Версії, які пояснюють істотні обставини справи, перетворюються на достовірне знання шляхом логічного обґрунтування. Воно відбувається опосередкованим шляхом, оскільки пізнаються події, що мали місце в минулому, або явища, що існують і в цей час, але недоступні безпосередньому сприйняттю [113, с. 234]. Предметом версій є окремі одиничні явища і факти, часом зовсім незначні. Будуючи версію, не мають на меті відкрити ту чи іншу закономірність. Версія має дещо менше пізнавальне завдання – пояснити якусь окрему, неповторну одиничну подію або одиничний факт. Обґрунтовуються версії порівняно обмеженим колом спостережень [191, с. 124].

Водночас логічне доведення гіпотези залежно від способу обґрунтування може відбуватись у формі непрямого (опосередкованого) або прямого доведення. Непряме доведення здійснюється шляхом спростування і виключення усіх хибних версій, на підставі чого стверджують про достовірність єдиного, що залишилося, припущення, з урахування особливостей виду судового процесу [113, с. 235].

Стосовно конституційного судового процесу, головне завдання оцінки доказів полягає у вирішенні питань відповідності або невідповідності певних нормативних актів як за змістом, так і за процедурою їх розгляду та ухвалення, вимогам Конституції (конституційність або неконституційність). Тобто йдеться про класичну оцінку істинних значень доказів, яка полягає у тому, що головна інтерпретація розглядає надання кожному з доказів одного з двох значень: «так» або «ні». Водночас з огляду на концепцію філософського монізму, згідно з якою взаємозв'язок явищ є найбільш загальною закономірністю існування навколишнього світу, логіка оцінки доказів у такому процесі також полягає й у визначенні цих зв'язків за умовною схемою «конституція – закон – підзаконний акт – людина».

Як пише М. Козюбра, насамперед слід наголосити на тому, що «...творчість суду (конституційного – прим. Н. Ш.) в даному разі не зводиться до застосування суто логічних умовиводів – дедукції, індукції, аналогії тощо для з'ясування

намірів (думки, волі) законодавця чи навіть до пізнання істинного смислу тексту закону чи іншого нормативного акта» [122, с. 177].

Однак деякі автори у своїх прагненнях «препарувати» діяльність КСУ, посилаються на стенограми засідань Суду, які, м'яко кажучи, не є документами прямої доступності, і такі посилання можуть викликати питання не тільки у читачів ресурсу. Як видно зі стенограм засідань КСУ, зазначається у таких публікаціях, на засіданнях безліч разів уживався термін «логіка» у контексті: «звичайна логіка», «усупереч логіці», «логічна форма думки». Використовувалися, стверджують автори цих опусів, і спеціальні логічні терміни: «визначення», «теза», «доказ», «довід», «аргументи», «підстава», «висновок» («висновки») та робилися посилання на закони і вимоги логіки: йшлося про «підміну тези» (закон тотожності), виявлялися логічні протиріччя в міркуваннях сторін (закон протиріччя), застосовувалася вимога «або – або» (закон виключеного третього), говорилося про «достатні підстави» для висновків (закон достатньої підстави) [192].

З цього приводу слід зазначити, що:

по-перше, згідно із Законом про КСУ виступи суддів КСУ у закритій частині пленарного засідання сенату або Великої палати є службовою інформацією і не можуть бути розголошені (ч. 9 ст. 66, ч. 9 ст. 67). Тому не зрозуміло, звідки автори публікації отримали таку інформацію;

по-друге, для аналізу діяльності Суду є законні способи отримання інформації, а саме: оцінка логіки формування як юридичної позиції Суду, так і положень його заключного акта.

Такий аналіз можна зробити, використовуючи тексти судових рішень, які є результатом роботи суддів на закритій частині пленарного засідання сенату або Великої палати, а також шляхом аналізу «Окремої думки судді».

У судді КСУ, незважаючи на колегіальність органу конституційної юрисдикції, існують можливості висловити своє ставлення до юридичної позиції, яка формується Судом:

- надавши свої пропозиції, які мають бути розглянуті суддею-доповідачем, колегіями, сенатами або Великою палатою і враховані або відхилені за результатами голосування;

- шляхом персонального голосування «за» або «проти»;

- в окремій думці, яка викладається в письмовій формі та додається до відповідного акта суду і без зволікання публікується на його офіційному сайті (ч. 2 ст. 93 Закону про КСУ).

При цьому судді у своїй розумовій діяльності, як правило, застосовують методи як формальної, так і класичної логіки, наприклад:

- на думку судді О. Литвинова, послідовність практики КСУ є «цілком логічною, оскільки встановлення порушення конституційної процедури розгляду, ухвалення та набрання чинності законами, по суті, означає те, що ці закони не могли відбутися як акти вищої юридичної сили, а єдиним наслідком встановлення такого порушення є визнання за рішенням Суду законів неконституційними повністю, тому подальший конституційний контроль змісту цих законів позбавлений сенсу» [219];

- суддя В. Мойсик зауважує, що положення, згідно з яким «основною мовою роботи, діловодства і документації органів державної влади та органів місцевого самоврядування є державна мова», має логіко-семантичну суперечність, оскільки поняття «основна мова» і «державна мова» не є тотожними. Так, жодне зі значень прикметника «основний» не має значення «обов'язковий» [220];

- «цілком логічно, – пише суддя О. Касмінін, – що належним суб'єктом, уповноваженим розпоряджатися коштами Державного бюджету в судовій гілці влади, мають бути виключно судові установи (суд як установа щодо розпорядження коштами на власне функціонування та утримання, суд як місце роботи судді для виплати йому суддівської винагороди, а суддям у відставці – щомісячного довічного грошового утримання)» [218];

- суддя С. Сас зауважує, що «деякі запропоновані законопроектom зміни до Конституції України викладені заплутано і незрозуміло та порушують закони логіки і системного підходу до аналізу і, відповідно, розуміння адміністративно-

територіальної структури держави. Зокрема, у запропонованій редакції ч. 1 ст. 113 Конституції України термін «громада» використано на позначення адміністративно-територіальної одиниці, тоді як в українській мові він застосовується на позначення об'єднання (колективу) людей. Внаслідок цього відбувається пересмикування смислів цього поняття, в тому числі розробниками законопроекту» [221];

– «логічно узгоджена демократична теорія, як писав К. Шмітт, – зазначає С. Шевчук, – не знає іншої легітимної конституції, ніж конституція, заснована на установчій владі народу» [222];

по-третє, КСУ, аргументуючи рішення з питань, які розглядалися, у своїх актах неодноразово застосовував методологію логіки як науки про закони і різновиди мислення, способи пізнання та умови істинності знань і суджень, наприклад:

– «системне та логічне тлумачення положення ст. 155 Конституції України «на наступній черговій сесії Верховної Ради України» дає підстави для висновку, що його необхідно тлумачити у взаємозв'язку з ч. 1 ст. 158 Основного Закону України, за якою законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту» [41];

– «аналіз змісту конституційного подання дає підстави для висновку, що твердження народних депутатів України щодо неконституційності оскаржених положень законодавства без логічного взаємозв'язку з відповідними статтями України стосовно довільного закріплення та безпідставного зарахування земель, які є об'єктом права власності Українського народу, до комунальної та державної власності, їх необґрунтованого розмежування, а також щодо створення підстав для вчинення посадовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування численних корупційних діянь, пов'язаних із здійсненням правомочності власника землі, що завдають значної шкоди конституційним правам та законним інтересам Українського народу, є

припущеннями. КСУ неодноразово зазначав, що припущення не можуть вважатися аргументами на підтвердження неконституційності правових актів чи їх окремих положень» [279];

– у Кодексі, який «має відповідну логічно вибудовану конструкцію, унормовано, зокрема, послідовність процедурних дій щодо розгляду та вирішення питань, пов'язаних із притягненням особи до адміністративної відповідальності; порядок оскарження постанови судді у справі про адміністративне правопорушення, ухваленої по суті; порядок виконання постанови про накладення адміністративного стягнення» [316];

– «системний та логіко-граматичний аналіз словосполучення «державні органи, підприємства, установи, організації» дає підстави для висновку, що означення «державні» характеризує логічно пов'язані однорідні означувані слова «органи», «підприємства», «установи», «організації». Саме в такому контексті наведене словосполучення є лексично і граматично завершеним» [309];

– «на основі системного аналізу оскаржених положень кодексів КСУ дійшов висновку, що вони ґрунтуються на принципі верховенства права, зокрема на таких його складових, як ефективність мети і засобів правового регулювання, розумність та логічність закону» [325].

6.2. Антропологічно-правова характеристика внутрішнього переконання судді при оцінці доказів у конституційному судовому процесі

Як писав на початку ХХ ст. І. Фойницький⁷³, внутрішнє переконання судді повинно формуватися як результат його розумової діяльності та має бути:

- а) висновком із доказів, перевірених у порядку, передбаченому законом;
- б) засновано на розгляді й оцінці всіх доказів у справі;
- в) засноване на оцінці доказів у їх сукупності;

⁷³ Фойницький Іван Якович (1847–1913) – відомий російський учений-юрист, кримінолог, ординарний професор, товариш обер-прокурора Кримінального касаційного департаменту Урядового сенату, тасмний радник.

г) засновано на оцінці кожного доказу «за його природою і у справі» [414, с. 193].

Свобода внутрішнього переконання, на думку А. Коні⁷⁴, полягає у такому підході до кожного доказу, що доказ може бути прийнятий суддею як підтвердження існування того чи іншого факту (обставини) лише тоді, коли, розглянувши його, обдумавши і зваживши, суд вважає його за джерелом і змістом таким, що не породжує сумніви і гідним віри щодо всіх доказів разом, зіставлення, протиставлення і перевірка одних доказів іншими відбувається не за заздалегідь написаною програмою, а шляхом розумної критичної роботи, пошуку прийнятної для людського сприйняття правди, як би в деяких випадках не було важко підпорядкувати своє особисте відчуття послідовному висновку свідомості [128, с. 10–11].

А. Коні також виокремлював п'ять етапів розвитку правосуддя в контексті оцінки доказів за внутрішнім переконанням суду (судді):

- перший – свобода внутрішнього переконання судді при обмеженому колі доказів (античне та інше давнє суспільство);
- другий – непотрібність внутрішнього переконання при пануванні ордалій (раннє середньовіччя, ранній феодалізм);
- третій – упередженість внутрішнього переконання при пануванні догм християнської церкви (розквіт середньовіччя);
- четвертий – пов'язаність внутрішнього переконання при теорії формальних доказів (пізнє середньовіччя, абсолютизм);
- п'ятий – свобода внутрішнього переконання новітнього часу [128, с. 80–82].

З цього приводу слід зазначити, що видатний учений-правознавець помер у 1927 році, тому не міг повною мірою оцінити ще один етап, так би мовити розвитку цього психологічно-правового феномену – оцінка доказів за внутрішнім переконанням суду, яке сформувалося під впливом пануючої ідеології

⁷⁴ Коні Анатолій Федорович (1844–1927) – російський юрист, громадський діяч і літератор, дійсний таємний радник, член Державної ради, почесний академік Петербурзької Академії наук.

тоталітарного режиму (в Радянському Союзі, країнах соціалістичного табору, Китаї, Кубі, КНДР, США за часів «маккартизму» тощо).

У сучасній юридичній літературі поняття «внутрішнє переконання» судді трактується по-різному.

Так, деякі правознавці дотримуються наукової позиції, згідно з якою внутрішнє переконання судді – його тверда впевненість у тому, що правильно визначено коло необхідних для вирішення справи фактів, що факти встановлено і неспростовно доведено [433, с. 504–505]. Інші вважають, що внутрішнє переконання судді – це не несвідоме враження, відчуття, яке не піддається контролю, а впевненість у правильності його висновків, які становлять основу судового рішення [415, с. 555]. Існує також думка, що природа внутрішнього переконання судді характеризується певним станом свідомості судді – впевненістю у правильності прийнятого у справі рішення (вироку), а також вольовою готовністю діяти відповідно до своїх внутрішніх переконань [129, с. 148].

Оригінальне визначення цього поняття надає професор М. Сакс (Університет Беаслей штату Пенсільванія, США), який визначає внутрішнє переконання судді «непростим шлюбом між мозком, поведінкою та законом» [514, с. 290].

Суттєво відрізняється розуміння змісту цього поняття і в юридичній літературі та судовій практиці зарубіжних країн, зокрема:

- у Франції та Бельгії внутрішнє переконання полягає у «задоволенні тягара доказів» та означає вимогу щодо установлення існування імовірності або ймовірностей, достатніх для постановки рішення суду;

- в Італії та Іспанії це розуміється як «чорний ящик», тобто вільна оцінка доказів, які суддя вважає доречними для пізнання «істини» або встановлення «моральної визначеності»;

- у Німеччині – прийняття суддею рішення, чи є докази «правдивими» або «неправдивими» [532].

У вітчизняній юридичній літературі внутрішнє переконання судді часто визначається як результат оцінки усіх наявних доказів на основі їх всебічного,

повного, об'єктивного дослідження (вивчення) та розглядається у психологічному й гносеологічному аспектах. Виходячи з цієї концепції, внутрішнє переконання у психологічному аспекті повинно розглядатися як у динаміці (як процес його формування), так і в статичності (як результат). Під час його формування створюється власна думка, усуваються і долаються сумніви та невпевненість. Суддя доходить внутрішнього переконання як стану твердої впевненості у правильності своїх висновків, рішучості зафіксувати їх у процесуальних документах, за необхідності публічно їх висловити, готовності відстоювати їх у відповідних інстанціях, нести за них відповідальність. У гносеологічному аспекті внутрішнє переконання судді – це знання як про окремі фактичні обставини, що становлять предмет доказування, так і про висновки у справі, в тому числі й ті, що стосуються юридичного оцінювання, кваліфікації встановлених фактів, обставин, подій тощо [204, с. 144].

На важливість психологічних чинників як основи формування внутрішнього переконання судді звертають увагу й інші правознавці, які вважають, що вольовий компонент є фактором, що бере участь у формуванні внутрішнього переконання судді. Водночас індивідуальні психологічні якості судді надають суддівській діяльності емоційне забарвлення, однак участі у формуванні внутрішнього переконання судді не беруть, вони існують поза межами цього процесу і є лише «фоновими явищами» при встановленні фактичних обставин справи й здатні справляти негативний зовнішній вплив, оскільки формують односторонній погляд на речі, неправильне розуміння складних або незвичайних предметів [80, с. 256].

Там, де докази балансують на межі ймовірності, як зазначає суддя Верховного Суду Канади МакДугалл, немає чітких правил щодо того, коли суддя може дійти внутрішнього переконання, що докази є чи не є достовірними або надійними. Суддя, який розглядає справу, не повинен розглядати докази в ізоляції, а має розглянути всю сукупність доказів у цій справі та оцінити вплив будь-яких невідповідностей з питань довіри та надійності стосовно основної проблеми у цій справі [494].

У цьому контексті слід зазначити, що індивідуальна психологічна діяльність і особливості характеру судді, хоча і надають йому якимось емоційне забарвлення, участі у формуванні внутрішнього переконання брати не повинні, оскільки, образно кажучи, є тільки «канвою» процесу встановлення фактичних обставин справи.

У законодавчій діяльності та судовій практиці питанню визначення змісту поняття «внутрішнє переконання судді» також приділяється значна увага.

Так, Конституційний Суд Республіки Молдова у Рішенні від 22 травня 2017 року, зокрема, зазначив, що юридичні тексти повинні розумітися та застосовуватися разом із конституційними принципами здійснення правосуддя в ім'я закону. Одночасно останнє співвідноситься з положенням про оцінку доказів у цілому, яке забезпечує достатні гарантії для виконання цієї операції лише на підставі закону за об'єктивними критеріями, поза свавіллям та з повагою до права обвинуваченого на справедливий судовий розгляд. У зв'язку з цим Суд постановив, що внутрішнє переконання судді формується після дослідження усіх поданих доказів, та підкреслив, що це поняття не може розглядатися у сенсі суб'єктивної думки судді, а ґрунтується на сукупності знань, «набутих суддею після розгляду всіх доказів у цілому, різноманітно, об'єктивно та керуючись законом» [502].

Близьким за змістом до поняття «внутрішнє переконання» є термін «поза розумним сумнівом», який використовується у практиці ЄСПЛ у процесі доказування та ґрунтується на принципі «раціонального сумніву». Так, у рішенні від 21 липня 2012 року ЄСПЛ наголосив, що «при оцінці доказів суд, як правило, повинен застосовувати критерій доведення «поза розумним сумнівом», який впливає з наявності сукупності достатньо переконливих, чітких і узгоджених між собою доказів чи неспростовних презумпцій фактів (обставин)» [262].

Отже, слід погодитися з тим, що внутрішнє переконання судді – це впевненість, відсутність сумнівів у істинності висновків. Сумнів як складний психологічний стан включає усвідомлення недоведеності, непереконаності,

переживання, незадоволення тим, що видається за істину, за вирішення поставленого завдання [129, с. 147]. Хоча, безумовно, сумніви відіграють позитивну роль, оскільки спонукають до пошуку нових даних для їх усунення. Відчуття впевненості і протилежне йому відчуття сумніву є, за термінологією психології, інтелектуальними емоціями, тобто внутрішнє переконання – категорія психологічна, що підкреслюється словом «внутрішнє» [377, с. 479–480].

Як зазначалося, вітчизняне законодавство, яким урегульовано діяльність КСУ, не містить понять «оцінка доказів» та «внутрішнє переконання судді». Ч. 2 ст. 147 Конституції України лише визначає, що ця діяльність ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, обґрунтованості та обов’язковості ухвалених ним рішень і висновків.

На наше переконання, це суттєво збіднює значення конституційної юрисдикції як важливого елемента загальнодержавного механізму захисту прав, свобод та законних інтересів громадян у контексті порівняння із законодавчим урегулюванням процесуальної діяльності конституційних судів зарубіжних країн та вітчизняних судів загальної юрисдикції.

Наприклад:

– відповідно до ст. 35 Закону про Конституційний Суд Литви: «докази, надані Конституційному Суду, не мають обов’язкової сили заздалегідь. Суд оцінює докази відповідно до внутрішньої впевненості суддів, яка ґрунтується на детальному, всебічному та об’єктивному дослідженні всього комплексу обставин справи в судовому засіданні, та відповідно до законів» [525];

– судді Конституційного Суду Республіки Білорусь ухвалюють рішення в умовах, що виключають будь-який сторонній вплив на свободу формування їх внутрішнього переконання і волевиявлення (ч. 3 ст. 5 Закону Республіки Білорусь «Про конституційне судочинство») [94];

– згідно зі ст. 12 Закону про Конституційний Суд Республіки Молдова:

Конституційний Суд безпосередньо розглядає докази, надані сторонами, висновки експертів; він також повинен зачитати інші офіційні документи, які мають значення у справі (ч. 1);

після звернення судді або одного з органів суду приймає рішення про повне або часткове визнання доказів за власним переконанням (ч. 2) [488];

– у § 30 Закону про Федеральний Конституційний Суд ФРН зазначено, що Суд на закритій частині обговорення розглядає та оцінює на свій розсуд і на підставі закону результати усного слухання та надані докази (ч. 1) [450].

За нормами вітчизняного процесуального законодавства, якими врегульовані питання, пов'язані з оцінкою доказів у справі суддями судів загальної юрисдикції, ситуація є такою:

– згідно зі ст. 86 «Оцінка доказів» ГПК України:

«1. Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів.

2. Жодні докази не мають для Суду заздалегідь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності.

3. Суд надає оцінку як зібраним у справі доказам у цілому, так і кожному доказу (групі однотипних доказів), який міститься у справі, мотивує відхилення або врахування кожного доказу (групи доказів)» [68];

– відповідно до ст. 94 «Оцінка доказів» КПК України:

«1. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ із точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення.

2. Жоден доказ не має наперед встановленої сили» [171] тощо.

Натомість, як випливає з положень Закону про КСУ, суддя має можливість висловити свою оцінку доказам, які покладено в основу акта Суду, виключно шляхом голосування (ч.ч. 3, 11 ст. 66, ч.ч. 3, 11 ст. 67, ч.ч. 2–5 ст. 88) або написавши окрему думку, яка хоча і є невід’ємною частиною акта Суду, однак юридичної сили не має.

З огляду на викладене, на нашу думку можна зробити певні висновки:

– по-перше, філософсько-правові засади процедури оцінки доказів у вітчизняному конституційному судовому процесі все ще лишаються малодослідженими та недостатньо законодавчо врегульованими;

– по-друге, за аналогією з принципами наукового підходу та законодавчого врегулювання вітчизняного і зарубіжного судових процесів у різних галузях права є підстави для деяких гіпотетичних припущень з питань визначення поняття «внутрішнє переконання» оцінки доказів у судовому конституційному процесі:

а) на формування внутрішнього переконання судді КСУ з питань оцінки доказів значний вплив мають об’єктивні та суб’єктивні фактори. До об’єктивних належать обставини та факти, які були встановлені під час розгляду справи; до суб’єктивних – такі особисті риси характеру та свідомості: світогляд, професійність, правосвідомість і справедливість;

б) філософсько-правова та психологічно-розумова категорія «внутрішнє переконання» судді у конституційному судовому процесі *de facto* є відображенням його суб’єктивної впевненості у правильності оцінки об’єктивно установлених обставин чи фактів, тобто є специфічною формою відображення об’єктивної дійсності. Однак, як відображення об’єктивної дійсності внутрішнє переконання одного судді не є критерієм пізнання істинності у конституційному судовому процесі, оскільки цей критерій є рішенням колегіального органу;

в) суддя органу конституційної юрисдикції, керуючись внутрішнім переконанням, висловлює своє ставлення до оцінки доказів Судом як колегіальним судовим органом шляхом голосування та в окремій думці, яка є невід’ємною частиною рішення цього органу.

6.3. Гносеологічно-правові аспекти доказування у конституційному судовому процесі у справах за конституційними поданнями/зверненнями та скаргами

Згідно зі ст. 51 Закону про КСУ Суд розглядає справи за конституційними поданнями з питань:

- визнання акта (його окремих положень) неконституційним;
- офіційного тлумачення Конституції України (п. 1 ч. 1).

Відповідно до Конституції України суб'єктами права на конституційне подання є: Президент України, щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада АРК (ч. 2 ст. 150).

Конституція України також містить вичерпний перелік правових актів, перевірка на конституційність яких належить до юрисдикції КСУ:

- закони та інші правові акти Верховної Ради України;
- акти Президента України (при цьому, як роз'яснив КСУ у Рішенні від 23 березня 2002 року, до його повноважень належить вирішення питань щодо відповідності Конституції України як нормативно-правових, так і індивідуально-правових актів парламенту та Глави держави [295]), хоча з цього питання існує й протилежна юридична позиція Суду);

- акти Кабінету Міністрів України;
- правові акти Верховної Ради АРК (п. 1 ч. 1 ст. 150).

Розглядаючи питання конституційності зазначених правових актів, КСУ вивчає та оцінює докази, застосовуючи методологічні прийоми формальної логіки та керуючись певними філософсько-правовими критеріями, до яких, зокрема, належать:

по-перше, аксіологічні фактори, які полягають у відповідності правового акта (його окремих положень) проголошеним актами міжнародного права та закріпленим на вітчизняному конституційному рівні таким загальнолюдським

цінностям, як справедливість, рівність, людська гідність, та іншим морально-етичним та духовно-культурним орієнтирам у відносинах між особою і державою у вигляді її владних органів.

Так, у Рішенні від 8 вересня 2016 року, зокрема, зазначив, що «в Україні права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними; конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова; кожен має право на свободу світогляду і віросповідання; це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» [324].

«Відповідно до частини першої статті 29 Конституції України, – наголосив КСУ у Рішенні від 23 листопада 2017 року, – кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. ... право на свободу та особисту недоторканність є одним з визначальних та фундаментальних конституційних прав людини. Наявність свободи в особи є однією з передумов її розвитку та соціалізації; право на свободу передбачає можливість вибору своєї поведінки з метою вільного та всебічного розвитку, самостійно діяти відповідно до власних рішень і задумів, визначати пріоритети, робити все, що не заборонено законом, безперешкодно і на власний розсуд пересуватися по території держави, обирати місце проживання тощо; право на свободу означає, що особа є вільною у своїй діяльності від зовнішнього втручання, за винятком обмежень, які встановлюються Конституцією та законами України» [297];

по-друге, онтологічні виміри, згідно з якими конституційний нормативний контроль не може обмежуватися виключно позитивістським підходом, а повинен ґрунтуватися на збалансованому поєднанні формально-юридичної оцінки змісту правового акта (його окремих положень) та його впливу на соціальні, політичні, економічні, моральні й інші фактори, які превалюють у соціумі, наприклад:

– згідно з юридичною позицією Суду, сформульованою у Рішенні від 21 грудня 2017 року, держава «зобов’язана забезпечити вільне волевиявлення громадян України та повагу до результатів такого волевиявлення шляхом належної регламентації й організації виборчого процесу на демократичних засадах та з дотриманням демократичних процедур, а також шляхом впровадження ефективного контролю за здійсненням таких процедур, що має унеможливити будь-які зловживання та маніпуляції, у тому числі з виборчими списками від партій» [292];

– розглядаючи питання щодо конституційності окремих положень Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України», Суд у Рішенні від 17 липня 2018 року зазначив, що «рівень соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, має бути таким, щоб забезпечувати їм гідне життя, і не повинен залежати від майнового стану їх сімей. Обмеження чи скасування пільг для осіб, на яких поширюється дія зазначеного Закону, без відповідної рівноцінної їх заміни чи компенсації є порушенням зобов’язань держави щодо забезпечення соціального захисту цієї категорії осіб. У разі зміни правового регулювання набуті такими особами права на пільги, компенсації і гарантії повинні бути збережені із забезпеченням можливості їх реалізації або запроваджені рівноцінні чи більш сприятливі умови соціального захисту» [283];

– водночас у Рішенні від 8 вересня 2016 року Суд, зокрема, роз’яснив, що «для захисту прав і свобод людини і громадянина, забезпечення нормального функціонування демократичного суспільства, органів державної влади та органів місцевого самоврядування у законах України допускається встановлення відповідних обмежень щодо здійснення релігійної діяльності, у тому числі у публічному місці. У разі проведення мирного зібрання релігійного характеру (богослужіння, релігійного обряду, церемонії, процесії тощо) у публічному місці до його організаторів та учасників можуть бути застосовані обмеження, визначені у частині другій статті 39 Конституції України, тобто суд відповідно до закону

може встановити обмеження щодо реалізації права на свободу світогляду та віросповідання цих осіб у публічному місці в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» [324];

– як зазначив КСУ у Рішенні від 1 червня 2016 року, системний аналіз законодавства України дає підстави стверджувати, що недієздатні особи є особливою категорією людей (фізичних осіб), які внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу тимчасово або постійно не можуть самотійно на власний розсуд реалізовувати майнові та особисті немайнові права, виконувати обов'язки й нести юридичну відповідальність за свої діяння. Недієздатним особам мають надаватися правові можливості для задоволення індивідуальних потреб, реалізації та захисту їх прав і свобод. Хоча за станом здоров'я недієздатні особи не спроможні особисто реалізовувати окремі конституційні права і свободи, у тому числі право на свободу та особисту недоторканність, вони не можуть бути повністю позбавлені цих прав і свобод, тому держава зобов'язана створити ефективні законодавчі механізми та гарантії для їх максимальної реалізації [265];

по-третє, конституційна законність, визначальними факторами якої є дотримання конституційно встановленої процедури розгляду, прийняття та набрання чинності правовими актами, а також здійснення органами державної влади та їх посадовими і службовими особами своїх повноважень у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України.

Наприклад, у Рішенні від 26 квітня 2018 року КСУ, дослідивши наявні у справі докази, дійшов висновку, що Верховна Рада «не дотримала встановленої конституційної процедури розгляду і ухвалення Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року № 5475-VI, про що свідчить те, що Законопроект № 6278 не було розглянуто на засіданні відповідного комітету Верховної Ради України, а також те, що частиною народних депутатів України було порушено вимогу щодо особистого

голосування». Виходячи з цього, Суд визнав цей Закон таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) у цілому [302].

Аналіз норми абз. 2 п. 46 Положення про загальноосвітній навчальний заклад від 30 вересня 2009 року № 1033, наголосив Суд у Рішенні від 2 лютого 2010 року, свідчить про те, що Кабінет Міністрів України визначив порядок застосування мов педагогічними працівниками загальноосвітніх закладів, тоді як за Конституцією України застосування мов визначається виключно законами України (п. 4 ч. 1 ст. 92). Таким чином, доповнюючи п. 46 Положення абз. 2, Кабінет Міністрів України вийшов за межі своїх повноважень, передбачених Конституцією та законами України, тому ця норма є неконституційною [286].

Філософсько-правова природа Конституції Української держави як політичного та правового акта найвищої юридичної сили ґрунтується на досягненнях багатовікової історії вітчизняного державотворення щодо забезпечення прав і свобод людини, гідних умов її життя та прагненні розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу. У цьому контексті повноваження КСУ надавати офіційне тлумачення положень Основного Закону України є не лише важливою функцією з точки зору дотримання конституційної законності, а й має особливе значення як діяльність, спрямована на визначення сутнісних засад конституційного процесу як відображення соціально-культурного стану суспільства та показників реального рівня взаємовідносин між соціумом і індивідом, владою і громадянином, механізмом державної влади та інститутами громадянського суспільства у їх єдності та протиріччі.

Так, «єдність протилежностей» означає їх взаємообумовленість, тобто існування однієї протилежності передбачає необхідне існування іншої протилежності, у нашому випадку це стосується категорій «букви» та «духу» закону.

Водночас методологічну основу доказування у цій категорії справ становить методичний прийом юридичної герменевтики, - так зване «герменевтичне коло» - сутність якого полягає у тому, що для визначення змісту тексту слід уяснити

(витлумачити) значення кожного з його елементів. У той же час для правильного тлумачення кожного з елементів тексту необхідно мати уявлення про його зміст в цілому.

Таким чином, спираючись на постулати одного з основних законів діалектики – закону про єдність і боротьбу протилежностей, який визначає закономірності розвитку явищ природи і соціально-історичної реальності та постулати юридичної герменевтики, можна стверджувати, що сутність доказування у конституційному судовому процесі у справах про офіційне тлумачення Конституції України полягає у такому.

По-перше, це збирання, оцінка та використання доказів, які сприяють правильному розумінню питань права, тобто юридичного змісту конституційної норми, наприклад:

– у Рішенні від 21 грудня 2017 року Суд, з огляду на існуючі у справі докази, роз'яснив, що «народовладдя означає належність усієї повноти влади в межах території держави народові та здійснення ним цієї влади як безпосередньо, так і через своїх представників у органах державної влади та органах місцевого самоврядування» [292];

– у Рішенні від 12 квітня 2012 року КСУ, спираючись на свою попередню юридичну позицію та положення актів міжнародного права, зазначив, що «гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод» [273];

– у Рішенні від 20 грудня 2017 року Суд, дослідивши матеріали справи та інформацію, надану учасниками конституційного судового процесу, дійшов висновку, що «сутність депутатського індемнітету в Україні полягає у захисті народного депутата України від переслідування за висловлювання і голосування під час виконання ним депутатських обов'язків у парламенті та у забезпеченні

його права відстоювати свою позицію під час розгляду будь-яких питань у Верховній Раді або її органах» [289].

По-друге, виходячи зі свого завдання – гарантувати верховенство Конституції України, Суд зобов'язаний розглядати конституційну норму, яка тлумачиться, з аксіологічної точки зору, тобто дослідити наявні докази щодо відповідності «духу» Основного Закону України – духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, закладених в основу головного правового акта держави, наприклад:

– у Рішенні від 11 жовтня 2005 року КСУ вказав, що «в Україні як соціальній, правовій державі політика спрямовується на створення умов, які забезпечують достатній життєвий рівень, вільний і всебічний розвиток людини як найвищої соціальної цінності, її життя і здоров'я, честь і гідність. Утвердження та дотримання закріплених у нормативно-правових актах соціальних стандартів є конституційним обов'язком держави. Діяльність її правотворчих і правозастосовних органів має здійснюватися за принципами справедливості, гуманізму, верховенства і прямої дії норм Конституції України, а повноваження – у встановлених Основним Законом України межах і відповідно до законів» [267];

– у Рішенні від 23 листопада 2017 року Суд наголосив, що будь-які положення КПК України повинні застосовуватися органами державної влади та їх посадовими особами з урахуванням конституційних норм, принципів і цінностей [297];

– «рівність та недопустимість дискримінації особи, – згідно з юридичною позицією КСУ, сформульованою у Рішенні від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012, – є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства, на чому наголошено у міжнародних правових актах з питань захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (статтях 14, 26), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (статті 14), Протоколі № 12 до Конвенції про захист прав

людини і основоположних свобод 1950 року (статті 1), ратифікованих Україною, та у Загальній декларації прав людини 1948 року (статтях 1, 2, 7). Гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. У правовій державі звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб» [273];

– у Рішенні від 15 березня 2016 року Суд за результатами аналітичного дослідження низки конституційних положень, зокрема, установив, що «кожна стаття Конституції України, яка містить слово «наступний», має свій предмет регулювання та власне змістове навантаження, які обумовлюють мету використання вказаного слова і його значення у контексті відповідного конституційно-правового регулювання» [279].

Згідно з ч. 1 ст. 53 Закону про КСУ конституційним зверненням є подане до Суду письмове клопотання про надання висновку щодо:

1) відповідності Конституції України чинного міжнародного договору України або міжнародного договору, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість;

2) відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

4) відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст.ст. 157 і 158 Конституції України;

5) порушення Верховною Радою АРК Конституції України або законів України;

6) відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради АРК Конституції України та законам України.

Суб'єктами права на конституційне звернення ч. 1 ст. 54 Закону про КСУ визначено:

- 1) Президента України – за п.п. 1, 2, 6 ч. 1 ст. 53 цього Закону, що впливає зі ст.ст. 137, 151 Конституції України;
- 2) Верховну Раду України – за п.п. 3–5 ч. 1 ст. 53 цього Закону, що впливає з п. 28 ч. 1 ст. 85, ст.ст. 151, 159 Конституції України;
- 3) Кабінет Міністрів України – за п. 1 ч. 1 ст. 53 цього Закону, що впливає зі ст. 151 Конституції України;
- 4) щонайменше сорок п'ять народних депутатів України – за п.п. 1, 2 ч. 1 ст. 53 цього Закону, що впливає зі ст. 151 Конституції України.

1. Згідно зі ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, є частиною національного законодавства України. Таким чином, ідеологія Основного Закону Української держави, яка ґрунтується на принципі забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними нормами міжнародного права, полягає в утвердженні єдності міжнародного і національного права, відкритості вітчизняної конституційної системи. Водночас Конституція застерігає, що укладення міжнародних договорів, які суперечать її положенням, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Отже, до прийняття міжнародного зобов'язання державі належить здійснити заходи щодо забезпечення узгодженості норм міжнародного договору з конституційними нормами внутрішнього законодавства, зокрема шляхом конституційного судового контролю.

Водночас, на відміну, наприклад, від Конституції Іспанії (ст. 95) [100] та Конституції Вірменії (ст. 100) [136], згідно з вітчизняним законодавством положення про конституційний судовий контроль міжнародних договорів України не має імперативного характеру. Так, відповідно до ст. 151 Конституції України КСУ надає висновки про відповідність Конституції України не всіх

чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, а лише тих, щодо яких надійшло відповідне звернення Президента України, або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України.

Таким чином, за умови отримання конституційного звернення відповідних суб'єктів Суд здійснює перевірку конституційності міжнародних договорів України в порядку попереднього (превентивного) і наступного (репресивного) судового конституційного контролю. Перший вид контролю застосовується щодо тих міжнародних договорів, які ще не набули чинності і вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, а другий – щодо чинних міжнародних договорів України.

Водночас, як показує практика КСУ, існує також опосередкована форма перевірки конституційності міжнародних договорів України. Зокрема, йдеться про те, що до повноважень Суду належить вирішення питань щодо конституційності правових актів Верховної Ради України, Президента України або Кабінету Міністрів України. Таким чином, під юрисдикцію КСУ підпадають правові акти, якими згідно із Законом України «Про міжнародні договори України» [99] надається згода на обов'язковість міжнародного договору для України. Зокрема, залежно від виду договору: Верховна Рада України надає таку згоду у формі закону про ратифікацію міжнародного договору; Президент України – у формі указу щодо договорів, які укладаються від імені України та не потребують ратифікації; Кабінет Міністрів України – у формі постанови щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені Уряду України. При цьому оскільки текст міжнародного договору є невід'ємною частиною відповідного правового акта, яким його схвалено, визнання неконституційним цього акта *de facto* має наслідком неконституційність і додатків до нього.

Отже, діяльність КСУ щодо здійснення конституційного судового контролю за дотриманням конституційної законності з питань, пов'язаних із укладанням

міжнародних договорів України, можна поділити на два напрями. Перший – це перевірка змісту договору, другий – дотримання конституційної процедури розгляду, ухвалення та набуття чинності правовим актом, яким цей договір було схвалено. Відповідно, на практиці існують і два види конституційних судових процесів із зазначених питань, кожен з яких має певні особливості доказування.

Так, збирання, оцінка та використання доказів при розгляді справ у першому конституційному судовому процесі щодо конституційності міжнародного договору України (чинного або того, що надається до парламенту для його ратифікації) має на меті створення доказової бази для вирішення як питань права («букви»), так і філософії або ідеологічного навантаження тексту («духу») такого договору.

Доказами конституційності/неконституційності договору у правовому вимірі можуть слугувати фактичні обставини, які вказують на його відповідність/невідповідність приписам Конституції України, загальновизнаним актам міжнародного права, до яких приєдналася Україна, або які нею було ратифіковано, дотримання/порушення договірними сторонами принципів щодо виконання міжнародних угод з аналогічних питань тощо. «Одним з таких принципів, – зазначив КСУ у Висновку від 11 липня 2001 року № 3-в/2001, – є принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, який виник у формі міжнародно-правового звичаю *«pacta sunt servanda»* ще на ранніх стадіях розвитку державності, а нині дістав своє відображення у численних міжнародних угодах» [37].

Філософські виміри доказування у справах зазначеної категорії полягають в оцінці доказів з аксіологічної та онтологічної точок зору. Аксіологічна сторона доказування у цих випадках полягає в оцінці існуючих доказів щодо дотримання/порушення загальнолюдських цінностей, зокрема прав та основоположних свобод людини і громадянина; онтологічна – у відповідності/невідповідності положень договору соціально-політичним умовам,

які склалися у державі, їх підтримці або несприйнятті громадянським суспільством.

Слід також зазначити, що з огляду на зміст ч. 1 ст. 151 Конституції України, якщо доказуванню конституційності/неконституційності у конституційному судовому процесі наступного (репресивного) конституційного контролю підлягають усі чинні міжнародні договори України, незалежно від суб'єкта їх укладення та формату схвалення, то превентивний судовий контроль може застосовуватися виключно щодо договорів, які були внесені до парламенту для їх ратифікації.

Характерною особливістю доказування у конституційному судовому процесі другого виду щодо дослідження питань, пов'язаних із міжнародною договірною діяльністю держави, є його виключно правова спрямованість. Ідеться про те, що, при вирішенні питання конституційності законів та інших правових актів (парламенту, глави держави, уряду), якими ратифіковано договори, що підлягають перевірці, до повноважень КСУ, Суд на практиці оцінює наявні у справі докази виключно у контексті дотримання конституційно встановленої процедури їх розгляду, ухвалення та набуття чинності, тобто щодо їх «букви», а не «духу».

На нашу думку, це вбачається логічним, оскільки зміст зазначених правових актів визначається однією фразою – надати згоду на обов'язковість договору, а сам акт не містить положень, які б могли бути оцінені в контексті їх впливу на забезпечення загальнолюдських цінностей (аксіологічний вимір) або на соціально-політичні умови, які склалися у державі (онтологічний вимір).

Наприклад, як наголосив із цього приводу КСУ у Рішенні від 12 липня 2000 року, Верховна Рада, надаючи згоду на обов'язковість міжнародних договорів шляхом прийняття відповідних законів України, повинна діяти згідно зі ст. 94 Конституції України. Дослідження матеріалів справи, продовжив Суд, свідчить про те, що прийнятий парламентом Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» 1992 року було підписано

Головою Верховної Ради України 24 грудня 1999 року і 30 грудня 1999 року опубліковано в газеті «Голос України» (№ 244). Таким чином, Закон було підписано й офіційно оприлюднено з порушенням положень ст. 94 Конституції України (йдеться, зокрема, про конституційно встановлену процедуру підписання законів Президентом України – прим. Н. Ш.), що є підставою для визнання його таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) [275].

2. Згідно з Конституцією України:

- народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії (ст. 69);

- всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією. Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області (ст. 72). Згідно з юридичною позицією КСУ, викладеною у Рішенні від 15 жовтня 2005 року, «виключне право народу... на здійснення свого волевиявлення через всеукраїнський референдум за народною ініціативою не може бути обмежене Президентом України, який зобов'язаний оприлюднити ініціативу громадян України, визначену відповідно до ч. 2 ст. 72 Конституції України та засвідчену в установленому порядку Центральною виборчою комісією, проголосивши проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» [280];

- виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України (ст. 73) (суб'єктом права призначення всеукраїнського референдуму з цих питань згідно з п. 2 ч. 1 ст. 85 Конституції України є Верховна Рада України);

- референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії (ст. 74);

– законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і Розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України (ч. 1 ст. 156).

У Рішенні від 5 жовтня 2005 року КСУ сформулював юридичну позицію, яка полягає в тому, що «положення ч. 2 ст. 5 Конституції України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» треба розуміти так, що в Україні вся влада належить народові. Влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, ...результати народного волевиявлення у визначених Конституцією та законами України формах безпосередньої демократії є обов'язковими» [319].

Слід також зазначити, що запровадження інституту конституційного контролю з питань, які належать до проведення референдумів, є сталою практикою законодавства зарубіжних країн. Наприклад, згідно з Конституцією Словаччини Конституційний Суд приймає рішення про те, чи відповідає Конституції або конституційному закону предмет референдуму, який повинен бути призначений на основі петиції громадян або постанови Національної ради Словацької Республіки (ч. 1 ст. 125b), та вирішує скарги щодо результатів референдуму (ч. 3 ст. 129) [149]; Конституційна рада Франції здійснює контроль за проведенням референдумів та оголошує їх результати (ст. 60) [239] тощо.

Стосовно змісту положення ч. 2 ст. 151 Конституції України, то вочевидь ідеться про попередній (превентивний) конституційний контроль. Як слушно зауважує М. Савенко, «наступний конституційний контроль не може здійснюватися стосовно законів про внесення змін до розділів I, III і XIII Конституції України. Закон про внесення змін до цих розділів затверджується на

референдумі, рішення якого є актом установчої влади і не є об'єктом контролю. Стосовно таких законів здійснюється лише попередній конституційний контроль до затвердження їх на референдумі. Він також має бути обов'язковим. Об'єктом конституційного контролю може бути й указ Президента України про призначення всеукраїнського референдуму щодо затвердження закону про внесення змін до Конституції України» [335, с. 182].

Так, свого часу КСУ розглянув справу щодо відповідності Конституції України Указу Президента України «Про проголошення все-українського референдуму за народною ініціативою» від 15 січня 2000 року № 65/2000 та у Рішенні від 27 березня 2000 року визнав неконституційними:

1) п. 1 ст. 2 Указу, в якому викладено питання: «Чи висловлюєтеся Ви за недовіру Верховній Раді України XIV скликання і внесення у зв'язку з цим доповнення до частини другої статті 90 Конституції України такого змісту: «а також у разі висловлення недовіри Верховній Раді України на всеукраїнському референдумі, що дає підстави Президенту України для розпуску Верховної Ради України?»»;

2) п. 6 ст. 2 Указу, в якому викладено питання: «Чи згодні Ви з тим, що Конституція України має прийматися всеукраїнським референдумом?» [306].

Доказами неконституційності цих положень Указу Президента України КСУ визнав те, що:

– по-перше, Конституція України не передбачає інституту висловлення недовіри на всеукраїнському референдумі, в тому числі проголошеному за народною ініціативою, конституційним органам державної влади як можливої підстави дострокового припинення їх повноважень;

– по-друге, винесення на всеукраїнський референдум питання щодо недовіри Верховній Раді за відсутності названого інституту в Основному Законі України було б порушенням такого конституційного принципу, як здійснення органами державної влади своїх повноважень у межах, встановлених

Конституцією України, та принципів правової держави, якою проголошено Україну;

– по-третє, закріплюючи право визначати і змінювати конституційний лад в Україні виключно за народом, Основний Закон України встановив чіткий порядок внесення змін до Конституції України;

– по-четверте, сформульоване в п. 6 ст. 2 Указу питання виноситься на всеукраїнський референдум без з'ясування волі народу щодо необхідності прийняття нової Конституції України і, отже, ставить під сумнів чинність Основного Закону України, що може призвести до послаблення встановлених ним основ конституційного ладу в Україні, прав і свобод людини і громадянина [306].

Викладене, на нашу думку, дає підстави для висновку про те, що доказування у конституційному судовому процесі щодо визначення відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою, має свої особливості:

– по-перше, як випливає зі змісту ч. 2 ст. 151 Конституції України, предметом розгляду КСУ є виключно питання, які виносяться на лише один конкретний вид всеукраїнського референдуму – за народною ініціативою. Тобто дослідження питань, які виносяться на інші види всеукраїнських референдумів, а саме про зміну території України та затвердження тексту законопроекту про внесення змін до розділів I, III та XIII Конституції України, до повноважень Суду не належать. Це вбачається слушним, оскільки відповідно до ст. 159 Основного Закону України законопроект про внесення змін до Конституції України з названих питань розглядається Верховною Радою за наявності висновку КСУ щодо відповідності законопроекту вимогам ст.ст. 157 і 158 цієї Конституції;

– по-друге, доказування у конституційному судовому процесі цієї категорії обмежено збиранням, оцінкою та використанням доказів конституційності/неконституційності питань, які виносяться на всеукраїнський референдум за народною ініціативою. До повноважень КСУ не належить дослідження інших, у тому числі процедурних, питань або обставин, пов'язаних з

організацією, проведенням та встановленням результатів зазначеного референдуму;

– по-третє, правові та філософські виміри доказування у конституційному судовому процесі стосуються виключно змісту названих питань, правові – щодо «букви» Конституції України, філософські, аксіологічні – щодо її «духу». При цьому онтологічні виміри доказування у цих випадках майже не застосовуються, оскільки сама суть проведення референдуму полягає у встановленні ставлення громадськості до проблеми, яка до цього спонукала.

3. Згідно зі ст. 111 Конституції Президент України може бути усунений Верховною Радою з поста в порядку імпічменту⁷⁵ у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ч. 1). Як роз'яснив КСУ у Рішенні від 10 грудня 2003 року, цю конституційну норму необхідно розуміти так, що конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи [266].

Цією ж статтею Конституції України визначена процедура усунення глави держави з поста у порядку імпічменту, яка полягає у такому:

- питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради (ч. 2);
- для проведення розслідування Верховна Рада створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі (ч. 3);
- висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України (ч. 4);
- за наявності підстав Верховна Рада не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України (ч. 5);

⁷⁵ Імпічмент (від англ. *impeachment* – недовіра, від лат. *impedivi* – перешкоджати, припиняти) – процедура притягнення до суду парламенту вищих посадових осіб держави.

– рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи КСУ й отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного суду про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину (ч. 6).

Аналіз змісту положень цієї статті Основного Закону України, на нашу думку, дає змогу зробити певні висновки:

– по-перше, КСУ визначено одним з основних учасників процедури усунення Президента України з поста у порядку імпічменту, наявність його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи є обов’язковою умовою для прийняття рішення парламентом у справі;

– по-друге, особливістю доказування у конституційному судовому процесі у справах цієї категорії є збирання, оцінка та використання доказів виключно щодо питань процедурного характеру. КСУ не наділено повноваженнями дослідження аксіологічних та онтологічних вимірів дій, які інкримінуються Главі держави;

– по-третє, до доказів у названому конституційному судовому процесі слід віднести документальні підтвердження:

чи було питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініційовано більшістю від конституційного складу Верховної Ради України;

чи утворив парламент спеціальну тимчасову слідчу комісію для проведення розслідування, до складу якої було включено спеціального прокурора і спеціальних слідчих;

чи були розглянуті висновки і пропозиції названої комісії на засіданні парламенту;

чи було ухвалено рішення про звинувачення Президента України не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Водночас слід зазначити, що деякі конституційні норми ст. 111 Конституції України мають ознаки правової невизначеності. Йдеться, зокрема, про положення її ч. 5, яка *de facto* відносить до процедурних питань визначення «наявності підстав» для прийняття парламентом рішення про звинувачення Президента України. Натомість, як випливає зі змісту ч. 1 ст. 111 Конституції України, єдиною такою підставою є звинувачення Глави держави у вчиненні ним державної зради або іншого злочину.

Вочевидь, вивчення доказів, які вказують на наявність підстав щодо звинувачення Президента України, не може бути функцією конституційного судового процесу щодо надання висновку про додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент. Надання таких доказів є функцією спеціальної тимчасової комісії, а їх оцінка відповідно до ч. 6 названої статті Конституції України є компетенцією Верховного суду.

З огляду на викладене, доцільно внести зміни до ч. 5 ст. 111 Конституції України, виклавши її у такій редакції:

«у разі якщо надані спеціальною тимчасовою комісією матеріали вказують на наявність підстав, Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України».

За таких умов предмет доказування конституційного судового процесу щодо дотримання процедурних питань становлять: по-перше, наявність матеріалів (а не їх зміст), наданих спеціальною тимчасовою комісією; по-друге, ухвалення рішення про звинувачення Президента України не менш як двома третинами конституційного складу парламенту. На нашу думку, це більшою мірою відповідає ідеології конституційно встановленої процедури усунення Президента України з поста у порядку імпічменту, яка, зокрема, полягає у чіткому розмежуванні ролі органів конституційної юрисдикції (процедура розгляду справи) та загальної юрисдикції (правова оцінка діяння).

4. Відповідно до ст. 159 Конституції України законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою за наявності висновку КСУ щодо відповідності законопроекту вимогам ст.ст. 157 і 158 цієї Конституції.

До таких вимог Конституція України відносить:

– по-перше, те, що вона не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України та в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 157);

– по-друге, те, що законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту, а Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України (ст. 158).

До особливості доказування у конституційному судовому процесі у справах цієї категорії слід, насамперед, віднести аксіологічні виміри, які є одним із головних критеріїв визначення відповідності законопроекту вимогам його прийнятності. Зокрема, як впливає зі змісту ст. 157 Конституції України, докази, які вказують на можливе скасування або обмеження прав і свобод людини і громадянина, як основоположних загальнолюдських цінностей, є першочерговою підставою для визнання Судом законопроекту таким, що не відповідає конституційно встановленим вимогам його розгляду парламентом, наприклад:

– згідно з правовою позицією КСУ, сформульованою у Висновку від 25 березня 1999 року, «покладення функцій вищого парламентського контролю на Рахункову палату – непередставницький орган – означало б звуження змісту та обсягу закріпленого в ст. 38 Конституції України права громадян брати участь в управлінні державними справами, обмеження здійснення цього права, чого Конституція України не допускає» [42].

– у Висновку від 15 січня 2008 року Суд зазначив, що згідно з пропонованою редакцією ст. 118 Конституції України фактично скасовується інститут висловлення недовіри голові обласної державної адміністрації депутатами обласної ради, в тому числі і можливість настання відповідних наслідків, що може призвести до обмеження прав громадян, що суперечить вимогам ст. 157 Конституції України [44];

Водночас КСУ у своїй практиці часто звертав увагу й на онтологічні аспекти питань, які були предметом доказування у конституційному судовому процесі за справами цієї категорії. Наприклад, у Висновку від 19 червня 2018 року Суд застеріг, що, ухвалюючи рішення щодо скасування депутатської недоторканності, необхідно враховувати стан політичної та правової системи України – її здатність у разі повної відсутності інституту депутатської недоторканності забезпечити безперешкодне та ефективне здійснення народними депутатами України своїх повноважень, функціонування парламенту, а також реалізацію конституційного принципу поділу державної влади [39].

До онтологічних вимірів доказування у конституційному судовому процесі цього виду, на нашу думку, доцільно також віднести застосування як доказів положень актів міжнародного права та юридичних позицій впливових міжнародних правничих організацій, наприклад:

– у Висновку від 19 червня 2018 року Суд зазначив, що «на наслідки повного скасування депутатської недоторканності звертала увагу і Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія), яка зазначала, що у політичній системі з вразливою демократією, такою, як в Україні, повне скасування недоторканності може бути небезпечним для функціонування та автономії парламенту (пункт 18 Висновку щодо проекту закону про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України та суддів, ухваленого Венеціанською Комісією на її 103-му пленарному засіданні 19–20 червня 2015 року)» [39];

– у Висновку від 16 червня 2015 року № 1-в/2015 Суд, зокрема, вказав, що «зміни до статті 129 Конституції України узгоджуються з положеннями додатка до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов’язки від 17 листопада 2010 року № (2010) 12, в яких визначено, що тлумачення закону, оцінювання фактів або доказів, які здійснюють судді для вирішення справи, не повинні бути приводом для кримінальної, цивільної або дисциплінарної відповідальності, за винятком випадків злочинного наміру або грубої недбалості; дисциплінарне провадження може бути ініційоване, якщо суддя не виконав своїх обов’язків ефективно та належним чином; якщо суддя не виконує суддівських функцій, він може бути притягнутий до відповідальності згідно з цивільним, кримінальним або адміністративним правом, як і всі інші громадяни (пункти 66–71)» [40].

Необхідно також звертати увагу на те, що доказування у конституційному судовому процесі – це комплекс філософсько-правових вимірів у підході до збору інформації як джерела доказів у справі, які оцінюються в їх сукупності. Порухення будь-якого з елементів цієї сукупності є підставою для визнання неконституційним як законопроект про внесення змін до Конституції (превентивний контроль), так і закону, яким цей проект було ухвалено парламентом (репресивний контроль).

Зокрема, це стосується змін, які вносяться до законопроекту вже після отримання позитивного висновку КСУ про його відповідність вимогам ст.ст. 157 і 158 Конституції України. Як зазначив з цього приводу Суд у Рішенні від 9 червня 1998 року, «у разі внесення в процесі розгляду у Верховній Раді України поправок до законопроекту він приймається Верховною Радою України за умови наявності висновку Конституційного Суду України про те, що законопроект з внесеними до нього поправками відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України» [329].

5. Згідно з Конституцією України до повноважень КСУ віднесено встановлення фактів порушення Верховною Радою АРК Конституції України або

законів України та визначення відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради АРК Конституції України та законам України.

Особливістю цього виду конституційного судового процесу є те, що доказуванню у ньому підлягають не лише конституційність нормативно-правових актів, а й їх законність, що є винятком із загального правила непідсудності КСУ питань законності оскаржених актів, наприклад:

– у Рішенні від 2 червня 1998 року Суд наголосив, що нормативно-правові акти Верховної Ради АРК не можуть суперечити Конституції та законам України і приймаються відповідно до Конституції та законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання (ч. 8 ст. 10 Закону України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим») [287];

– у Рішенні від 20 березня 2014 року Суд зазначив, що «Конституція та закони України, інші нормативно-правові акти, у тому числі Конституція АРК, затверджена Законом України від 23 грудня 1998 року № 350-XIV, а також міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною, не містять поняття «народи Криму» та не розкривають його змісту. Саме тому використання у Декларації поняття «народи Криму» як узагальненого визначення громадян України, які проживають в АРК та в місті Севастополі, є безпідставним, а зазначене поняття є таким, що не відповідає Конституції України» [288].

Оцінюючи докази у справах названого виду, КСУ часто використовує методологічний інструментарій онтології як філософського вчення про оточуючий світ, зокрема посиляється на загальновизнані акти міжнародного права, наприклад:

– досліджуючи зміст постанови Верховної Ради АРК «Про проведення загальнокримського референдуму» від 6 березня 2014 року № 1702-6/14, Суд у Рішенні від 14 березня 2014 року сформулював юридичну позицію, згідно з якою основоположні принципи суверенності та територіальної цілісності держави, закладені у міжнародно-правових актах, полягають у взаємній повазі до суверенної рівності кожної держави, що включає політичну незалежність,

можливість зміни кордонів відповідно до міжнародного права мирним шляхом і за домовленістю. Внаслідок дії зазначених принципів держави-учасниці повинні утримуватися від порушення територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави шляхом застосування сили чи погрози силою або в інший спосіб, несумісний із цілями ООН, а також від дій, що спрямовані проти територіальної цілісності чи єдності будь-якої держави-учасниці (Статут ООН, Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року, Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 року) [277];

– у Рішенні від 25 березня 1998 року Суд визнав неконституційними: нормативно-правовий акт Верховної Ради АРК – Закон АРК «Про обчислення часу» від 15 жовтня 1997 року № 1338-1 та постанову Верховної Ради АРК «Про введення в дію нормативно-правового акта Верховної Ради АРК Закону АРК «Про обчислення часу» від 15 жовтня 1997 року № 1339-1» [298]. Одним із доказів у справі Суд визнав експертний висновок, у якому, зокрема, зазначалося, що вітчизняні дослідження та роботи зарубіжних спеціалістів у галузі біологічних ритмів стверджують, що зміщення часу на одну годину не впливає негативно на організм людини. Тому «посилання Верховної Ради Криму на недостовірність (термін некоректний) другого часового поясу, є необґрунтованим. Крім того, Указом Президента України у 1995 році було введено географічно почасовий графік початку і закінчення роботи, що повністю знімає проблему, підняту Верховною Радою Криму». Таким чином, ні з фізіологічної, ні із санітарно-гігієнічної точки зору рішення Верховної Ради АРК про введення на своїй території московського часу не є виправданим [83].

Однією з основоположних засад діяльності Української держави є конституційний принцип, згідно з яким органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19). Виходячи з цього, до правових вимірів щодо оцінки доказів у конституційному судовому процесі цього виду слід віднести питання визначення

дотримання/порушення меж повноважень Верховною Радою АРК при прийнятті нормативно-правових актів. Так, у Рішенні від 25 березня 1998 року Суд визнав неконституційним використання Верховною Радою АРК терміна «закон Автономної Республіки Крим» як форми нормативно-правових актів Верховної Ради АРК, ухвалених після прийняття Конституції України. КСУ роз'яснив, що відповідно до ч. 2 ст. 136 Конституції України та ч.ч. 2–4 ст. 10 Закону України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» Верховна Рада АРК у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, а отже, використанням терміна «закон Автономної Республіки Крим» як форми нормативно-правового акта Верховної Ради АРК вона перевищила свої повноваження [298].

6. Згідно із Законом про КСУ конституційною скаргою є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу (ст. 55); суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України; до суб'єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права (ст. 56).

На нашу думку, з огляду на специфіку зазначеного виду конституційного судового процесу, доказування у ньому доцільно розглядати як таке, що відбувається у з два етапи:

- перший – це збір та оцінка доказів щодо дотримання вимог прийнятності конституційної скарги;
- другий – збір, оцінка та використання доказів для вирішення справи по суті.

У цьому контексті слід зазначити, що хоча етап перевірки прийнятності існує і в конституційних судових процесах за конституційними поданнями та конституційними зверненнями, така перевірка у процесах у справах за конституційними скаргами має свої відмінності. Насамперед, це обумовлено

вимогами щодо змісту та суті як самої конституційної скарги, так і щодо матеріалів, які до неї долучено.

Зокрема, зі змісту ст. 151¹ Конституції України та ст. 55 Закону про КСУ, впливає що до доказів прийнятності конституційної скарги належать віднести:

- наявність остаточного судового рішення;
- судові рішення повинно бути винесено виключно у справі щодо фізичної або юридичної особи непублічного права, яка звертається з конституційною скаргою;
- суб'єктом подання конституційної скарги повинні бути вичерпані всі інші національні засоби юридичного захисту;
- у скарзі необхідно визначити конкретні положення закону, які належить перевірити на конституційність, та вказати, яким саме положенням Конституції України вони не відповідають;
- скарга повинна містити правове обґрунтування неконституційності чинного закону (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини зазнало порушення внаслідок застосування закону;
- а у виняткових випадках, – докази, які вказують на необхідність розгляду справи після сплину трьох місяців з дня набрання законної сили остаточним судовим рішенням, виходячи з мотивів суспільного інтересу.

Таким чином, ідеться про сукупність доказів дотримання вимог щодо прийнятності конституційної скарги, недотримання хоча б однієї з яких є підставою для відмови у відкритті конституційного судового провадження, наприклад доказів прийнятності конституційної скарги, кожен з яких є обов'язковим. Відсутність будь-якого із зазначених доказів є підставою для відмови у порушенні конституційного судового провадження, наприклад:

- розглянувши матеріали конституційної скарги громадянина України В. Сергієнка, Суд в Ухвалі від 16 липня 2018 року, зокрема, зазначив, що автор клопотання не вказав, у чому полягає зв'язок між оскарженою статтею закону та

вказаними положеннями Конституції України, а також не навів логічних аргументів щодо того, як саме зазначена норма зумовила звуження змісту та обсягу соціальних гарантій державних службовців, що дозволяє стверджувати, що конституційна скарга у цій частині є необґрунтованою [395];

– в Ухвалі від 25 квітня 2018 року № 29-2(I)/2018 КСУ наголосив, що фактично автор висловлює незгоду із судовими рішеннями, ухваленими у справах, в яких він був стороною, а також із законодавчими обмеженнями щодо можливості касаційного перегляду судових рішень. Посилаючись на рішення ЄСПЛ, автор не взяв до уваги позицію цього суду, згідно з якою право доступу до суду не є абсолютним і може підлягати обмеженням, оскільки це право за своєю природою вимагає регулювання з боку держави, яке може змінюватися залежно від часу і місця та відповідно до потреб і можливостей суспільства та окремих осіб [396];

– в Ухвалі КСУ від 24 квітня 2018 року № 42-2(I)/2018, зокрема, зазначено, що аналіз ухвали Київського апеляційного адміністративного суду, копію якої долучено до конституційної скарги, вказує на те, що в ній міститься посилання лише на п.п. 13 п. 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VII, а п.п. 14 п. 4 розділу I цього Закону, конституційність якого автор конституційної скарги просить перевірити, у цьому судовому рішенні не застосовувався [397];

– в Ухвалі від 26 квітня 2018 року № 158-2(II)/2018 КСУ констатував, що автор фактично порушує питання правозастосування та правильного розуміння положень закону, зазначаючи, які саме норми законодавства мають застосовуватися при перерахунку призначеної пенсії працівникам прокуратури, що не може вважатися правовим обґрунтуванням неконституційності закону (його окремих положень) [398];

– підставою для відмови у відкритті конституційного провадження згідно з Ухвалою КСУ від 17 квітня 2018 року було встановлення того, що Закон України

«Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 року № 606-XIV, щодо неконституційності положень якого порушено клопотання, втратив чинність 5 жовтня 2016 року, тобто до звернення автора конституційної скарги до КСУ [399].

Характерною особливістю філософсько-правових вимірів доказування у конституційному судовому процесі за конституційною скаргою, щодо якої відкрито конституційне провадження, є, зокрема, те, що Суд вивчає та оцінює докази, які вказують на конституційність/неконституційність виключно закону, що застосовувався під час прийняття судового рішення. Водночас, керуючись формальною логікою, Суд використовує аксіологічний та онтологічний методологічні інструментарії з метою визначення відповідності закону (його окремих положень) конституційно встановленим ідеологічним засадам та принципам («духу») і правилам діяльності держави в особі її владних органів («букви» або «права»).

Наприклад, розглянувши справу за конституційними скаргами громадян А. Скрипки та О. Бобири щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи“, Другий сенат КСУ установив, що військовослужбовці строкової служби, пенсія яким призначається за частиною третьою статті 59 Закону та обчислюється з п'ятикратного розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня відповідного року, в окремих випадках мають вищий рівень соціального захисту, оскільки розмір їх соціального забезпечення є значно більшим порівняно з іншими категоріями військовослужбовців (у тому числі військовозобов'язані під час участі у військових зборах), які брали безпосередню участь у ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС та її наслідків.

Таким чином, констатував Другий сенат Суду, військовослужбовці, які постраждали під час ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС при виконанні військового обов'язку, мають різний рівень соціального забезпечення. Такий підхід законодавця до визначення рівня соціального забезпечення вказаних

категорій осіб не відповідає принципу справедливості та є порушенням конституційного принципу рівності.

Отже, на думку сенату, законодавець не забезпечив певні категорії військовослужбовців, які виконують конституційно значущі функції щодо захисту Вітчизни, особливими умовами соціального захисту, обсяг яких має передбачати гідні умови їх життя й повне відшкодування заподіяної шкоди, чим порушив сутність конституційного права на соціальний захист, конституційні гарантії щодо безумовного забезпечення належного рівня їх соціального захисту.

З огляду на наведене Другий сенат Суду дійшов висновку, що положення частини третьої статті 59 Закону щодо визначення розміру відшкодування заподіяної внаслідок ліквідації аварії на ЧАЕС шкоди при обчисленні пенсії виходячи з п'ятикратного розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня відповідного року, що поширюються лише на категорію військовослужбовців, які брали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи під час проходження дійсної строкової служби і внаслідок цього стали особами з інвалідністю, є такими, що суперечать Конституції України [260].

Розглянувши іншу справу за конституційною скаргою громадянки В. Хліпальської щодо конституційності положень частини 2 статті. 26 Закону України „Про виконавче провадження“ від 2 червня 2016 року № 1404–VIII Другий сенат КСУ, зокрема зазначив, що аналіз статей 3, 8, частин. 1, 2 статті. 55, частин. 1, 2 статті 129¹ Конституції України у їх системному зв'язку дає підстави стверджувати, що обов'язкове виконання судового рішення є необхідною умовою реалізації конституційного права кожного на судовий захист, тому держава не може ухилятися від виконання свого позитивного обов'язку щодо забезпечення виконання судового рішення задля реального захисту та відновлення захищених судом прав і свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства, держави.

КСУ також враховує приписи чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана парламентом та практику їх тлумачення ЄСПЛ в

контексті визначення обов'язкового виконання судових рішень складовою права на справедливий судовий захист (п. 1 ст. 6 Конвенції).

Зокрема, з практики ЄСПЛ вбачається, що визначене ст. 6 Конвенції право на суд було б ілюзорним, якби правова система держави допускала, щоб остаточне обов'язкове судове рішення не виконувалося на шкоду одній зі сторін; ефективний доступ до суду включає право на те, щоб рішення суду було виконане без невинуватених затримок; держава і її державні органи відповідальні за повне та своєчасне виконання судових рішень, які постановлені проти них (§ 43 рішення у справі „Shmalko v. Ukraine“ від 20 липня 2004 року, § 84 рішення у справі „Fuklev v. Ukraine“ від 7 червня 2005 року, § 64 рішення у справі „Apostol v. Georgia“ від 28 листопада 2006 року, §§ 46, 51, 54 рішення у справі „Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine“ від 15 жовтня 2009 року).

Таким чином КСУ вважає, що визначенням положеннями ч. 2 ст. 26 оскарженого Закону обов'язкової сплати авансового внеску особою, на користь якої ухвалене судове рішення, як необхідної умови початку примусового виконання цього рішення органом державної виконавчої служби, покладено на цю особу фінансовий тягар забезпечувати функціонування впровадженої державою системи виконання судових рішень, що не гарантує доступу для кожної такої особи до вказаної системи, отже, не забезпечує в усіх випадках і за будь-яких умов повного та своєчасного виконання цього рішення, його обов'язковості, що суперечить положенням ст. 129¹ Конституції України.

Враховуючи викладене Другий сенат КСУ вирішив визнати неконституційними положення частини 2 ст. 26 Закону України „Про виконавче провадження“ від 2 червня 2016 року № 1404–VIII [261].

Слід також зазначити, що до особливостей доказування у конституційному судовому процесі за конституційними скаргами належить те, що Суд наділено повноваженнями видавати у виняткових випадках забезпечувальний наказ, який є виконавчим документом (ст. 78 Закону про КСУ), зокрема, у разі якщо для забезпечення конституційної скарги є необхідність запобігти незворотним

наслідкам, що можуть настати у зв'язку з виконанням остаточного судового рішення.

Водночас, оскільки Суд не є ні судом апеляційної, ні касаційної інстанції, до його компетенції не належать перевірка законності судового рішення та визначення обсягу матеріальної і моральної шкоди, яка була завдана цим рішенням у разі застосування неконституційного закону.

6.4. Основні проблеми законодавчого врегулювання діяльності Конституційного Суду України та шляхи їх подолання в контексті філософсько-правового підходу

Згідно з ч. 2 ст. 147 Конституції України діяльність КСУ ґрунтується, зокрема, на принципі обґрунтованості прийнятих ним рішень і висновків. Хоча у зазначеному конституційному положенні йдеться лише про рішення і висновки, безумовно, принцип обґрунтованості повинен застосовуватися і щодо інших актів Суду, зокрема процесуальних ухвал про відкриття або відмову у відкритті конституційного провадження у справі.

У вітчизняній юридичній науці вважається загальновизнаним, що судові рішення будь-якої інстанції повинно відповідати низці вимог, найважливішими з яких є правосудність, яка поєднує дві вимоги – обґрунтованість (стосується питань факту) та законність (стосується питань права).

У свою чергу, як слушно зауважує Р. Куйбіда, обґрунтованим визнається судові рішення, в якому повністю відображені обставини, що мають значення для цієї справи чи для вирішення певного процесуального питання, висновки суду про встановлені обставини є вичерпними, відповідають дійсності та підтверджуються належними і допустимими доказами [175, с. 34].

Однією з форм практичної діяльності у судовому процесі визначається доказування, яке полягає у збиранні, дослідженні, оцінці й використанні інформації, яка за певних умов, визначених процесуальним законом, набуває

статусу юридичних доказів [63, с. 8]. Важливість етапу доказування у судовому процесі полягає ще у тому, що саме завдяки оцінці доказів забезпечується формування внутрішнього переконання суддів, а детальний аналіз кожного з наданих доказів надає суду можливість оцінити їх у своїй сукупності [187, с. 22–23].

Натомість, як зазначалося, одним із недоліків законодавства, яким урегульовано діяльність КСУ, є відсутність чітких правил здійснення конституційного судового процесу в частині доказування шляхом отримання, оцінки та використання доказів. Зокрема, Закон про КСУ торкається цих питань лише опосередковано у ст. 69, відповідно до якої: колегія, сенат, Велика палата під час підготовки справи до розгляду та конституційного провадження у справі можуть:

- витребувати від Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Генерального прокурора, судів, інших органів державної влади, органів влади АРК, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій, громадських об'єднань копії документів, матеріалів, а також відомості, що стосуються справи (п. 1 ч. 1);

- призначати у разі потреби експертизу та залучати спеціалістів до участі в конституційному провадженні (п. 2 ч. 1);

- викликати на засідання, пленарні засідання посадових осіб, експертів, спеціалістів, свідків, представників суб'єктів звернень, громадян, участь яких необхідна для забезпечення об'єктивного і повного розгляду справи (п. 3 ч. 1);

- з питань, винесених на розгляд сенату або Великої палати, подавати письмові обґрунтовані юридичні висновки (*amicus curiae*⁷⁶). Суд на власний

⁷⁶ *Amicus curiae* (від лат. – помічник суду) – юридичний термін римського права, яким позначають особу, що надає сприяння суду, пропонуючи увазі суду інформацію, що стосується справи, при тому що зазначена особа не є стороною у справі і не залучається до участі в справі безпосередніми учасниками. Інформація, яку «друг суду» надає суду, може бути двох видів: фактична і правова. Фактично «помічник суду» є лобістом, але юридично таким не вважається. Як правовий інститут, поширений на сьогодні в ряді країн, а також у міжнародних судових інстанціях.

розсуд вирішує питання про залучення таких висновків до справи та їх розгляд (ч. 3).

Обов'язковість надання обґрунтування рішень та висновків КСУ, які ухвалюються або надаються іменем України на закритій частині пленарного засідання сенату, Великої палати поіменним голосуванням суддів КСУ, які розглядали справу, за умови розгляду усіх пропозицій суддів, які ставляться на голосування у порядку надходження (ст. 88 Закону про КСУ), впливає також із вимог п. 3 ч. 1 ст. 89 та п. 3 ч. 1 ст. 90 цього Закону, відповідно до яких зазначені акти Суду повинні містити мотивувальну частину із зазначенням положень Конституції України, відповідно до яких Суд обґрунтовує своє рішення.

У цьому контексті, на нашу думку, слід погодитися з професором М. Треушніковим у тому, що суворе дотримання процесуальної процедури під час дослідження судових доказів має глибокий сенс: воно покликане гарантувати отримання якісного доказового матеріалу, на підставі якого Суд може дійти безпомилкових висновків [384, с. 45]. За таких обставин необхідно зазначити, що питання, пов'язані з доказуванням у конституційному судовому процесі, потребують нагального законодавчого врегулювання, зокрема:

1. Згідно зі ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ч. 1); Конституція України має найвищу юридичну силу, закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (ч. 2).

Відповідно до ч. 2 ст. 147 Конституції України діяльність КСУ ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків. Ці вимоги Основного Закону України знайшли своє відображення у ст. 2 Закону КСУ, якою встановлено, що КСУ здійснює свою діяльність на засадах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, відкритості, повного і всебічного розгляду справ, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і

висновків. Водночас цей Закон визначає Суд органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України (ст. 1).

Таким чином, маємо певний юридичний казус: з одного боку, діяльність КСУ повинна бути зорієнтована на дотримання принципу верховенства права, тобто на ч. 1 ст. 8 Конституції України, зміст якого, до речі, не розкривається, а з другого – на гарантування верховенства Конституції України, тобто на ч. 2 цієї ж статті Конституції. Однак принципи верховенства права та верховенства конституції не є тотожними, як не є тотожними право та конституція.

Зокрема, згідно з правовою позицією Венеціанської комісії: «поняття «верховенство права» (*the Rule of Law*) разом із демократією та правами людини становлять три опорних стовпи діяльності Ради Європи, його схвалено в Преамбулі до Європейської Конвенції про права людини та закріплено в низці міжнародних документів з прав людини, а також інших стандартних документах міжнародного права» [510, с. 16]. Він означає, що «дії всіх осіб, органів та установ, державні вони чи приватні, повинні бути пов'язані правом, яке відображено у публічно прийнятих законах, що, як правило, набувають чинності у майбутньому і публічно застосовуються судами» [510, с. 17].

Натомість, сутність принципу верховенства Конституції полягає у визнанні її найвищої юридичної сили та запровадженні правила, за яким закони та інші нормативно-правові акти повинні бути конституційними, тобто прийматися на основі конституції і відповідати їй.

У цьому контексті слід зазначити, що відповідно до конституційних повноважень до повноважень КСУ належить вирішення питань про:

- конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради АРК (ст. 150);
- відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість (ст. 151);

- конституційність питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту (ст. 151);
- конституційність закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України (ст. 151¹).

Таким чином, основним напрямом діяльності КСУ є здійснення судового конституційного контролю за дотриманням принципу верховенства конституції. Стосовно концепції рівності осіб перед законом та того, що жодна людина не є вище закону (основна доктрина принципу верховенства права), не заперечуючи її важливості у демократичній та правовій державі, слід зазначити, що згідно з Конституцією України це лише одна зі складових сукупності конституційних прав людини і громадянина, установлених її розділом II, суть якої полягає у тому, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом» (ч. 1 ст. 24).

Таким чином, з метою усунення правової невизначеності щодо конституційного положення в частині встановлення принципів діяльності КСУ, на наш погляд, доцільно ч. 2 ст. 147 Конституції України викласти у такій редакції:

«Діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства Конституції, незалежності, колегіальності, гласності, обґрунтованості та обов’язковості ухвалених ним рішень і висновків».

2. Згідно із Законом про КСУ «до суб’єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права» (абз. 2 ч. 1 ст. 56).

Юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування (абз. 3 ч. 2 ст. 81 Цивільного кодексу України). До юридичних осіб публічного права, що створені державою, також слід віднести органи влади й управління: Верховну Раду, Кабінет Міністрів України,

міністерства, відомства, державні комітети. Надання статусу юридичних осіб публічного права територіальним громадам в Україні обґрунтовується сучасними вченими, оскільки вони є суб'єктами цивільних правовідносин. До юридичних осіб публічного права слід віднести місцеві ради, які створені територіальними громадами, що випливає зі ст. 143 Конституції України [69, с. 263].

За таких обставин слід зазначити, що до конституційної судової реформи 2016 року юридичні особи публічного права були суб'єктами права на конституційне подання з питань тлумачення Конституції та законів України і КСУ до 2016 року розглянув значну кількість справ, в яких ішлося про вирішення актуальних питань, пов'язаних із законодавчим регулюванням життєдіяльності суспільства, зокрема:

– у липні 1999 року КСУ розглянув справу за конституційним поданням виконкому Вінницької міської ради щодо офіційного тлумачення положень статей 38, 78 Конституції України, статей. 1, 10, 12, та 49 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та ухвалив, що:

«1. Положення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» в контексті ст. 141 Конституції України треба розуміти так, що сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою відповідної територіальної громади з представницьким мандатом.

2. Положення ч. 1 ст. 38 Конституції України, згідно з яким громадяни мають право «вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування», в контексті положень ч. 2 ст. 78 Конституції України треба розуміти так, що громадянину України надано право вільно бути обраним до будь-якого органу державної влади, зокрема до Верховної Ради України, до органу місцевого самоврядування – сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, а також бути обраним сільським, селищним, міським головою, але реалізувати набутий представницький мандат громадянин може тільки в одному з цих органів чи на посаді сільського, селищного, міського голови» [323];

– у червні 2009 року КСУ розглянув справу за конституційним поданням Київської міської ради щодо офіційного тлумачення положень ч.ч. 1, 2 ст. 141 Конституції України та роз'яснив, що «положення ч.ч. 1, 2 ст. 141 Конституції України, що встановлюють строки, на які обираються депутати до складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради чи сільський, селищний, міський голова, слід розуміти так, що при обранні цих осіб на передбачених Конституцією України чергових та позачергових виборах на них поширюються відповідно п'ятирічний та чотирирічний строки повноважень». Крім цього, Суд визнав неконституційним положення ст. 2 Закону України «Про порядок обчислення скликань представницьких органів місцевого самоврядування (рад)» від 24 червня 2004 року № 1866-IV [318];

– у справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень ч. 2 ст. 19, ст. 144 Конституції України, ст. 25, ч. 14 ст. 46, ч.ч. 1, 10 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» КСУ прийняв рішення, згідно з яким в аспекті конституційного подання положення зазначених статей Конституції та закону України «стосовно права органу місцевого самоврядування скасовувати свої раніше прийняті рішення та вносити до них зміни необхідно розуміти так, що орган місцевого самоврядування має право приймати рішення, вносити до них зміни та/чи скасовувати їх на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [281];

– у рішенні в справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень ч.ч. 1, 2 ст. 32, ч.ч. 2, 3 ст. 34 Конституції України Суд роз'яснив, що в аспекті конституційного подання зазначені конституційні положення слід розуміти так: «інформацією про особисте та сімейне життя особи є будь-які відомості та/або дані про відносини немайнового та майнового характеру, обставини, події, стосунки тощо, пов'язані з особою та членами її сім'ї, за винятком передбаченої законами інформації, що стосується здійснення особою, яка займає посаду, пов'язану з виконанням

функцій держави або органів місцевого самоврядування, посадових або службових повноважень. Така інформація про особу є конфіденційною» [291];

– розглянувши справу за конституційним поданням Київської обласної ради в жовтні 2009 року, Суд надав офіційне тлумачення положень ст. 9 Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», зокрема, зазначивши, що в аспекті конституційного подання оскаржене положення ст. 9 Закону, згідно з яким «управління зоною безумовного (обов'язкового) відселення до повного відселення жителів з населених пунктів, віднесених до цієї зони... здійснюється відповідними обласними радами», треба розуміти як здійснення ними визначених Конституцією України, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», іншими законами як власних повноважень, так і окремих повноважень органів місцевого самоврядування, діяльність яких припинена, з урахуванням встановлених законодавством вимог щодо режиму використання, охорони території зони, умов проживання та роботи в ній населення тощо [322];

– у жовтні 1998 року КСУ розглянув справу за конституційним зверненням Вільної профспілки працівників метрополітенів України щодо офіційного тлумачення поняття «професійна спілка, що діє на підприємстві, в установі, організації», використаного в абз. 6 ч. 1 ст. 43-1 Кодексу законів про працю України. Суд, зокрема, роз'яснив, що «зазначеним поняттям охоплюється будь-яка професійна спілка (профспілкова організація), яка відповідно до Конституції та законів України утворена на підприємстві, в установі, організації на основі вільного вибору її членів з метою захисту їх трудових і соціально-економічних прав та інтересів, незалежно від того, чи є така професійна спілка стороною колективного договору, угоди. Професійні спілки, які діють на одному й тому ж підприємстві, в установі, організації, мають рівні права і є рівними перед законом. Питання про надання згоди на розірвання трудового договору з працівником у передбачених законом випадках і порядку вирішує професійна спілка, яка діє на підприємстві, в установі, організації, членом якої є працівник» [311];

– розглянувши у лютому 2004 року справу за конституційним поданням Світязької сільської ради Шацького району Волинської області про офіційне тлумачення терміна «передача», який вживається у п.п. 5.1.17 п. 5.1 ст. 5 Закону України «Про податок на додану вартість», Суд роз’яснив, що в аспекті конституційного подання термін «передача», який вживається у словосполученні «звільняються від оподаткування операції з передачі земельних ділянок, що знаходяться під об’єктами нерухомості, або незабудованої землі», означає набуття (перехід) права на вказані земельні ділянки (права власності, права користування) на підставі відповідних юридичних актів, у тому числі за договорами купівлі-продажу, коли така передача дозволена Земельним кодексом України [320].

У цілому протягом 1997–2016 років Суд розглянув майже 60 справ за конституційними поданнями та зверненнями органів державної влади (Генеральної прокуратури, Кабінету Міністрів України та профільних міністерств, Служби безпеки України, Національного банку України тощо), обласних, районних, міських та селищних рад, а також громадських організацій, які внаслідок судової реформи втратили права на звернення до КСУ.

З огляду на викладене, на наше переконання доцільно внести зміни до статей. 147, 150 Конституції України, зокрема:

– ст. 147 викласти у такій редакції:

«Стаття 147. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених цією Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції та, в окремих випадках, законів України, а також інші повноваження відповідно до цієї Конституції»;

– ст. 150 викласти у такій редакції:

«Стаття 150. До повноважень Конституційного Суду України належать:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність):

законів та інших правових актів Верховної Ради України;

актів Президента України;

актів Кабінету Міністрів України;

правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційне тлумачення Конституції України;

3) офіційне тлумачення Конституції та законів України;

4) здійснення інших повноважень, передбачених Конституцією України.

Питання, передбачені пунктами 1, 2 частини першої цієї статті, розглядаються за конституційними поданнями: Президента України, щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, Верховного Суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Питання, передбачені пунктом 3 частини першої цієї статті, розглядаються за конституційними поданнями органів місцевого самоврядування та громадських організацій, які є юридичними особами публічного права».

3. Законодавча база, якою має бути врегульовано діяльність КСУ, повинна сприяти прийняттю справедливого, юридично визначеного та обґрунтованого рішення. Водночас вкрай важливо, щоб ця база була сформована як система окремих правових актів, сукупність яких охоплювала б усі аспекти діяльності Суду.

Як зазначалося, сучасне вітчизняне законодавство у галузі конституційної юрисдикції, побудоване за схемою «Конституція – Закон про КСУ, а також окремі положення інших законів та кодексів – Регламент Суду», є органічно та функціонально недосконалим, наслідками чого є як колізії правових норм, так і наявність прогалин, зокрема з питань доказування (отримання, оцінка та використання доказів) у конституційному судовому процесі.

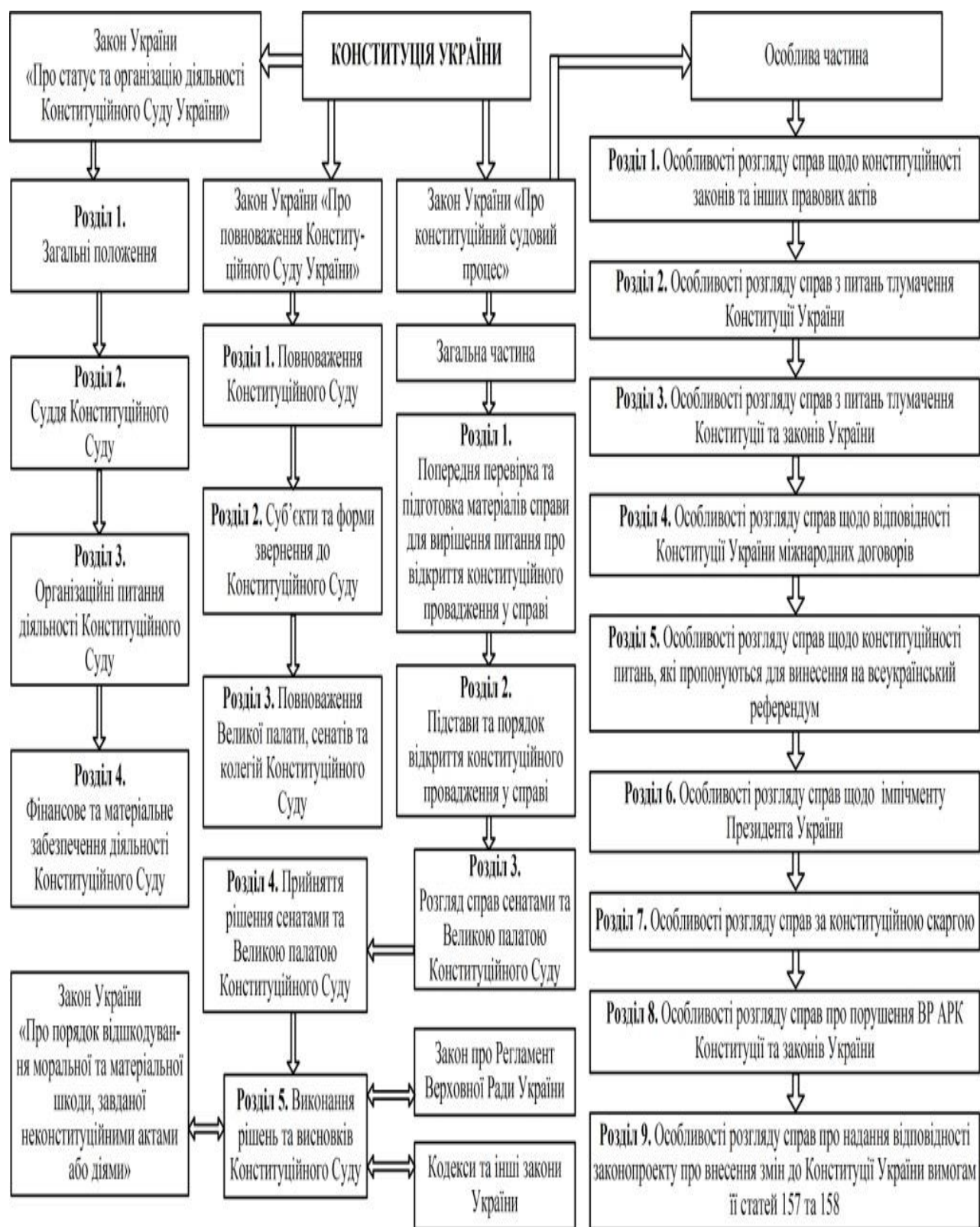

Схема № 12. Схематичне зображення запропонованої системи актів вітчизняного законодавства галузі конституційної юрисдикції

Спираючись на результати цього дослідження та зарубіжний досвід, на нашу думку, існує нагальна потреба у реформуванні законодавчої бази, якою врегульовано діяльність КСУ. Для чого запровадити сучасну систему законодавчого забезпечення діяльності вітчизняного органу конституційної юрисдикції за схемою, яку умовно можна визначити як «Конституція – закони про КСУ – інші закони та кодекси».

Зокрема, пропонується за аналогією із законодавством, яким врегульовано діяльність судів загальної юрисдикції, а також за прикладом Республіки Грузія [231] розробити та прийняти окремі закони з питань: по-перше, статусу органу конституційної юрисдикції та його суддів; по-друге, повноважень Суду та порядку звернення до нього; по-третє, конституційного судового процесу (див. схему № 12).

Так, закон з умовною назвою «Про конституційне судочинство (юрисдикцію) та статус суддів КСУ», на наш погляд, повинен складатися з 4 розділів:

- розділ 1 «Загальні положення», в якому регулюються питання, пов’язані з визначенням статусу, засад діяльності, нормативної бази, місцезнаходження та атрибутів зали засідань, колегій, сенатів та Великої палати Суду;

- до розділу 2 «Суддя Конституційного Суду» мають увійти вимоги до особи, конкурсні засади відбору кандидатур, порядок призначення, набуття повноважень суддею, зміст присяги, статус, підстави припинення повноважень, порядок звільнення з посади судді КСУ та його позасудова діяльність. Крім цього, у розділі 2 слід визначити зміст гарантій діяльності, зокрема заходи щодо забезпечення незалежності, недоторканності, безпеки судді та членів його сім’ї, розмір винагороди та щомісячного довічного грошового утримання або пенсії;

- зміст розділу 3 «Організаційні питання діяльності Конституційного Суду» становлять положення, якими визначається структура Суду (колегії, сенати та Велика палата) та його допоміжних органів (служб та підрозділів Секретаріату). Окремими положеннями необхідно регламентувати діяльність

постійних та тимчасових комісій КСУ, зборів суддів як організаційної форми суддівського самоврядування, Науково-консультативної ради та інших громадських організацій;

– розділ 4 «Фінансове та матеріальне забезпечення діяльності Конституційного Суду» має бути присвячений визначенню шляхів реалізації приписів ст. 148 Конституції України, згідно з якими «держава забезпечує фінансування та належні умови для діяльності КСУ. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на діяльність Суду з урахуванням пропозицій його Голови».

Закон України з умовною назвою «Про повноваження Конституційного Суду України» є важливою складовою запропонованої системи законодавчого врегулювання діяльності КСУ. На наш погляд, він повинен складатися з чотирьох розділів:

– розділі 1 «Повноваження Конституційного Суду» має містити деталізований виключний перелік конституційних повноважень КСУ та визначати межі цих повноважень;

– розділ 2 «Підстави, суб'єкти та порядок звернення до Конституційного Суду» має визначати перелік питань, щодо вирішення яких відповідні суб'єкти звертаються до Суду у формі конституційного подання, конституційного звернення або конституційної скарги, а також вичерпний перелік цих суб'єктів та підстав прийнятності таких звернень, а також вимоги щодо оформлення матеріалів, які подаються до Суду;

– до розділу 3 «Повноваження Великої палати, сенатів та колегій Конституційного Суду» мають увійти положення, якими деталізуються повноваження кожного із зазначених органів Суду з питань, пов'язаних зі здійсненням конституційного судочинства;

– у розділі 4 «Попередня перевірка та підготовка матеріалів для вирішення питання про відкриття конституційного провадження у справі» визначаються правила щодо прийнятності конституційних подань, конституційних звернень або

конституційних скарг та повноваження органів і служб Секретаріату, а також судді-доповідача щодо підготовки матеріалів справи для розгляду колегіями, сенатами або Великою палатою Суду.

Закон України «Про конституційний судовий процес», на наш погляд, повинен складатися з двох частин: загальної та особливої.

Предметом регулювання положень загальної частини Закону мають бути:

- визначення поняття «конституційний судовий процес», його сутність, завдання та складові;
- визначення поняття «суб'єкт доказування» у конституційному судовому процесі;
- визначення понять «доказування» та «доказ» у конституційному судовому процесі;
- визначення підстав та порядку відкриття конституційного провадження у справах за конституційними поданнями, конституційними зверненнями та конституційними скаргами;
- визначення вичерпного переліку підстав для відмови у відкритті конституційного провадження;
- визначення повноважень колегій, сенатів та Великої палати Суду з питань, пов'язаних із відкриттям конституційного провадження (розділ 1);
- процедурні питання, пов'язані зі здійсненням судового конституційного процесу, у тому числі щодо встановлення правил формування доказової бази рішення у справі, зокрема, шляхом оцінки та використання інформації, як наданих учасниками процесу, так і отриманої Судом за власною ініціативою (розділ 2);
- порядок прийняття остаточного рішення у справах сенатами та Великою палатою Суду, а також вимоги до форми і змісту рішень та висновків КСУ (розділ 3).

Особлива частина Закону України «Про конституційний судовий процес» має складатися з дев'яти розділів, у кожному з яких регламентуються правила

розгляду справ за напрямками діяльності Суду, з урахуванням особливостей конституційного провадження за кожним із цих напрямів.

Згідно з частиною першою статті 55 Конституції України, як зазначив КСУ у Рішенні від 30 січня 2003 року права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Відповідно до частини першої статті 124 Основного Закону України правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Водночас за своєю суттю правосуддя визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах. Ця юридична (правова) позиція Суду ґрунтується також на положеннях статті. 8 Загальної декларації прав людини 1948 року, згідно з якою «кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй Конституцією або законом [230], ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [206], ст. 13 Конвенції [127] та іншими актами міжнародного права у галузі захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина».

За таких обставин слід констатувати, що незважаючи на імперативний припис ч. 3 Конституції України, згідно з яким «матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку», за 22 роки дії Основного Закону Української держави такого закону ухвалено не було.

Конституція не відносить до повноважень Суду оцінку рівня впливу неконституційного положення закону на рішення суду загальної юрисдикції, зауважує з цього приводу Ю. Баулін, та не передбачає автоматичного його скасування. Згідно з чинним процесуальним законодавством рішення КСУ про неконституційність положень закону віднесено лише до підстав для перегляду судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами [15, с. 38]. Наприклад, згідно зі ст. 459 КПК України виключними обставинами визнається встановлена КСУ неконституційність закону, іншого правового акта чи їх

окремого положення, застосованого судом при вирішенні справи (п. 1 ч. 3) [63] тощо.

Слід також зазначити, що навіть за умови визнання неконституційним закону (його окремих положень), який застосовувався у справі фізичної або юридичної особи, ця особа не завжди може сподіватися на перегляд судового рішення щодо неї.

Так, згідно зі ст. 460 КПК України заяву про перегляд судового рішення за виключними обставинами може бути подано протягом тридцяти днів із дня офіційного оприлюднення відповідного рішення КСУ (п. 1 ч. 5), а згідно зі ст. 320 ГПК України встановлена КСУ неконституційність закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого судом при вирішенні справи, є підставою для перегляду судового рішення за виключними обставинами, «якщо рішення суду ще не виконане» (п. 1 ч. 3) [171]. Аналогічну за змістом норму містить і ст. 423 ЦПК України (п. 1 ч. 3) [418].

За таких обставин, на нашу думку, нагальним є виконання припису ч. 3 ст. 152 Конституції України, для чого необхідно невідкладно розробити та ухвалити Закон України «Про порядок відшкодування матеріальних та моральних збитків, завданих фізичним та юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними рішенням Конституційного Суду України».

Висновки до розділу 6

1. На відміну від судів загальної юрисдикції, доказування у конституційному судовому процесі є сукупністю практичної і розумової діяльності виключно суддів, результати якої оформлюються як акт (рішення, висновок, ухвала) колегіального органу КСУ (Велика палата, сенати, колегії).

2. Суддя КСУ має можливість офіційно висловити своє розуміння логіки формування як юридичної (правової) позиції, так і положень заключного акта Суду з питань, які розглядалися, в окремій думці, яка викладається у письмовій

формі, що додається до відповідного акта Суду, та без зволікання оприлюднюється на офіційному веб-сайт КСУ.

3. На формування внутрішнього переконання судді КСУ з питань оцінки доказів значний вплив мають об'єктивні та суб'єктивні фактори. До об'єктивних належать обставини та факти, які були встановлені під час розгляду справи; до суб'єктивних – особисті риси характеру та свідомості: світогляд, професійність, правосвідомість та справедливість.

4. Філософсько-правова та психологічно-розумова категорія «внутрішнє переконання» судді у конституційному судовому процесі *de facto* є відображенням його суб'єктивної впевненості у правильності оцінки об'єктивно встановлених обставин чи фактів, тобто є специфічною формою відображення об'єктивної дійсності. Однак як відображення об'єктивної дійсності за формою та змістом внутрішнє переконання одного судді не є критерієм пізнання істинності у конституційному судовому процесі, оскільки цей критерій є рішенням колегіального органу.

5. Суддя органу конституційної юрисдикції, керуючись внутрішнім переконанням, висловлює своє ставлення до оцінки доказів Судом як колегіальним судовим органом шляхом голосування та в окремій думці, яка є невід'ємною частиною рішення цього органу.

6. Розглядаючи питання щодо конституційності правових актів, КСУ вивчає та оцінює докази, застосовуючи методологічні прийоми формальної логіки та виходячи з певних філософсько-правових критеріїв, до яких, зокрема, належать:

– по-перше, аксіологічні фактори, які полягають у відповідності правового акта (його окремих положень) проголошеним актами міжнародного права та закріпленим на вітчизняному конституційному рівні таким загальнолюдським цінностям, як справедливість, рівність, людська гідність, та іншим морально-етичним і духовно-культурним орієнтирам у відносинах між особою та державою у особі її владних органів;

– по-друге, онтологічні виміри, згідно з якими конституційний нормативний контроль не може обмежуватися виключно позитивістським підходом, а повинен ґрунтуватися на збалансованому поєднанні формально-юридичної оцінки змісту правового акта (його окремих положень) та його впливу на соціальні, політичні, економічні, моральні й інші фактори, які превалюють у соціумі;

– по-третє, конституційна законність, визначальними факторами якої є дотримання конституційно встановленої процедури розгляду, прийняття та набрання чинності правовими актами, а також здійснення органами державної влади та їх посадовими і службовими особами своїх повноважень у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України.

7. Питання, пов'язані з доказуванням у конституційному судовому процесі, потребують нагального законодавчого врегулювання, оскільки суворе дотримання процесуальної процедури при дослідженні судових доказів має глибокий сенс: воно покликане гарантувати отримання якісного доказового матеріалу, на підставі якого Суд може дійти безпомилкових висновків при тлумаченні Конституції України чи про конституційність/неконституційність закону України, а також щодо інших питань, вирішення яких належить до повноважень КСУ.

8. Спираючись на результати цього дослідження та зарубіжний досвід, пропонується запровадити сучасну систему законодавчого забезпечення діяльності вітчизняного органу конституційної юрисдикції за схемою, яку умовно можна визначити як «Конституція – закони про КСУ – інші закони та кодекси».

9. Пропонується за аналогією із законодавством, яким врегульовано діяльність судів загальної юрисдикції, а також за прикладом Республіки Грузія розробити та прийняти окремі закони з питань: по-перше, статусу конституційної юрисдикції та судді КСУ; по-друге, повноважень Суду та порядку звернення до нього; по-третє, конституційного судового процесу, у тому числі в частині визначення змісту і сутності понять «доказ», «доказування» з використанням сучасних досягнень науки філософії права.

10. Нагальним є також виконання припису ч. 3 ст. 152 Конституції України, для чого слід невідкладно розробити й ухвалити Закон України «Про порядок відшкодування матеріальних та моральних збитків, завданих фізичним та юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними рішенням Конституційного Суду України».

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і надані практичні рекомендації та пропозиції щодо вирішення важливої наукової проблеми, сутність якої полягає в розкритті та осмисленні феномену доказування в конституційному судовому процесі з позицій філософсько-правової парадигми; виявлення онтологічних, аксіологічних, психологічних та формальних передумов удосконалення процесу доказування в конституційному провадженні. На підставі проведеної роботи сформульовано такі висновки:

1. Незважаючи на важливу роль конституційного правосуддя у загальнодержавному механізмі захисту статусу людини і загальнолюдських цінностей, слід констатувати, що питання, пов'язані з розглядом світоглядного змісту його суті, структури, функціонування і розвитку, до цього часу лишаються малодослідженими вітчизняною правознавчою наукою. Світоглядний аспект конституційного судового процесу полягає у відображенні місця людини у сучасному соціумі, ставлення індивіда до дійсності, інших людей і соціальних утворень, до мети і напрямів соціальної діяльності у суспільстві. Констатується залежність світоглядного змісту судового конституційного процесу від ідеологічних засад та принципів конституціоналізації суспільних відносин у соціумі. Базуючись на положенні, що ідеологія як система ідей виконує регулятивну і прогностичну функції в соціумі, цілком справедливо вести мову про ідеологію конституції, конституційного права і конституційного судового процесу.

2. Питання, пов'язані зі специфікою конституційного судового процесу, досліджені значно менше у порівнянні з іншими видами юридичних процесів. До його особливостей належить те, що він не є змагальним, учасники не відстоюють свої інтереси, а надають пояснення з питань, що мають значення для повного та об'єктивного розгляду справи і прийняття обґрунтованого рішення. КСУ не є органом повноважним проводити слідчі (розшукові) дії, а має лише право витребувати будь-яку інформацію для можливого її використання в якості доказів виключно у межах, встановлених законом. На відміну від судових процесів у

судах загальної юрисдикції конституційний судовий процес орієнтований не на вивчення обставин, які спонукали суб'єкта звернутися до Суду за захистом своїх порушених прав, свобод та законних інтересів, а виключно на вирішення питань конституційності законів та інших правових актів, застосованих відповідними органами державної влади в справі суб'єкта звернення.

3. Аналіз методологічних засад дослідження конституційного судового процесу дозволяє стверджувати про застосування в сучасній практиці КСУ задля забезпечення верховенства Конституції України низки методів конституційного тлумачення, а саме: текстового, історичного, функціонального, доктринального, юриспруденційного тощо. Водночас узагальнення методології дослідження конституційного судового процесу припускає виокремлення двох наступних її різновидів: загальнонаукового (філософського) та конкретно-наукового (прикладного). В той же час, доцільним є диференціація трьох категорій методів, які вирізняються відповідно до широти їх застосування: філософські, загальнонаукові і конкретно-наукові. Філософські (діалектичні) методи через загальність філософії можуть бути застосовані до будь-якого окремого дослідження, більше того, методи конкретних наук, збудовані логічно правильно, відтворюють структуру діалектичного методу, який має важливе значення для процесу доказування.

Понятійний апарат філософсько-правового розгляду феномену доказування у конституційному судовому процесі слід розглядати як організовану інформаційну систему, що має ознаки цілісності і відносної самостійності функціонування у правовому понятійному просторі. Елементами зазначеної системи виступають: загальноприйняті терміни та поняття у розумінні характерних особливостей методології дослідження філософсько-правових засад доказування у конституційно-судовому процесі («акт», «законодавство», «теорія») та терміни й поняття, визначення яких є дискусійними у наукових колах або малодослідженими – їм надається авторське тлумачення («доказ», «предмет доказування», «суб'єкт доказування», «процес доказування», «допустимість доказу»).

4. Гносеологічний зміст судового пізнання в юридичному процесі становлять: закономірності виникнення і розвитку правових форм самоорганізації суспільства, правових норм або права (правової системи); юридична техніка; об'єктивні, істотні, стійкі і загальні зв'язки (співвідношення залежності), що складаються як між головними правовими явищами й інститутами, так і в процесі їх взаємодії з іншими соціальними явищами; зміст правил, засобів і прийомів, які використовуються при розробленні й систематизації законів та інших нормативно-правових актів.

Обґрунтоване судове рішення, в основу якого покладено пізнання певних соціально значущих обставин події та доведення наявності певних юридично значущих фактів, є не стільки наслідком формального застосування законодавчо визначених процесуальних дій (юридичний фактор), скільки результатом розумово-пізнавальної діяльності суду та осіб, які беруть участь у справі, із застосуванням формальної логіки та інших методів юридичного пізнання (філософський фактор).

5. Для методологічного аналізу судового пізнання істотне значення має відмінність між двома видами або рівнями знання і, відповідно, двома типами дослідження – практичним і теоретичним. Методи практичного рівня, які застосовуються для збирання вихідних фактичних даних і їх первісної систематизації, можна умовно розділити на основні (спостереження, експеримент) та допоміжні (методи фіксації результатів спостереження і експериментування тощо). Теоретичне знання, на відміну від емпіричного, будується розумовим шляхом, за відсутності контакту з досліджуваними об'єктами. До його методів належать: формалізація і реалізація, аксіоматизація, застосування різних форм умовиводів, моделювання, прийоми семантичного аналізу мови науки тощо.

Узагальнення методологічного інструментарію у процесі доказування в конституційному провадженні передбачає його розгляд як структурно-ієрархічної трирівневої системи. До першого (вищого) рівня цієї системи належать філософські та загальнонаукові методи; до другого – методи, адаптовані до умов

конституційного судочинства; до третього – специфічні методи, які сформувалися у процесі генезису інституту конституційного судового контролю.

6. Пізнання істини за всіх часів було однією із центральних категорій гносеології та головним аспектом життєдіяльності соціуму, зокрема у філософії та богослов'ї – як предмет аналізу питань пізнавальності навколишнього світу; у правознавстві та правозастосуванні – як спосіб об'єктивного врегулювання певних правовідносин; у повсякденні – як фактор відповідності потреб та реальних можливостей. Констатується наявність значної кількості визначень філософсько-правової природи та сутності істини в межах окремих теорій, а саме: кореспондентських або відносних, когерентних або раціонально-інтуїційних, прагматичних або матеріально-узгоджених, абсолютних або об'єктивних.

Для характеристики об'єктивної істини доказуванням у конституційному судовому процесі доцільно застосовувати такі філософсько-категоріальні критерії, як «абсолютна» (достовірно встановлена, незмінна в явищах) і «відносна» (неповна, неточна, вірогідна). У цьому розумінні абсолютна істина – це вичерпне достовірне знання про природу, людину і суспільство, а відносна істина – це неповне, неточне знання, відповідне певному рівню розвитку суспільства, який обумовлює ті чи інші способи оволодіння знанням та знання, що залежать від певних умов, місця і часу їх отримання. Слід зазначити, що істина, що встановлюється у судовому процесі, – це об'єктивна інформація про предмет пізнання, що отримується в результаті вивчення явищ, матеріальних або емпіричних даних за допомогою чуттєвого чи інтелектуального осягнення або повідомлення про нього, характеризується з точки зору її достовірності та використовується для доказування. Натомість, правда або правдивість інформації, отриманої у ході судового процесу, у тому числі конституційного, нерідко є суб'єктивною, духовною реальністю у її пізнавально-доказовому аспекті.

7. Онтологічні особливості доказування у конституційному судовому процесі у будь-якій країні впливають зі змісту відповідного філософсько-правового вчення, яке лежить в основі її правової системи та правового регулювання. Практично усі сучасні правові системи, попри відмінності між

ними, орієнтовані на дедуктивно-індуктивні способи обґрунтування. Необхідно зазначити, що Суд при розгляді справи, з одного боку, не може відриватися від реальності, а з іншого – має усвідомлювати, що надмірна орієнтація на реальність не тільки не наближає до істини права, а й може призвести до його порушення.

Аксіологічні особливості доказування в конституційному процесі будь-якої країни обумовлені, насамперед, домінуючим у суспільстві ідеологічним підходом до розуміння суті і змісту конституційних цінностей як фундаментальних, ціннісних основ конституційного процесу. У сучасній моделі демократичної, правової та соціальної держави система конституційних цінностей будується за принципом органічного поєднання традицій, звичаїв, ментальних критеріїв культури, моралі та релігії із загальновизнаними на міжнародному рівні принципами взаємовідносин індивідуума і соціуму (в особі держави та інститутів громадянського суспільства).

8. Традиційно найбільш поширеними у світі системами (моделями) організації судового конституційного контролю є романо-германська або європейська, континентальна (кельзенівська) та англо-американська (англосаксонська). Відповідно предмет доказування у конституційному судочинстві за континентальною (кельзенівською) моделлю, як правило, впливає з повноважень, визначених конституцією, та збігається з предметом розгляду конкретної справи згідно з процедурою, встановленою законом. Його специфіка полягає в тому, що конституційний судовий процес такої моделі обмежений питаннями права, тобто з'ясуванням конституційності або неконституційності об'єктів конституційного судового контролю, також визначенням сутності та змісту об'єктів офіційного тлумачення тощо. Англо-американська система (модель) конституційного судового контролю унеможливорює абстрактний розгляд питання конституційності, що має наслідком відсутність проблеми визначення спеціальної компетенції для органу контролю, розмежування її з компетентністю інших вищих та нижчих судів.

9. Проблеми, пов'язані з уніфікацією норм права з метою розроблення загальновизнаних засад і принципів, які б уможливлювали їх застосування на

міжнаціональному рівні, є одними з найскладніших для вирішення. Водночас, сучасна демократична, правова держава не може повноцінно функціонувати у правовому вакуумі. Зазначене обумовлює вплив національних правових систем на нормотворення у міжнародному праві, а останнє в сучасних умовах є важливим чинником формування національного законодавства, зокрема шляхом імплементації норм міжнародного права у це законодавство. Положення актів міжнародного права та правові (юридичні) позиції, сформульовані у рішеннях Міжнародного Суду ООН, Суду ЄС, ЄСПЛ та інших міжнародних судових установ, широко використовуються національними судами як аргументи при вирішенні питань, що належать до їх компетенції.

У межах сучасної онтології та аксіології міжнародного правосуддя сформувалася концепція утвердження екзистенціального (реально існуючого) підходу як такого, що передує есенціальному (сутнісному) підходу до філософського осмислення відносин індивіда та соціуму. Йдеться про те, що не применшуючи важливість непорушності суверенних прав держави, міжнародне правосуддя водночас розкривається в аксіологічному осмисленні, пізнанні та доказуванні реальної сутності правотворчої і правозастосовної практики суб'єктів владних повноважень цих держав, у контексті забезпечення та захисту загальновизнаних людських цінностей.

10. Закон про КСУ та Регламент Суду не містять визначення поняття «докази у конституційному судовому процесі» та їх класифікацію. Відповідно, пропонується класифікація доказів у конституційному судовому процесі, одним з критеріїв якої є їх філософсько-методологічні ознаки: логічні докази; аксіологічні докази; онтологічні докази; епістемологічні докази. Загальними класифікаційними ознаками для доказів, незалежно від джерела інформації, на підставі якої вони були сформовані у конституційному судовому процесі є їх законність, достовірність, належність та достатність.

На відміну від судів загальної юрисдикції, в яких пізнанню істини шляхом доказування при розгляді справ передує аналіз фактичних даних, філософсько-правові виміри доказування у конституційному судочинстві мають свої

специфічні ознаки. Зокрема, докази мають бути засновані на аналізі та синтезі як норм конституції і законів, так і загальних принципів права, які явно не виражених у тексті конституції і законів, врахуванні стану дотичних до обставин справи суспільних відносин, а також надбань юридичної науки та інших галузей наукового знання.

11. Відмінністю конституційного процесу від інших судових процесів є те, що його пізнавальна діяльність має не лише ретроспективний, а й прогностичний характер. На пізнавальну діяльність Суду впливають соціально-психологічні властивості духовно-культурних рис української ментальності. Психологічні основи доказування в конституційному судовому процесі визначаються, насамперед, психологічними особливостями діяльності суб'єктів доказування, хоча доказування у кожному з цих процесів має свої особливості, типовою для започаткування доказування є наявність ситуації інформаційної невизначеності.

До загальних завдань судової психології, що притаманні конституційному судовому процесу, належать: вивчення психологічних особливостей судового процесу (юридичної процедури); оцінка психологічної ефективності законодавчих норм та правотворчого процесу; дослідження шляхів формування психічної діяльності учасників судового процесу з метою оптимального виконання завдань правосуддя; аналітичне дослідження психологічних основ окремих процесуальних дій з метою удосконалення доказування як форми пізнавальної діяльності; формування юридичних (правових) позицій із загальних та окремих філософсько-правових, психологічних, морально-культурологічних тощо.

12. Закон про КСУ і його Регламент не містять визначення понять «документи» і «матеріали», однак виходячи зі змісту їх відповідних положень, можна дійти висновку, що у розумінні законодавця «документи» і «матеріали» як джерела доказів у конституційному судовому процесі не є тотожними й повинні розглядатися як різні форми таких джерел. Джерелами інформації, яка може бути прийнята КСУ як докази, можуть бути: письмові пояснення учасників конституційного провадження; надані ними документи, матеріали та інша інформація, необхідна для повного і всебічного розгляду справи. При цьому,

пояснення повинні бути правдивими, а документи, матеріали та інша інформація – достовірними. Допустимість доказів у будь-якому процесі залежить від дотримання правил прийнятності та тлумачення. Перевірка доказів на їх допустимість є найважливішою гарантією забезпечення прав і свобод людини і громадянина та ухвалення законного і справедливого рішення у справі.

13. Судді як суб'єкту доказування у вітчизняному судовому процесі належить центральне місце в системі правового захисту конституційних та інших правових цінностей, припинення порушень права і відновлення порушеного права. На відміну від більшості судових процесів у судах загальної юрисдикції, рішення у конституційному судовому процесі приймається виключно колегіально, визначеною законом мінімальною кількістю голосів суддів від повноважного складу Суду або його робочих органів (сенати, колегії). При розгляді справ усі судді мають рівні права та шляхом особистого голосування висловлюють своє ставлення щодо питань, які розглядаються, за своїм внутрішнім переконанням. Воно ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні кожного доказу з точки зору належності, допустимості, достовірності та в сукупності зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення. Колегіальний розгляд справи є однією з гарантій повного, всебічного й об'єктивного розгляду справ, прийняття законного, обґрунтованого і справедливого рішення.

14. Здійснення доказування у повному обсязі є виключною прерогативою КСУ і здійснюється його робочими органами у порядку та обсязі, що встановлені законодавством. Суб'єктом доказування відповідності або невідповідності наданих до Суду матеріалів вимогам прийнятності в частині доказування у конституційному судовому процесі є Секретаріат Суду, а предметом – відповідність формальних ознак конституційного подання, звернення або скарги зазначеним вимогам.

Підставою для рішення Секретаріату про прийняття або відмову у прийнятті конституційного подання чи звернення є результат доказування їх

відповідності встановленій формі, а не суті звернення чи подання. Останнє стосується компетенції колегій і складу КСУ. Згідно з вітчизняним законодавством сенати та Велика палата КСУ не пов'язані ухвалами колегій про відкриття або відмову у відкритті конституційного провадження. У разі коли ці органи Суду як суб'єкти доказування встановлять наявність доказів, достатніх для відкриття або відмови у відкритті конституційного провадження, вони можуть ухвалити рішення, прямо протилежне рішенню колегії.

15. Надання суб'єктами права на звернення до КСУ інформації, яка свідчить про неконституційність оскарженого правового акта або з інших питань, вирішення яких віднесено до компетенції Суду, є обов'язковою умовою прийнятності конституційного подання або конституційного звернення.

Законодавство не обмежує можливості надання доказів суб'єктами права на конституційне подання або конституційне звернення виключно шляхом їх залучення до зазначених клопотань, зокрема учасник конституційного провадження: має право надавати усні та письмові пояснення; викладати свої думки з питань, що розглядаються; ставити з дозволу головуєчого запитання іншим учасникам конституційного провадження; заявляти клопотання, які Сенат чи Велика палата розглядає в залі засідань або в окремій кімнаті для обговорення; зобов'язаний у разі запрошення з'являтися на засідання, пленарне засідання Сенату, Великої палати, давати правдиві пояснення, надавати документи, матеріали та іншу інформацію, необхідні для повного та всебічного розгляду справи. Констатовано, що встановлення у законодавчому порядку правила, згідно з яким звернення суб'єкта права на конституційну скаргу до КСУ обумовлене необхідністю дотримання певних вимог, відповідає сталим традиціям зарубіжного законодавства у галузі конституційного судового процесу.

16. Розглядаючи сутність доказування як ціннісної спрямованості з притаманними соціуму спільними світоглядними мотивами, можна з впевненістю стверджувати про наявність значного впливу пануючої у суспільстві ідеології на процесуальну діяльність органів конституційної юрисдикції, у тому числі на стадії оцінки доказів. Основними ознаками сучасного вітчизняного

конституційного процесу є зібрання та оцінка доказів конституційності правових актів в аспекті їх відповідності світоглядним гуманістичним принципам діяльності правової, демократичної та соціальної держави. Гуманізм визнається світоглядним методологічним принципом і показником рівня цивілізованості сучасної людини і суспільства, їх духовної і матеріальної культури, пронизує усі сфери людської життєдіяльності, має універсальний космополітичний характер і належить до основних соціальних цінностей.

Світоглядні основи конституційного судового процесу утворюють такі обов'язкові елементи: методологічні прийоми онтології; футурологічне прогнозування ролі доказів у встановленні істини; аксіологічне дослідження доказів; методи праксеології як науки про дії; теоретичні постулати та методологічні прийоми епістемології; етіологічне вчення.

17. Доказування в конституційному судочинстві – це складний процес, у результаті якого у суддя, використовуючи, зокрема, методи формальної логіки, формує власну думку у справі, ключове значення в якому має психологічна сторона процесу доказування, яка виступає не тільки механізмом формування доказів, але й елементом формування внутрішнього переконання суб'єктів доказування як основи для оцінки системи і сукупності доказів. На формування внутрішнього переконання судді Конституційного Суду з питань оцінки доказів значний вплив мають об'єктивні та суб'єктивні фактори. До об'єктивних слід віднести обставини та факти, які були встановлені у ході розгляду справи; до суб'єктивних – особистісні особливості суб'єкта доказування у конституційному судовому процесі.

18. Розглядаючи питання конституційності законів або правових актів, віднесених до його компетенції, КСУ вивчає та оцінює докази, застосовуючи методологічні прийоми формальної логіки на основі низки філософсько-правових критеріїв, до яких належать аксіологічні, онтологічні та конституційної законності. Особливості доказування та оцінки доказів у конституційному судовому процесі у справах за конституційними зверненнями впливають зі специфіки питань, які віднесено до компетенції Суду. Характерною особливістю

філософсько-правових аспектів доказування у конституційному судовому процесі за конституційною скаргою є те, що Суд вивчає та оцінює докази, які вказують на конституційність / неконституційність виключно закону, що застосовувався при прийнятті судового рішення. При цьому, керуючись формальною логікою, Суд, з одного боку, використовує аксіологічний та онтологічний методологічні інструментарії. Водночас, оскільки Суд не є ні судом апеляційної, ні касаційної інстанції, до його компетенції не належать перевірка законності самого судового рішення та визначення обсягу матеріальної і моральної шкоди, яка була завдана цим рішенням у разі застосування неконституційного закону.

19. З метою усунення правової невизначеності, колізійності правових норм, а також інших недоліків законодавчого врегулювання діяльності КСУ існує нагальна потреба внесенні змін до відповідних положень Конституції України та за аналогією із законодавством, яким врегульовано діяльність судів загальної юрисдикції та деяких органів конституційної юрисдикції зарубіжних країн розробити та прийняти окремі закони з питань: по-перше, статусу органу конституційної юрисдикції та його суддів; по-друге, повноважень Суду та порядку звернення до нього; по-третє, конституційного судового процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автономов А.С. Правовая онтология политики (к построению системы категорий). – М.: Инфограф, 1999. 383 с.
2. Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина 1. Актуальні проблеми теорії держави: Навч. посібник / С. Тимченко, С. Бостан, С. Легуша, Н. Пархоменко, Т. Пікуля, Н. Пронюк. – К.: КНТ, 2007. 315 с.
3. Алексеев Б.Т. Методология естественно-научного познания // Философия и методология познания: Учебник для магист. и аспирантов. / Под общ. и науч. ред. В.Л. Обухова, Ю.Н. Солонина, В.П. Сальникова и В.В. Васильковой. – СПб.: Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности «Университет», 2003. 560 с.
4. Алексеев Н.Н. Основы философии права. – СПб.: Лань, 1999. 256 с.
5. Алексеев С.С. Общая теория права: Курс в 2-х т. Т. 2. – М.: Юрид. лит., 1981. 360 с.
6. Алексеев С.С. Собрание сочинений. В 10 т. – Т. 3: Проблемы теории права: Курс лекций. – М.: Статут, 2010. 781 с.
7. Александренко В. Н. Очерки по истории науки международного права. А. Джентили и Г. Гроций / Журнал Министерства народного просвещения. — 1906. Май. Часть III. С. 109—124.
8. Амосов С. О судебном познании и методе судебного доказывания // Правосудие в Восточной Сибири. 2001. № 3-4. С. 6–10.
9. Аристотель. Метафизика, IX, 10, 1051. – М.-Л., 1934. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=159354>.
10. Афанасьев Д. Правила доказывания в Европейском суде по правам человека // Конституционное правосудие (Молдова). 2009. № 1. С. 40–46.
11. Ахтирська Н.М. Поняття методології судового пізнання та витоки її формування // Держава і право. 2011. Вип. 53. С. 506–511

12. Бандура О.О. Онтологія права як складова філософії права (деякі міркування) // Філософські та методологічні проблеми права. 2016. № 2 (12). С. 55–69.
13. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. Учение Канта и Гегеля о международном праве и современность. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977. 127 с.
14. Баулин О.В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел: автореф. ...дис. док. юрид. наук: 12.00.15. – М., 2005. 42 с.
15. Баулін Ю.В. Двадцять років вітчизняної конституційної юрисдикції: здобутки та перспективи // Вісник Конституційного Суду України. 2016. № 4/5. С. 23–40.
16. Баулін Ю.В. Методологічні аспекти контролю конституційності окремих положень закону в діяльності Конституційного Суду України. Методологія в праві: Монографія / Пункт 1.4 Розділу IV / І. Безclubий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін.; за заг. ред. І. Безclubого. – К.: Грамота, 2017. – С. 527–531.
17. Баулін Ю. Новий конституційний формат діяльності Конституційного Суду України: конституційна скарга // Право України. – 2016. № 7. С. 19–23.
18. Бедь В.В. Юридична психологія: Навч. посіб.. – 2-ге вид., доп. і переробл. К.: МАУП, 2004. 436 с.
19. Беккарія Ч. О преступлениях и наказаниях: пер. с итал. – К.: Ин Юре, 2014. – 240 с.
20. Бекон Ф. Новый Органон: Соч. в 2 т. Т. 2. – М.: Мысль, 1972. – 582 с.
21. Белкин А.Р. Теория доказывания: Научно-метод. пособие. – М.: НОРМА, 1999. 429 с.
22. Білуха М.Т. Методологія наукових досліджень: Підручник. – К.: АБУ, 2002. 480 с.
23. Бондаренко Я.Г. Людина і світ. 11 клас. Рівень стандарту. Академічний рівень. Профільний рівень: Розробки уроків. – Х.: Ранок, 2011. 224 с.

24. Бориславська О. Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина та практика обмеженого правління // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2015. Випуск 61. С. 247–256.
25. Борисов А.М. О проблеме трактовки категории «объект» в правоведении // Актуальные проблемы российского права. 2014. № 3. С. 323–329.
26. Боруленков Ю.П. Информационно-интерпретационная парадигма юридического познания // Российский журнал правовых исследований. 2016. № 2 (7). С. 62–70.
27. Брежнев О.В. Доказательства и доказывание в конституционном судопроизводстве: некоторые подходы к исследованию // Журнал конституционного правосудия. 2017. № 1. С. 15–18.
28. Вапнярчук В.В. Історичний розвиток уявлень про кримінальне процесуальне доказування у вітчизняній науці кримінального процесу // Перший Харківський кримінальний процесуальний полілог. 2016. № 1. Х.: Право, 2017. 400 с.
29. Варламова Н. Конституционализм: вариативность понятия // Сравнительное конституционное обозрение. 2011. С. 48–57.
30. Васильєв С.В. Цивільний процес України: Навч. посібник. – Х.: Еспада, 2010. 688 с.
31. Васильєв С. В. Цивільний процес. Підручник. - К.: Алерта, 2019. 506 с.
32. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. - Пер. з нім.: Олександр Погорілий. – К.: Основи, 1998. 534 с.
33. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Юридична думка, 2012. 1020 с.
34. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад., голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
35. Веніславський Ф.В. Конституційні цінності як елемент правової культури // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. 2011. № 8. С. 259–260.

36. Висновок № 14 (2011) Консультативної ради європейських суддів «Судочинство та інформаційні технології», прийнятий КРЄС на 12-му пленарному засіданні (Страсбург, 7–9 листопада 2011 року). URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_14.

37. Висновок КСУ від 11 липня 2001 року № 3-в/2001 у справі про Римський статут // Офіційний вісник України. 2001. № 28. – Ст. 1267. – С. 104.

38. Висновок КСУ від 15 січня 2008 року № 1-в/2008 // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 1. – С. 60.

39. Висновок КСУ від 19 червня 2018 року № 2-в/2018 // Офіційний вісник України. – 2018. – № 54. – Ст. 1886. – С. 62.

40. Висновок КСУ від 16 червня 2015 року № 1-в/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 53. – Ст. 1725. – С. 121.

41. Висновок КСУ від 2 червня 1999 року № 2-в // Офіційний вісник України. – 1999. – № 24. – С. 176.

42. Висновок КСУ від 25 березня 1999 року № 1-в/99 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 28. – Ст. 1378. – С. 104.

43. Висновок КСУ від 6 червня 2018 року № 1-в/2018 // Вісник Конституційного суду України від 2018 — 2018 р., № 4, стор. 52.

44. Висновок КСУ від 15 січня 2008 року № 1-в/2008 // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 1. – С. 60.

45. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс: Учеб. пособие. – М.: Норма: НИЦ Инфра-М, 2012. 592 с.

46. Відповідь на запит судді-доповідача у справі № 1-1/2016 Національного медичного інституту ім. О.О. Богомольця // Архів КСУ URL: http://caesar/pls/wccu/get_pdf?pf5921=31048&rej=1.

47. Відповідь на запит судді-доповідача у справі № 1-1/2016 Тернопільського державного медичного університету ім. І.Я. Горбачевського від 11 квітня 2014 року № 19/1351 // Архів КСУ. URL: http://caesar/pls/wccu/get_pdf?pf5921=31050&rej=1.

48. Відповідь на запит судді-доповідача у справі № 1-28/2017 від 9 березня 2017 року Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого // Архів КСУ. URL: <http://caesar/pls/wccu/P000?lang=0>.

49. Відповідь на запит судді-доповідача у справі № 1-5/2005 Таврійського національного університету імені В.Л. Вернадського від 11 квітня 2005 року № 90-16/140 // Архів КСУ URL: http://caesar/pls/wccu/get_pdf?pf5921=27195&rej=1.

50. Відповідь на запит судді-доповідача у справі № 1-5/2005 Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича від 31 березня 2004 року № 13-06.11/649 // Архів КСУ. URL: http://caesar/pls/wccu/get_pdf?pf5921=27197&rej=1.

51. Гайдеггер, М. Учение Платона об истине // Историко-философский ежегодник. — М.: Наука, 1986. С. 255—275.

52. Гаврилов В.В. Учение И. Канта о международном праве и новое политическое мышление // Современное государство и право: Вопросы теории и истории. — Владивосток: ДВГУ, 1992. С. 63—79.

53. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. — М.: Прогресс, 1988. 704 с.

54. Гаджиев Г.А. Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности): Монография. — М.: Норма: ИНФРА-М, 2013. 320 с.

55. Гайденок П.П. Хайдеггер и современная философская герменевтика // Новейшие течения и проблемы философии в ФРГ. — М., 1978. С. 27—80.

56. Гегель Г.В.Ф. Феноменологія духу: пер. з нім. П. Тарашук; наук ред. пер. Ю. Кушаков. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 548 с.

57. Гельвеций К.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. — М., 1938. 484 с.

58. Гирович В. Внутрішнє переконання судді – основний елемент засади безпосередності дослідження показань, речей, документів // Національний юридичний журнал. 2015. Жовтень. С. 89—94.

59. Гоббс Т. Сочинения в 2-х томах. Т. 2. — Академия наук СССР, Институт философии. М.: Мысль, 1991. 731 с.

60. Глосарій термінів Європейського Союзу. URL: http://europa.dovidka.com.ua/s.html#_Toc90362410.
61. Головін А.С. Захист прав і свобод людини і громадянина єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні: Монографія. – К.: Логос, 2012. 384 с.
62. Головкова А.Ю. Некоторые вопросы регулирования доказывания и доказательств в конституционном судебном процессуальном праве // Российский юридический журнал. 2015. № 3. С. 145–150.
63. Гончаренко В.Г. Доказування в кримінальному провадженні: науково-практичний посібник. – К.: Прецедент, 2014. 42 с.
64. Гончаренко В.И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (Методологические вопросы). – К.: Вища школа, 1980. 160 с.
65. Горобец К.В. Аксиосфера права: философский и юридический дискурс: Монография. – Одеса: Фенікс, 2013. 218 с.
66. Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. 353 с.
67. Горский Д.П. Определение (логико-методологические проблемы). – М.: Мысль, 1974. 311 с.
68. Господарський процесуальний кодекс України (редакція від 07.01.2018) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
69. Гражданское право: в 2 т. – Т. 1: Учебник / Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и допол. – М.: Изд-во БЕК, 1998. 816 с.
70. Грешнова Н.А. Принцип состязательности в юридическом процессе России (вопросы теории и практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Саратов, 2015. 228 с.
71. Грицяк І.А., Говоруха В.В., Стрельцов В.Ю. Правова та інституційна основи Європейського Союзу: Підручник / За заг. ред. М. Бойцуна, І. Грицяка, Я. Мудрого, О. Рудіка, Л. Прокопенка, В. Стрельцова. – Х.: Вид-во ХарІ НАДУ «Магістр», 2009. 620 с.

72. Громов И.А. Западная социология. – СПб.: ООО «Издательство ДНК», 2003. 560 с.
73. Гроций Г. О праве войны и мира. - под общ. ред. проф. С.Б. Крылова, репринт с изд. 1956 г. М.: Ладомир, 1994. 868 с.
74. Гусарев В.Д., Тихомиров О.Д. Юридическая деонтология (Основы юридической деятельности): Учеб. пособие. – К.: Знание, 2005. 655 с.
75. Джеймс У. Прагматизм. Новое название для некоторых старых методов мышления. Популярные лекции по философии. - пер. с англ. П. Юшкевича. – СПб.: Шиповникъ, 1910. 244 с.
76. Дзьобань О.П. Правовий нігілізм як феномен ціннісного відношення до права // Гуманітарний часопис: зб. наук. праць. – Х.: ХАІ, 2006. № 3. С. 34–40.
77. Декарт Р. Твори в 2 т. – Т. 1. - пер. с лат. и франц. – М.: Мысль, 1989. 654 с.
78. Докази та доказування у цивільному процесі. Лекції для студ. юрид. Вузів. URL: [//helpiks.org/5-56713.html](http://helpiks.org/5-56713.html).
79. Древнегреческая философия. От Платона до Аристотеля: сочинения / Пер. с древнегреч., сост., вступ. ст. П. Сацкого. – Х.: Фолио; М.: АСТ, 1999. 832 с.
80. Дроздович Н.Л. Внутрішнє переконання судді як елемент принципу вільної оцінки доказів // Часопис Київського університету права. – 2010. № 1. С. 250–258.
81. Дроздович Н.Л. Законодавче закріплення принципу вільної оцінки доказів у країнах романо-германської правової системи // Підприємництво, господарство і право. 2010. № 2. С. 137–140.
82. ДСТУ 2732-94 «Діловодство та архівна справа. Терміни та визначення»: чинний від 1995-07-01 // Офіц. вид. – К.: Держстандарт України, 1994. 33 с.
83. Експертний висновок Члена Науково-технічної ради комісії часу і еталонних частот Держстандарту України, завідуючого кафедрою фізіології людини УДПУ ім. Ю. Драгоманова, доктора біологічних наук, професора М.Н. Шабатури // Архів КСУ, справа № 1/3352-97. С. 35.

84. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12757.
85. Ерліх Є. Про живе право // Проблеми філософії права. 2005. Том III. № 1-2. С. 194–200.
86. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; ред. кол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1983. Т. 3: Кора – М / Укл.: Р.В. Болдирєв та ін., 1989. 552 с.
87. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / Ред. кол. О.С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 5: Р–Т / Уклад.: Р.В. Болдирєв та ін., 2006. 704 с.
88. Європейська інтеграція України: політично-правові проблеми: Монографія / За ред. В.П. Горбатенка. – К.: Юрид. думка, 2005. 330 с.
89. Жамборов М.С. Особенности принципа состязательности в конституционном судопроизводстве по законодательству России и США // Административное и муниципальное право. 2013. № 1. С. 12–15.
90. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103. – С. 89.
91. Загальна теорія права: Підручник / За ред. М.І. Козюбри. – К.: Ваіте, 2015. 392 с.
92. Закон про Конституційний Суд Латвійської Республіки від 14 червня 1996 року з наступними змінами // Режим доступу на офіційному веб-сайті Конституційного Суду Латвійської Республіки. URL: <http://www.satv.tiesa.gov.lv/?lang=3&mid=9>.
93. Закон про Конституційний Суд Республіки Словенія від 2 квітня 1994 року зі змінами від 15 липня 2007 року // Режим доступу на офіційному веб-сайті Конституційного Суду Республіки Словенія: URL: <http://www.us-rs.si/en/about-the-court/legal-basis/constitutional-court-act/v-constitutional-complaint/?lang=1>.

94. Закон Республики Беларусь «О конституционном судопроизводстве» от 8 января 2014 года № 124-З // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь, 13.01.2017, 2/2451. URL: H11600013.

95. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

96. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 28. – Ст. 532.

97. Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року № 5475-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 44-45. – С. 634.

98. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року № 2136-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 35. – Ст. 376.

99. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року № 1906-IV (редакція від 20.07.2014) // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.

100. Испанская Конституция, одобрена Генеральными кортесами на пленарных заседаниях Конгресса депутатов и Сената 31 октября 1978 года, утверждена испанским народом на референдуме 6 декабря 1978 года, подписана е.в. Королем перед Генеральными кортесами 27 декабря 1978 года («Boletín Oficial del Estado», № 311, от 29 декабря 1978 года. URL: <http://www.domeuropa.eu/leys/23-fales/50-konstitucziya-ispanii>).

101. Імплементация Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини в національну правову систему України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_14104.

102. Історія філософії. Словник / За заг. ред. В.І. Яропювця. – К.: Знання України, 2006. 1200 с.

103. Ішмуратов А.Т. Вступ до філософської логіки. – К.: Абрис, 1997. 350 с.

104. Кайнов В.М. Доказательства и доказывание в конституционном судопроизводстве // Мир юридической науки. 2014. № 10–11. С. 44–46.

105. Калманова А.С. Состязательность и равноправие сторон – принципы конституционного судопроизводства. URL: <http://jurnal.org/articles/2014/uri62.html>.
106. Кальницький Е. Соціум політичний // Політична енциклопедія / Ред. кол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
107. Кант И. Сочинения в шести томах. – Т. 4 / Под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. – Серия «Философское наследие». – М.: Мысль, 1966. Ч. 2. 743 с.
108. Карбань А.А. Правосвідомість та її роль у формуванні суддівського переконання // Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. К., 2006. Ч. 2. С. 129–130.
109. Кармин А.С. Методы и формы научного познания // Философия и методология познания: Учебник для магист. и аспиранта. / Под общ. и науч. ред. В.Л. Обухова, Ю.Н. Солониной, В.П. Сальникова и В.В. Васильковой. – СПб.: Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности «Университет», 2003. 560 с.
110. Кауфманн А. Онтологическая структура права // Российский ежегодник теории права. 2008. № 1. С. 151–174.
111. Кельзен Г. Чистое учение о праве. – 2-е изд. / Пер. с нем. М.В. Антонова и С.В. Лёзова. – СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф-Пре Ганс Кельзен сс», 2015. 542 с.
112. Кентерберийский Ансельм. Прослогион // Сочинения; пер., послесл. и коммен. И.В. Купреевой. – М.: Канон, 1996. 400 с.
113. Кириллов В.И., Старченко А.А. Логика: Учеб. для юридич. вузов и фак. ун-тов. – 2-е изд., испр. и доп., – М.: Высш. шк., 1987. 271 с.
114. Керимов Д.А. Философские проблемы права. – М.: Мысль, 1972. 472 с.
115. Кистяковский Б. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // Вехи: Сб. ст. о рус. интеллигенции / Сост. и авт. предисл. М.О. Гершензон; вступ. ст. Д.Н. Бакун. – М.: Грифон, 2007. С. 169–202.

116. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и права. – М.: М. и С. Сабашниковы, 1916. 704 с.

117. Класифікація. Поділ обсягу поняття // Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.); Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук (наукові ред.); І.О. Покаржевська (худ. оформ.). – К.: Абрис, 2002. 742 с.

118. Коваленко Є.Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2006. 632 с.

119. Ковальчук С. Критерии классификации доказательств в теории уголовного процесса и обоснование их использования для типологии вещественных доказательств // Национальный юридический журнал. Теория и практика. 2014. Т. 5. С. 242–247.

120. Козловський А.А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права / А.А. Козловський; Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Рута, 1999. 295 с

121. Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв // Вісн. Акад. прав. наук України. 2003. № 2 (33), № 3 (34). С. 83–96..

122. Козюбра М. Теорія юридичної аргументації та її особливості в конституційному судочинстві // Вісник Конституційного Суду України. – 2016. № 6. С. 157–180.

123. Кодекс адміністративного судочинства України (редакція від 05.05.2018) // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35-36, № 37. – Ст. 446.

124. Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.12.2017). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34329053#pos=0.

125. Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття): у 2-х т. – Т. 1. – К.: Острог, 2011. 448 с.

126. Колошин В. Логічна структура норм права (деякі практичні аспекти) // Право України. 1995. № 7. С. 44–46.

127. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97) // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13.

128. Кони А.Ф. Нравственные начала в уголовном процессе. Избранные работы. – М.: Юрайт, 2017. 148 с.

129. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 424 с.

130. Конституційна скарга громадянина в реаліях сучасності / А.О. Селіванов, П.Б. Євграфов // Право України. 2003. № 4. С. 83–85.

131. Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілко, Ю.М. Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999. 376 с.

132. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша. – Х.: Право, 2008. 416 с.

133. Конституційне право України: прагматичний курс: Навч. посіб. / М.В. Афанасьєва, Ю.Ю. Бальцій, Ю.Д. Батан [та ін.]; за заг. ред. М.В. Афанасьєвої, А.А. Єзерова. – Одеса: Юридична література, 2017. 256 с.

134. Конституции государств Европы: в 3 т. – Т. 1 / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М.: Норма, 2001. 824 с.

135. Конституционный судебный процесс: Учебник для вузов / Отв. ред. М.С. Саликов. – М., 2003. С. 152.

136. Конституция Республики Армения с изменениями, принята 06.12.2015. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1&lang=rus>.

137. Конституція Австрійської Республіки. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=159&page=11>.

138. Конституція Арабської Республіки Єгипет URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=1013>.

139. Конституція Аргентини. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=358&page=3>.

140. Конституція Данії. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=152>.

141. Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації. Збірка наукових праць / За заг. ред. В.М. Кампа, М.В. Савчина. – К., 2008. 249 с.

142. Конституція Литовської Республіки. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=115>.

143. Конституція Південно-Африканської Республіки. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=78&page=5>.

144. Конституція Республіки Латвія. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=116>.

145. Конституція Республіки Намібія. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=70>.

146. Конституція Республіки Польща. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=112&page=3>.

147. Конституція Республіки Нігер. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=71>.

148. Конституція Республіки Сербії. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=369&page=4>.

149. Конституція Словацької Республіки. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=110>.

150. Конституція США. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=>.

151. Конституція Федеративної Республіки Німеччина. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=155&page=3>.

152. Конституція Франції. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=138&page=2>.

153. Конституція Японії. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=>.

154. Концепція пізнання // Курс лекцій з філософії. URL: https://daviscountydaycare.com/kurs-lekczyj-z-filosof/465-koncepcya_pznannya.html.

155. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р) // Офіційний вісник України. – 2014. – № 30. – Ст. 831. – С. 18.

156. Кореневский Ю.В. Доказывание в уголовном процессе (закон, теория, практика) // Доказывание в уголовном процессе: традиции и современность / Под ред. В.А. Власихина. – М.: Юристъ, 2000.– 272 с.

157. Корсаков К.А. Методы научного познания в уголовном судопроизводстве: Конспект лекцій. – СПб., 2012. 68 с.

158. Костицький М. Деякі питання методології юридичної // Науковий вісник національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 3–11.

159. Костицький М. Доказування в конституційному судовому процесі // Вісник Конституційного Суду України. 2011. № 4-5. С. 158–163.

160. Костицький М.В. Доказування в юрисдикційному процесі: філософські і психологічні проблеми // Проблеми процесуальної науки: історія та сучасність: матеріали другої міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25–26 листоп. 2010 р.). – К., 2010. С. 45–50.

161. Костицький М.В., Кушакова-Костицька Н.В. До питання про методологію конституційної юрисдикції // Вісник Конституційного Суду України. 2017. № 4. С. 42–49.

162. Костицький М.В. Нормативізм як методологія юриспруденції // Філософські та методологічні проблеми права. 2016. № 1 (11). С. 18–30.

163. Костицький М.В. Про діалектику як методологію юридичної науки // Філософські та методологічні проблеми права. 2012. № 1(3). С. 3–17.

164. Костицький М.В. Про психологічне пізнання в юридичній теорії і практиці. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Juptp/2011_1/kostuts.

165. Костицький М.В. Ренесанс натурфілософії або всезагальні (космічні) закони буття як джерело права. Доповідь. – К.: Академія правових наук України, Київський регіональний центр, Академічні читання. – Вип. 15. 2010. 22 с.

166. Котюк И.И. Особенности и проблемы современного научного познания в системе судопроизводства // Сб. науч. трудов: Тактико-криминалистич. и процесс. проблемы предварит. следствия. – Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1991. С. 23–28.

167. Котюк І.І. Судова гносеологія: проблеми методології та практики: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. – К., 2008. 41 с.

168. Котюк І.І. Судова гносеологія: проблеми методології та практики: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2008. 436 с.

169. Котюк І.І. Теорія судового пізнання: Монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. 435 с.

170. Кресін О.В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій половині XIX століття: компаративна концентрація: Монографія. – К.: Логос, 2017. 600 с.

171. Кримінальний процесуальний кодекс України (редакція від 13.04.2012) // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13.

172. Крусс В.И. Российская конституционная аксиология: актуальность и перспективы // Конституционное и муниципальное право. – 2007. № 2. С. 7–14.

173. Крусян А.Р. Політико-правові цінності сучасного українського конституціоналізму (в контексті аксіологічного виміру конституційного права) // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / Редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), Л.І. Кормич (заст. голов. ред.), М.А. Польовий (відп. секр.) та ін.; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. – Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 3–13.

174. Кузнецов О.Б. Институт конституционной жалобы в Польше // Веснік Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь. – 2003. № 3. С. 47–50.

175. Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових. – К.: Дрім Арт, 2013. 224 с.

176. Куненко І.С. Конституційний процес як вид законодавчого процесу // Форум права. – 2013. № 4. С. 232–236.

177. Кун Т. Структура наукових революцій. – К.: Port-Royal, 2001. 228 с.

178. Курдюков В.В. Пізнання і доказування у кримінальних справах // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. № 1 (17). С. 204–206.

179. Курдюков В.В. Теоретичні засади та критерії обов'язкового призначення судових експертиз в кримінальному процесі. - дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2009. 212 с.

180. Курохтин Ю.А. Осуществление принципа состязательности в российском конституционном судопроизводстве: практика и пути оптимизации // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2001. № 2 (46). С. 100–108.

181. Курылев С.В. Избранные труды. – Минск: Редакция журнала «Промышленно-торговое право», 2012. 607 с.

182. Курылев С.В. Установление истины в советском правосудии: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – М.: Изд-во МГУ, 1967. 38 с.

183. Кушакова-Костицька Н.В. Розвиток електронного судочинства в Україні // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського ун-ту права ім. Данили Галицького, 2013. Вип. 17. С. 139–145.

184. Лангер Ш. Защита основных прав граждан в Германии посредством конституционной жалобы // Веснік Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь. 2003. № 3. С. 59 - 65.

185. Лафитский В.И., Жидков О.А. Соединенные Штаты Америки: Конституция и акты / Пер. с англ.; сост. В.И. Лафитский; под ред. и со вступ. ст. О.А. Жидкова.– М.: Прогресс, Универс, 1993. 768 с.

186. Лазарєва М. Філософія: методичні рекомендації до підготовки до семінарських занять для студентів усіх спеціальностей. – Львів: ЛНАУ, 2016. 53 с.

187. Леонтьев С.А. Процесс формирования внутреннего убеждения у судьи // Адвокат. 2010. № 7. С. 21–26.

188. Литвинов О.М. Особливості конституційного провадження у справах за конституційними скаргами // Вісник Асоціації суддів України. 2017. № 2 (3).

189. Лихова С.Я., Міняєва Т.Р. Вплив європейських норм та стандартів на юридичний процес в Україні // Кримінальне право і кримінологія: Юридичний вісник. 2001. № 3(20). С. 104–108.

190. Лімбах Ю. На скарги громадян у нас припадає 95% від їх загальної кількості // Дзеркало тижня. № 41 (365). 20–26 жовтня 2001 р.

191. Логіка. Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В.Д. Титов, С.Д. Цалін, О.П. Невельська-Гордєєва та ін.; за заг. ред. проф. В.Д. Титова. – Х.: Право, 2005. 208 с.

192. Логіка як наука про форми та закони правильного мислення. Значення логіки для юристів. URL: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/logika>.

193. Лудченко А.А., Лудченко Я.А., Примак Т.А. Основы научных исследований: Учеб. пособие / Под ред. А.А. Лудченко. – 2-е изд., стер. – К.: Знания, КОО, 2001. 113 с.

194. Лушников А.М. История и методология юридической науки: Учеб.-метод. пособие. – Ярославль: ЯрГУ, 2015. 68 с.

195. Маккей проти Сполученого Королівства (Mc Kay v United Kingdom) [GC], 543/03, 3 жовтня 2006 року. URL: <https://www.lawmix.ru/abrolaw/4344>.

196. Маклін Дж.Ф. Громадянське суспільство: свобода у новому тисячолітті // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. С. 10–21.

197. Максимов С.И. Правовая реальность как предмет философского осмысления: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.12 – философия права; Харьков. НЮА Украины им. Я. Мудрого, 2002. – 417 с.

198. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / Пер. з англ. – Х.: Консум, 2000. 592 с.

199. Маркарян Э. С, Концепция общественного круговорота в философии истории, "Вест. истории мировой культуры", 1957, No 2; С. 10–21.

200. Маргарян А.Р. Институты судебной власти в информационно-правовом пространстве // Право. 2007. № 8. С. 65–71.

201. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения в 21 т. – Т. 17. – Изд. второе. – М.: Гос. изд. полит. лит-ры, 1961. 746 с.

202. Методологічні аспекти контролю конституційності окремих положень закону в діяльності Конституційного Суду України / Методологія в праві: Монографія / Пункт 1.4 Розділу IV / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра, Ю. Баулін та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. – К.: Грамота, 2017. С. 527–531.

203. Мироненко О.О. Окрема думка щодо рішення КСУ від 14 грудня 1999 року № 10-рп/1999 у справі про застосування української мови // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – Ст. 125. – С. 109.

204. Михеєнко М.М. Принцип вільної оцінки доказів у радянському кримінальному процесі// Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні. – К.: Юрінком Інтер, 1999. С. 140–150.

205. Мишин А.А., Власихин В.А. Конституция США: политико-правовой комментарий. – М.: Международные отношения, 1985. 336 с.

206. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.73). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

207. Молчанов В.В. Основы теории доказательств в гражданском процессуальном праве: Учеб. пособие. – М.: Зерцало-М, 2012. 360 с.

208. Мурадян Э.М. Истина как проблема судебного права. - Былина, 2002. 287 с.

209. Назаров І.В. Судова система Великої Британії та її реформування у зв'язку із членством у Європейському Союзі // Проблеми законності: акад. зб. наук. пр. – Харків, 2011. Вип. 115. С. 179–186.

210. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства: Учебник для вузов. – М.: Норма: ИНФРА-М, 1999. 552 с.

211. Нор В. Проблеми теорії і практики судових доказів. – Львів, 1978. 112 с.

212. Обухов В.Л. Философская методология. Ее соотношение с методологией конкретно-научной // Философия и методология познания: Учеб. для магист. и аспирант. / Под общ. и науч. ред. В.Л. Обухова, Ю.Н. Солониной, В.П.

Сальникова и В.В. Васильковой. – СПб.: Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности «Университет», 2003. 560 с.

213. Общая теория прав человека / В.А. Карташкин, Н.С. Колесова, А.М. Ларин и др.; под ред. Е.А. Лукашевой. – М.: НОРМА, 1996. 520 с.

214. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: Учебник / Под ред. Ю.Н. Оборотова. – Одеса: Фенікс, 2011. 436 с.

215. Овсепян Ж.И. Конституционное судебно-процессуальное право: у истоков отрасли права, науки и учебной дисциплины // Правоведение. – 1999. № 2. С. 196–212.

216. Овсепян Ж.И. Система высших органов государственной власти в России (диалектика конституционно-правовых основ с начала XX по начало XXI в.). – Ростов н/Д, 2006. 592 с.

217. Окрема думка судді Конституційного Суду України Колісника В.П. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення «на наступній черговій сесії Верховної Ради України», яке міститься у статті 155 Конституції України // Вісник Конституційного Суду України. – 2016. – № 6. – С. 19.

218. Окрема думка судді КСУ Касмініна О.В. стосовно Рішення КСУ від 8 червня 2016 року № 4-рп/2016 // Вісник Конституційного Суду України. – 2016. – № 6. – С. 123.

219. Окрема думка судді КСУ Литвинова О.М. стосовно Рішення КСУ від 26 квітня 2018 року № 4-рп/2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/na04d710-18>.

220. Окрема думка судді КСУ Мойсика В.Р. стосовно Рішення КСУ від 28 лютого 2018 року № 2-рп/2018 // Вісник Конституційного Суду України. – 2018. – № 2. – С. 153.

221. Окрема думка судді КСУ Саса С.В. стосовно Висновку КСУ від 30 серпня 2015 року № 2-в/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 64. – Ст. 2138. – С. 366.

222. Окрема думка судді КСУ Шевчука С.В. стосовно Рішення КСУ від 15 березня 2016 року № 1-рп/2016 // Вісник Конституційного Суду України. – 2016. – № 6. – С. 50.

223. Организация Объединенных Наций. Сборник документов / Отв. ред. В.В. Бахрушев. – М.: Наука, 1981. – 647 с.

224. Органічний Закон Королівства Іспанії про Конституційний Суд. URL: <http://www.tribunalconstitucional.es/en/Pages/Home>.

225. Оржель О.Ю. Європейське врядування як чинник згуртування Європейського Союзу: теоретико-методологічні засади. – К.: НАДУ, 2012. 236 с.

226. Орлов Ю.К. Основы теории доказательств в уголовном процессе: Науч.-практ. пособие. – М.: Проспект, 2000. 144 с.

227. Основной закон Израиля: Судебная власть. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=204>.

228. Основы теории доказательств в уголовном процессе: Науч.-практ. пособие. – М.: Проспект, 2010. 138 с.

229. Осокина Г.Л. Гражданский процесс. Общая часть: Учебник. – 3-е изд., перераб. – М.: Норма, ИНФРА-М, 2013. 704 с.

230. Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/main /1528770483996967/page4>.

231. Официальный сайт Конституционного Суда Республики Грузия. URL: <http://www.constcourt.ge/ge/court/legislation/kanonebi>.

232. Панов М. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти // Вісник Академії правових наук України. – Х.: Право, 2003. № 2-3 (33-34). С. 54–67.

233. Пепеляєв С.Г. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально-процесуального права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. – К., 2005. С. 13–14.

234. Переслегин С.Б. Понятие менталитета (Тезисы). URL: <http://stabes.nm.ru/materials/PeresleginEsse.htm>.

235. Петренко С. Методи наукового дослідження у сфері права інтелектуальної власності. URL: <http://ndiiv.org.ua/ua/metodi-naukovogo-doslidzhennya-v-sferi>.

236. Платон. Собрание сочинений в 4 т. – Т. 3; пер. с древнегреч.; общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А.Ф. Лосева; примеч. А.А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1994. 654 с.

237. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України: Підручник. – 2-ге вид. – К.: Правова єдність, 2010. 432 с.

238. Подкорытов Г.А. Природа научного метода // Философия и методология познания: Учеб. для магист. и аспирант. / Под общ. и науч. ред. В.Л. Обухова, Ю.Н. Солониной, В.П. Сальниковой и В.В. Васильковой. – СПб.: Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности «Университет», 2003. 560 с.

239. Полный текст Конституции Франции 1958 года с изменениями, внесенными 23 июля 2008 года // Сайт Конституционного совета Французской республики. URL: http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseilconstitutionnel/root/bank_mm/constitution/constitution_russeversion_aout2009.pdf.

240. Поняття доказування в господарському процесі. Поняття і види судових доказів. URL: <https://studfiles.net/preview/5704087/page:2>.

241. Попович М.В. Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте. – К.: Наукова думка, 1978. 244 с.

242. Попов М.С. Полный словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке. – М.: Тип. Тов. И.Д. Сытина, 1911. 466 с.

243. Правила процедури та доказування Міжнародного кримінального суду // Офіційний звіт Асамблеї держав-учасниць до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, Перша сесія, Нью-Йорк, 3–10 вересня 2002 року (ICC-ASP / 1/3 і Corr. 1), частина II.A. 93 р.

244. Правила процедуры Конституционного Суда Республики Сербия // Решения Конституционного Суда от 14 ноября 2013 года на исполнение ст. 10

Закона о Конституционном Суде Республики Сербия // Официальный вестник Республики Сербия. – 2013. – № 109/07, 99/11 и 18/13.

245. Практичний посібник щодо прийнятності заяв // Рада Європи / Європейський суд з прав людини. – Страсбург, 2014. 128

246. Прилуцький П. Проблема реалізації засобів доказування у кримінальному процесі України // Право України. 2008. № 8. С. 104–107.

247. Протокол № 14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який змінює контрольну систему Конвенції від 13 травня 2004 року // Офіційний вісник України. 2006. № 32; 2010. № 90 (Протокол ратифіковано Законом № 3435-IV 09.02.2006// ВВР. – 2006. – № 27. – Ст. 229).

248. Пушников В. Доказывание в конституционном производстве // Дайджест «Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии». – 2003. № 24. Ч. 1. С. 102–108.

249. П'янзін С.Д. Основи соціальної філософії: Навч. посіб. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2014. 152 с.

250. Рабінович П., Ратушна Б. Загальнотеоретичні проблеми права на належне доказування в українському судочинстві (у світлі практики Страсбурзького суду) // Вісник Національної академії правових наук України. 2014. № 3 (78). С. 7–19.

251. Рада Європи: Європейський суд з прав людини. Інтерлакенська декларація від 19 лютого 2010 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a48.

252. Раданович Н.М. Національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини: загальнотеоретичне дослідження (на матеріалах впровадження Європейської конвенції з прав людини): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 2001. 20 с.

253. Радбрух Г. Философия права; пер. з нем. – М.: Международные отношения, 2004. 238 с.

254. Райкова Н.С. Принцип состязательности и равноправия сторон в конституционном судопроизводстве // Государственная власть и местное самоуправление. 2006. № 2. С. 16–21.

255. Регламент Конституційного Суду України від 5 березня 1997 року // Офіційний вісник України. – 1997. – № 20. – С. 87.

256. Регламент Конституційного Суду України (Ухвалений на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України Постановою Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року № 1-пс/2018). URL:<http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/reglament.pdf>.

257. Речицький В.В. Конституційне АБВ. – Х.: ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2016. 408 с.

258. Решетникова И.В. Доказательственное право Англии и США / Под ред. И.В. Решетниковой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Городец, 1999. 284 с.

259. Решетникова И.В. Доказывание в гражданском процессе: Учеб.-практ. пособие для магистров. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2013. 527 с.

260. Рішення Другого сенату КСУ від 25 квітня 2019 року № 1-р(II)/2019. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2_2019.pdf.

261. Рішення Другого сенату КСУ від 15 травня 2019 року № 2-р (II). URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2_p2_2019.pdf

262. Рішення ЄСПЛ в справі «Коробов проти України» (Заява № 39598/03) від 21 липня 2011 року // Офіційний вісник України. – 2012. – № 70. – Ст. 2858. – С. 150.

263. Рішення ЄСПЛ у справі «Ігнатов проти України» (Заява № 40583/15) від 15 грудня 2016 року // Рішення ЄСПЛ. – Страсбург, 2016. 13 с.

264. Рішення КСУ від 1 липня 1998 року № 9-рп/1998 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 27. – Ст. 1008. – С. 131.

265. Рішення КСУ від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 // Вісник Конституційного Суду України. – 2016. – № 6. – С. 60.

266. Рішення КСУ від 10 грудня 2003 року № 19-рп/2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 51. – Т. 1. – Ст. 2704. – С. 277.

267. Рішення КСУ від 11 травня 2005 року № 4-рп/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 42. – Ст. 2662. – С. 95.
268. Рішення КСУ від 11 жовтня 2011 року № 10-рп/2011 // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 6. – С. 121.
269. Рішення КСУ від 11 липня 2013 року № 6-рп/2013 // Вісник Конституційного Суду України. – 2013. – № 4. – С. 25.
270. Рішення КСУ від 11 лютого 2014 року № 1-рп/2014 // Вісник Конституційного Суду України. – 2014. – № 2. – С. 15.
271. Рішення КСУ від 11 червня 2014 року № 6-рп/2014 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 51. – Ст. 1350. – С. 62.
272. Рішення КСУ від 11 травня 2014 року № 6-рп/2014 // Вісник Конституційного Суду України. – 2014. – № 4. – С. 9.
273. Рішення КСУ від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 3. – С. 41.
274. Рішення від 13 грудня 2001 року № 18-рп/2001 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 51. – Ст. 2310. – С. 466.
275. Рішення КСУ від 12 липня 2000 року № 9-рп/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 29. – Ст. 1232. – С. 195.
276. Рішення КСУ від 13 травня 2015 року № 4-рп/2015 // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 3. – С. 42.
277. Рішення КСУ від 14 березня 2014 року № 2-рп/2014 // Вісник Конституційного Суду України. – 2014. – № 2. – С. 21.
278. Рішення КСУ від 14 грудня 2011 року № 19-рп/2011 // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 1. – С. 84
279. Рішення КСУ від 15 березня 2016 року № 1-рп/2016 // Вісник Конституційного Суду України. – 2016. – № 6. – С. 9.
280. Рішення КСУ від 15 жовтня 2008 року № 23-рп/2008 // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 1. – С. 8.
281. Рішення КСУ від 16 квітня 2009 року № 7-рп/2009 // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 3. – С. 20.

282. Рішення КСУ від 17 березня 2005 року № 1-рп // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 1. – С. 3.
283. Рішення КСУ від 17 липня 2018 року № 6-р/2018. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-18>.
284. Рішення КСУ від 18 квітня 2012 року № 10-рп/2012 // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 3. – С. 47.
285. Рішення КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975. – С. 41.
286. Рішення КСУ від 2 лютого 2010 року № 4-рп/2010 // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 2. – С. 27.
287. Рішення КСУ від 2 червня 1998 року № 7-рп/1998 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 23. – Ст. 848. – С. 82.
288. Рішення КСУ від 20 березня 2014 року № 3-рп/2014 // Вісник Конституційного Суду України. – 2014. – № 2. – С. 38.
289. Рішення КСУ від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017 // Вісник Конституційного Суду України. – 2018. – № 1. – С. 7.
290. Рішення КСУ від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011 // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 6. – С. 155.
291. Рішення КСУ від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 2. – С. 14.
292. Рішення КСУ від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017 // Вісник Конституційного Суду України. – 2018. – № 1. – С. 46.
293. Рішення КСУ від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 39. – Ст. 2490. – С. 95.
294. Рішення КСУ від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 // Офіційний вісник України. – 2018. – № 51. – Ст. 1792. – С. 42.
295. Рішення КСУ від 23 березня 2002 року № 7-рп/2002 // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 2. – С. 23.
296. Рішення КСУ від 23 грудня 1997 року № 7-рп/1997 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 1. – Ст. 23. – С. 151.

297. Рішення КСУ від 23 листопада 2017 року № 1-рп/2017 // Вісник Конституційного Суду України. – 2017. – № 6. – С. 7.

298. Рішення КСУ від 25 березня 1998 року № 4-рп/98 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 23. – Ст. 849. – С. 88.

299. Рішення КСУ від 25 грудня 1997 року № 9-зп // Офіційний вісник України. – 1998. – № 1. – С. 169.

300. Рішення КСУ від 25 листопада 1997 року № 6-зп/1997 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 28. – Ст. 100. – С. 1377.

301. Рішення КСУ від 25 листопада 1998 року № 15-рп // Офіційний вісник України. – 1998. – № 50. – С. 119.

302. Рішення КСУ від 26 квітня 2018 року № 4-р/2018 // Вісник Конституційного Суду України. – 2018. – № 3. – С. 94.

303. Рішення КСУ від 26 червня 2008 року № 13-рп // Офіційний вісник України. – 2008. – № 52. – Ст. 1742. – С. 128.

304. Рішення КСУ від 26 травня 2015 року № 5-рп/2015 // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 3. – С. 49.

305. Рішення КСУ від 27 березня 1998 року № 1-рп/1998 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 23. – Ст. 850. – С. 93.

306. Рішення КСУ від 27 березня 2000 року № 3-рп/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 30. – Ст. 1285. – С. 153..

307. Рішення КСУ від 27 травня 2008 року № 11-рп/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 40. – Ст. 1328. – С. 36.

308. Рішення КСУ від 28 квітня 2009 року № 8-рп/2009 // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 3. – С. 32.

309. Рішення КСУ від 28 листопада 2013 року № 12-рп/2013 // Вісник Конституційного Суду України. – 2014. – № 1. – С. 13.

310. Рішення КСУ від 29 грудня 1999 року № 11-рп/1999 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – Ст. 126. – С. 114.

311. Рішення КСУ від 29 жовтня 1998 року № 14-рп/1998 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 45. – Ст. 1675. – С. 56.

312. Рішення КСУ від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008 // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 1. – С. 48.
313. Рішення КСУ від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 6. – С. 32.
314. Рішення КСУ від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003 // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 1. – С. 24.
315. Рішення КСУ від 31 березня 2015 року № 1-рп/2015 // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 3. – С. 7.
316. Рішення КСУ від 31 березня 2015 року № 2-рп/2015 // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 3. – С. 16.
317. Рішення КСУ від 4 березня 2004 року № 5-рп // Офіційний вісник України. – 2004. – № 11. – Ст. 674. – С. 72.
318. Рішення КСУ від 4 червня 2009 року № 13-рп/2009 // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 4. – С. 36.
319. Рішення КСУ від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 41. – Ст. 2605. – С. 31.
320. Рішення КСУ від 5 лютого 2004 року № 2-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 6. – Ст. 338. – С. 106.
321. Рішення КСУ від 27 березня 2000 року № 3-рп/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 30. – Ст. 1285. – С. 153.
322. Рішення КСУ від 6 жовтня 2009 року № 24-рп/2009 // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 6. – С. 41.
323. Рішення КСУ від 6 липня 1999 року № 7-рп/1999 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 27. – Ст. 1341. – С. 171.
324. Рішення КСУ від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016 // Вісник Конституційного Суду України. – 2016. – № 6. – С. 140.
325. Рішення КСУ від 8 грудня 2011 року № 16-рп/2011 // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 1. – С. 31.
326. Рішення КСУ від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015 // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 3. – С. 28.

327. Рішення КСУ від 9 липня 1998 року № 12-рп/1998 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 32. – Ст. 1209. – С. 59.

328. Рішення КСУ від 9 липня 2002 року № 15-рп/2002 // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 4. – С. 17.

329. Рішення КСУ від 9 червня 1998 року № 8-рп/98 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 23. – Ст. 854. – С. 118.

330. Романчиков В.І. Основи наукових досліджень: Навч. посіб. – К.: ЦУЛ, 2007. 254 с.

331. Россия вышла из Международного уголовного суда. URL: <http://www.interfax.ru/russia/537268>.

332. Русская философия: Словарь / Под общ. ред. М.А. Маслина. – М.: Республика, 1995. 655 с.

333. Руссо Жан-Жак. Об Общественном договоре, или Принципы политического права. Пер. с франц. А.Д. Хаютина и В.С. Алексеева-Попова по изд.: Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. – М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. 416 с.

334. Рябченко О.П. Засади формування судового конституційного процесу // Форум права. 2010. № 3. С. 384–387.

335. Савенко М. Конституційний контроль змін до Конституції України // Вісник Конституційного Суду України. 2011. № 4-5. С. 179–184.

336. Савчин М.В. Конституційне право України: Підручник. - відп. ред. д.ю.н. М.О. Баймуратов. – К.: Правова єдність, 2009. 1008 с.

337. Савчин М.В., Марчук Р.В. Основні принципи діяльності Конституційного Суду України по тлумаченню Конституції України // Часопис Київського університету права. 2009. № 2. С. 83–89.

338. Саликов М.С. Конституционно-процессуальное право как наука, отрасль права и учебная дисциплина // Право и политика. 2004. № 4. С. 15–25.

339. Сальников В.П. Герменевтика как наука и искусство толкования текстов // Философия и методология познания: Учебник для магист. и аспирант. / Под общ. и науч. ред. В.Л. Обухова, Ю.Н. Солонина, В.П. Сальникова и В.В.

Васильковой. – СПб.: Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности «Университет», 2003. 560 с.

340. Сафонов В.Е. Конституционное право зарубежных стран. Общая часть: учебник для академического бакалавриата. – М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2015. 351 с.

341. Сафронова Н.А. Специфика роли основополагающих категорий – принципов в категориальном аппарате материалистической диалектики: Методологические и социальные проблемы развития науки / Под ред. проф. Г.Л. Фурманова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. С. 17–25.

342. Сахнова Т.В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. – М.: Волтерс Клувер, 2008. 696 с.

343. Селіванов А.О. Конституційний судовий процес (схеми логістики). – К.: Логос, 2016. 28 с.

344. Селіванов О. Порівняльний аналіз процедури розгляду справ у Конституційному Суді України та державах Європейського Союзу // Віче. 2015. № 10. С. 26–31.

345. Семенко С. Психологічні особливості процесу доказування у справах, порушених за скаргою потерпілого // Європейські перспективи. 2012. № 2. Ч. 1. С. 158–162.

346. Сенека. Моральні листи до Луцілія; пер. з лат. – 2-ге вид. – К.: Основи, 1999. 608 с

347. Сергеев Д.Б. Методология конституционно-правовых исследований (на примере анализа диссертаций по конституционному праву) // Юридические исследования. 2014. № 8. С. 80–86.

348. Сергеева С.Л. Конституционный контроль как форма правотворчества Верховного суда США // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики: в 2-х ч. Ч. II. 2012. № 1 (15). С. 163–165.

349. Серяева И.Ю. Конституционное процессуальное право: Учеб. пособие. – Оренбург: ОГУ, 2012. 210 с.

350. Сліденко І.Д. Тлумачення Конституції України: питання теорії і практики в контексті світового досвіду: автореф. дис. ... канд. юрид. наук, за спец. 12.02.2. – Одеса: ОНЮА, 2001. 22 с.

351. Словарь русского языка. URL: <https://www.google.com.ua/search?site=async/dictw&q=>.

352. Словник української мови: в 11 т. / Ред. кол.: І.К. Білодід (гол.). – Т. 9, 1978. 916 с.

353. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні; ред. кол.: І.К. Білодід (голова) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980. Т. 10: Х–Ь, 1980. 699 с.

354. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974. – 776 с.

355. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні; редкол.: І.К. Білодід (голова) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980. Т. 2: Г–Ж / П.П. Доценко, Л.А. Юрчук, 1971. 550 с.

356. Словник української мови: в 11 т. – Т. 7 / Редкол.: І.К. Білодід (гол.) та ін.; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, 1976. 723 с.

357. Смирнов Г.К. Восстановление в УПК РФ объективной истины как цели доказывания // Уголовный процесс. 2012. № 4. С. 10–17.

358. Смит К. Конституционный контроль парламентского законодательства: Норвегия как европейский инициатор // Конституционный контроль на рубеже веков: актуальные проблемы и перспективы развития (Материалы Международной научно-практической конференции). URL: <http://www.minjust.org/web.nsf.OpenDocumen>.

359. Собакин В. Модели конституционного судопроизводства // Российская Федерация. 1994. № 6. С. 58–63.

360. Солдатова О.Е. Юрисдикционный процесс как вид юридического процесса // Проблемы современной науки и образования / Problems of modern science and education. – Иваново: Проблемы науки. 2014. № 5(23). С. 60–63.

361. Соркин В.С. Особенности процессуального доказывания в уголовном судопроизводстве: Монография. – Гродно: ГрГУ, 2002. 95 с.
362. Спасович В.Д. О теории судебно-уголовных доказательств в связи с судостроительством и судопроизводством. – М.: ЛексЭст, 2001. 112 с.
363. Спиркин А.Г. Философия: Учебник. – 2-е изд. – М.: Гардарики, 2002. 736 с.
364. Статут Міжнародного суду ООН. URL: <http://www.un.org/ru/icj/statut.shtml>.
365. Стахівський С.М. Кримінально-процесуальні засоби доказування: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. 35 с.
366. Стрикалюк Б. Онтологія права. URL: <https://tureligious.com.ua/ontolohiya-prava>.
367. Строгович М.С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе: Монография. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. 386 с.
368. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: в 2-х т. Т. 1 / М.С. Строгович. – М.: Наука, 1968. 68 с.
369. Сугаков В.Й. Основы синергетики. – К.: Обереги, 2001. 287 с.
370. Сурмін Ю.П. Майстерня вченого: Підруч. для науковця. – К.: Навч.-метод. центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. 302 с.
371. Сысков В.Л. Доказательная деятельность суда первой инстанции по уголовным делам: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Челябинск, 2007. 22 с.
372. Сырых В.М. История и методология юридической науки: Учебник. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. 464 с.
373. Тацій В.Я. Питання меж тлумачення Конституційним Судом України Конституції та законів України // Вісник Академії правових наук України. 2001. № 4. С. 31–40.
374. Текст Римского статута, распространенного в качестве документа A/CONF.183/9 от 17 июля 1998 года с изменениями на основе протоколов от 10

ноября 1998 года, 12 июля 1999 года, 30 ноября 1999 года, 8 мая 2000 года, 17 января 2001 года и 16 января 2002 года. Статут вступил в силу 1 июля 2002 года. URL: <http://www.webcitation.org>.

375. Теліпко В.Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Центр учбової літератури, 2009. 568 с.

376. Теория государства и права: Учеб. для вузов / Под ред. проф. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: НОРМА, 2002. 616 с.

377. Теория доказательств в советском уголовном процессе / Р.С. Белкин, А.И. Винберг, В.Я. Дорохов, Л.М. Карнеева и др.; редкол.: Н.В. Жогин (отв. ред.), Г.М. Миньковский, А.Р. Ратинов, В.Г. Танасевич, А.А. Эйман. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юрид. лит., 1973. 736 с.

378. Теория юридического процесса / Под ред. и с предисл. В.М. Горшенева. – Х.: Вища школа, 1985. 192 с.

379. Теорія судових доказів в питаннях та відповідях: Навч. посіб. / Л.Д. Удалова, Д.П. Письменний, Ю.І. Азаров та ін. – К.: Центр учбової літератури, 2015. 104 с.

380. Тертишніков Р.В. Доказування і докази в судочинстві України: Науково-практичний посібник. – Харків: ФІНН, 2009. 88 с.

381. Тертышник В.М., Слинько С.В. Теория доказательств. – Х., 1998. 256 с.

382. Торгашев Г.А. Основы философии. Курс лекций. – М.: Директмедиа Паблишинг, Рос. академия правосудия, 2007. 740 с

383. Тохян Ф. Институт индивидуальной жалобы: модель для Республики Армения; по материалам II Ереванского международного семинара «Конституционный контроль и защита прав человека». Доклад опубликован на сайте Конституционного Суда Республики Армения. URL: <http://concourt.am/russian/events/conferences/index.htm>.

384. Треушников М.К. Судебные доказательства. – М.: ОАО «Издательский дом «Городец», 2004. 272 с.

385. Трубникова Т.В. Право на справедливое судебное разбирательство по правам человека и их реализация в уголовном процессе Российской Федерации. – Томск: Изд-во Томск. ун-та. С. 118–130.

386. Трусов А.И. Предмет доказывания и доказательства по уголовному делу // Курс советского уголовного процесса. Общая часть. – М.: Юрид. лит., 1989. 582

387. Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. 222 с. с.

388. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.03.2018). URL: http://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852#pos=0;0.

389. Уголовно-процессуальный закон Республики Латвия, принятый Сеймом 21 апреля 2005 года и обнародованный Президентом государства 11 мая 2005 года (с изменениями, внесенными по состоянию на 28 сентября 2005 года). URL: http://www.pravo.lv/likumi/29_upz.html.

390. Уголовный процессуальный кодекс Туркменистана. URL: https://www.unodc.org/res/cld/document/tkm/turkmenistan-code-of-criminal-procedure_html/Turkmenistan_Code_of_Criminal_Procedure.pdf.

391. Ухвала Великої палати КСУ від 20 грудня 2017 року № 12-у/2017. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/va12u710-17>.

392. Ухвала Першої колегії Другого сенату КСУ № 15-1 (II) від 4 квітня 2018 року. URL: <http://caesar/pls/wccu/P000?lang=0>.

393. Ухвала Великої палати КСУ від 20 вересня 2018 року № 53-у/2018 про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої - п'ятої статті 5 Закону України „Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям”, статті 9 Закону України „Про Державний бюджет України на 2018 рік”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v053u710-18>.

394. Ухвала КСУ від 10 листопада 2015 року № 46-у/2015 // Вісник Конституційного Суду України. – 2016. – № 1. – С. 51.

395. Ухвала КСУ від 16 липня 2018 року № 26-у(II)/2018 «Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою громадянина України Сергієнка Віктора Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 11 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII, статті 90 Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/5>.

396. Ухвала КСУ від 25 квітня 2018 року № 29-2(I)/2018 «Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини четвертої статті 424 Кримінального процесуального кодексу України». URL: <http://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/29-2i2018.pdf>.

397. Ухвала КСУ від 24 квітня 2018 року № 42-2(I)/2018 «Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпунктів 13, 14 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII». URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/42-2i2018.pdf>.

398. Ухвала КСУ від 26 квітня 2018 року № 158-2(II)/2018 «Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою громадянина Безкровного Анатолія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення». URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/158-22_2018.pdf.

399. Ухвала КСУ від 17 квітня 2018 року № 90-3(II)/2018 «Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою

товариства з обмеженою відповідальністю «Регіональний центр «Мікрохірургія ока» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 11, 49, 50, 52 Закону України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 року № 606-XIV, статті 57 Закону України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 року № 1404-VIII». URL:http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/90-3ii2018_0.pdf.

400. Ухвала Першої колегії Другого сенату КСУ № 15-1 (II) від 4 квітня 2018 року. URL: <http://caesar/pls/wccu/P000?lang=0>.

401. Ухвала Першої колегії суддів Першого сенату КСУ № 110-1(I) від 18 квітня 2018 року. URL: <http://caesar/pls/wccu/P000?lang=0>.

402. Ухвала Першої колегії суддів Першого сенату КСУ № 126-1(I) від 24 квітня 2018 року. URL:<http://caesar/pls/wccu/P000?lang=0>.

403. Фаткуллин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания / Ф.Н. Фаткуллин. – Казань, 1976. 207 с.

404. Федоренко В. Методологія сучасних конституційно-правових досліджень в Україні: наукова доповідь. – К.: Ліра-К, 2015. 64 с.

405. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.

406. Философия права: Учебник / Под ред. О.Г. Данильяна. – Х.: Прапор, 2005. 384 с.

407. Философия и методология науки / Под ред. проф. Ч.С. Кирвеля. – Минск: Высшая школа, 2012. 639 с.

408. Філософія і релігієзнавство. URL: <https://tureligious.com.ua/induktsiya>.

409. Філософія. Курс лекцій: Навч. посіб. / І.В. Бичко, В.Г. Табачковський та ін. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1994. 576 с.

410. Філософія: курс лекцій: у 2 ч. – Ч. 1. Історія світової та української філософії / Уклад. О.П. Бойко; Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. 187 с.

411. Філософія: Навч. посіб. / За ред. І. Надольного. – К.: Вікар, 1997. 584 с.

412. Філософія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С.П. Щерба, В.К. Щедрін, О.А. Заглада; за заг. ред. С.П. Щерби. – К.: МАУП, 2004. 216 с.
413. Філософія права: Навч. посіб. / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заїн-чковський та ін.; за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
414. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – СПб., 1996. Т. 2. 607 с.
415. Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практ. коментар: у 2 т. – Т. 1 / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: КНТ, 2006. 912 с.
416. Хорошильцев А.И. Объект и предмет юридического познания: проблема соотношения // Вестник ВГУ. Серия «Право». 2010. № 1. С. 99–106.
417. Цехмистрова Г.С. Основы научных исследований: Понятийный аппарат, содержание и классификация наук: Учеб. пособие. – К.: Изд. дом «Слово», 2003. 240 с.
418. Цивільний процесуальний кодекс України (в редакції від 10 червня 2018 року) // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40
419. Чирнинов А. Нельзя объять необъятное: предмет доказывания в конституционном судебном процессе (на примере России и США) // Сравнительное конституционное обозрение. 2017. № 3. С. 91–112.
420. Шаптала Н.К. Конституційне право України: Навч. посіб. для вузів. – Дніпропетровськ: ЛізуновПрес, 2012. 471 с.
421. Шаптала Н.К. Онтологічні та аксіологічні особливості доказування в конституційному судовому процесі зарубіжних країн // Юридичний часопис НАВС, Т. 15, № 1, 2018. С. 370-380.
422. Шаптала Н.К. Предмет доказування в конституційному судовому процесі європейських країн (кельзенівська модель) // Журнал Філософські та методологічні проблеми права», № 1, 2018. С. 34 – 44.
423. Шаптала Н.К. Теорія і практика конституційного судового процесу: реалії та проблеми // Україна в умовах реформування правової системи: сучасні

реалії та міжнародний досвід [Матеріали III Міжнародної конференції, м. Тернопіль, Тернопільський національний економічний університет, 20 – 21 квітня 2018 року]. // Тернопіль: Економічна думка, 2018. С. 146 – 150.

424. Шевчук Р.М. Методологія наукового пізнання: від явища до сутності // Філософські та методологічні проблеми права. 2016. № 1(11). С. 31–46.

425. Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. – К.: Знання-прес, 2002. 295 с.

426. Шейнин Х.Б. Доказательства в конституционном судопроизводстве // Вестник Конституционного Суда Российской Федерации. 1996. № 6. С. 51–62.

427. Шестаков Г.К. Государственные образовательные стандарты в вузе: вчера, сегодня, завтра // Знание. Понимание. Умение. 2005. № 4. С. 13–15.

428. Шило О.Г. Загальна характеристика показань як процесуального джерела доказів у кримінальному провадженні // Вісник кримінального судочинства. 2015. № 1. С. 151–156.

429. Штайнбергер Г. Модели конституционной юрисдикции: доклад / Европейская комиссия за демократию через право. – Страсбург: Изд-во Европ. Союза, 1994. 51 с.

430. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. Соч. в 39 т. Т. 3. Издание второе. – М.: Гос. изд. политич. лит-ры, 1961. 746 с.

431. Эндзиньш А. Сравнительный анализ индивидуальных жалоб в конституционных судах на примере Конституционного Суда Латвии // Дайджест «Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии». 2003. № 13. С. 128–131.

432. Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz/17390/постулат>.

433. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии: Учебник для вузов / М.И. Еникеев. – 2-е изд., перераб. – М.: НОРМА: ИНФРА-М, 2010. 640 с.

434. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2001. Т. 5: П–С. 736 с.

435. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова рекол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1999. Т. 2: Д–Й, 2003. 744 с.

436. Юркевич П.Д. Философские произведения. – М.: Правда, 1990. 670 с.

437. Яковюк І.В. Формування правової культури Європейського союзу // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовтня 2007 р. / Редкол.: Ю.П. Битяк, І.В. Яковюк, Г.В. Чапала. – Х.: Право, 2007. 216 с.

438. Admissibility and Presentation of Evidence in International Commercial Arbitration // Advocate of Areios Pagos, Barrister of England and Wales Senior Partner at G.C. Economou & Associates URL: <http://www.greeklawdigest.gr/topics/judicial-system/item/208-admissibility-and-presentation-of-evidence-in-international-commercial-arbitration>.

439. Alexi R. Theorie der juristischen Argumentation. Die Theorie des rationalen Diskurses // Theorie der juristischen Begründung. – Frankfurt am Main, 1991. 379 p.

440. Allen R., Jehl S. Burdens of Persuasion in Civil Cases: Algorithms v. Explanations. – Michigan State Law Review, 2003. № 4. P. 893–944.

441. Apostel L. Oorsprong: Inleiding toteen metafysic avanhet on tstaan vanmens, levenen heelal (bezorgd & vana antekening en voorzien door Wim Christiaens) – Brusselby VUB press, 2000. 230 p.

442. Bartalanffy L. General systems theory – a critical review // Systems Research Yearbook. – Moscow: Nauka, 1969. P. 23–95.

443. Bliss Henry E. The Subject-Object Relation // The Philosophical Review, Jul. 1917. – Vol. 26, №. 4. P. 395–408.

444. Branta A. Peculiarities of functioning and problems of improvement of capability of institution of an individual complaint in the Republic of Latvia // Justice of the Constitutional Court of Latvia XV Yerevan International Conference «Safeguarding and protection of human constitutional rights in the practice of constitutional justice, taking into account the legal positions of the European Court of Human Rights» Yerevan, Armenia on 21–23 October, 2010.

445. Burns K. Judges, 'commonsense' and judicial cognition // *Journal Griffith Law Review*, Volume 25, 2016. – Issue 3: Judicial Decision-Making and 'Outside' Extra-Legal Knowledge. P. 319–351.

446. Buss Samuel R. An Introduction to Proof Theory // *Handbook of Proof Theory*, edited by S.R. Buss. Elsevier, Amsterdam, 1998. P. 1–78.

447. Cappalli Richard B. What follows is a more elaborate description of the content of Legal Methods // *The Disappearance of Legal Method*. – 70 *Temple L. Rev*, 1997. P. 398–405.

448. Chemerinsky E. Political ideology and constitutional decisionmaking: the coming example of the affordable care act // *Political ideology. Law and contemporary problems*, 2012. № 3. P. 1–15.

449. Constitutional complaint and its limits in the Czech Republic / Marek Antoř // *Charles University, Prague*, 2012. P. 119–132.

450. Constitutional Complaint Basic Law for the Federal Republic of Germany Full citation // *Basic Law for the Federal Republic of Germany in the revised version published in the Federal Law Gazette Part III, classification number 100-1, as last amended by Article 1 of the Act of 23 December 2014 (Federal Law Gazette I p. 2438)..*

451. Constitutional Court of the Republic of Slovenia // *Constitutional Court Act Official Gazette of the Republic of Slovenia*, No. 64/07 – official consolidated text and 109/12 Constitutional Court Law. URL: <http://www.satv.tiesa.gov.lv/en/2016/02/04/constitutional-court-law>.

452. Cumyn M. La méthodologie juridique en quête d'identité. – Québec, Canada *Revue inter disciplinaire d'études juridiques*, 2013. № 2 (71). P. 4–5.

453. Cuniberti G. Les caractéristiques prétees classiquement a la tradition juridique continentale / À l'université duLuxembour / http://www.institut-idef.org/IMG/pdf/M.Cuniberti_Les_caracteristiques_pretees_classiquement_a_la_tradition_juridique_continentale.pdf..

454. Debesu K., Eshetu A. Law of Evidence Teaching Material. – Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute, 2009. 206 p.

455. Dugard J. Closing the doors of justice? The South African Constitutional Court's approach to direct access // Open democracy, 25 May / London / 2015 / URL: <http://www.opendemocracy.net/openglobalrights/jackie-dugard/closing-doors-of-justice-south-african-constitutional-court's-approac>.

456. Duriminiya M. Classification of Judicial Evidence: An Overview. URL: <http://legalempereors.blogspot.com/2016/01/classification-of-judicial-evidence.html>.

457. Encyklopedia Zarządzania: aparat pojęciowy / Sławomir Wawak, 2013–2018. URL: <https://cytaty.mfiles.pl/index.php/keyword/15595/0/aparatpoj%C4%99ciowy>.

458. Evidence in Ethiopia / Murphy Peter, Melin Arthur Robert, Hailesilasie I University Law school Addis Ababa, 1972. URL: <https://www.abysinnialaw.com/about-us/item/935-evidence-in-ethiopia>.

459. Evidence law in Australia. Archives Act 1983, Freedom of Information Act 1982, Privacy Act 1988 and Crimes Act 1914; <https://www.legislation.gov.au/Details/C2016C00772>.

460. Evidence: Types of Evidence Admissible in a Law Court; <https://www.inbrief.co.uk/court-proceedings/evidence>.

461. Favoreu L. La Constitution et son juge. - Paris, Economica, 2014. 1260 p.

462. Federal Constitutional Court Act in the version of 11 August 1993 (Federal Law Gazette I p. 1473), last amended by Article 2 of the Act of 8 October 2017 (Federal Law Gazette I p. 3546). URL: http://www.bundesverfassungsgericht.de/DE/Homepage/homepage_node.html.

463. Federal Rules of Evidence. URL: <https://www.rulesofevidence.org>.

464. Fitzmaurice G. The General Principles of International Law // Collected Courses of the Hague Academy of International Law. 1957. Vol. 92. P. 7–17.

465. Frankenberg G. Comparing constitutions: Ideas, ideals, and ideology – toward a layered narrative // International Journal of Constitutional Law, Volume 4, Issue 3, 1 July 2006. P. 439–459.

466. Frickey Ph.P. Making of the Legal Process, The William N. Eskridge Jr // Berkeley Law Scholarship Repository, 107 Harv. L. Rev. 2031 (1993) Follow this and additional works at: <http://scholarship.law.berkeley.edu/facpubs>.

467. Fröhlich J. Justification of the methods of constitutional interpretation. – Abstract of the Doctoral Dissertation. – Budapest, 2017. 15 p.

468. Garlicki L. Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. 524 s.

469. Garrett Brandon L. Constitutional Law and the Law of Evidence // Cornell law review constitutional law, 2015. P. 57–122.

470. Giżyńska M. Zakres kompetencji litewskiego Sądu Konstytucyjnego w «innych sprawach». – Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Olsztyńskiego, Olsztyn 2009. – 166 s.

471. Glosario de metodología cualitativa / Lluís Codina Universitat Pompeu Fabra de Barcelona, 2017 / <https://www.lluiscodina.com>.

472. Goff J.L. Mentalities: a history of ambiguities, translated by David Denby. – Constructing the Past: Essays in Historical Methodology, 1985. 217 p.

473. Judge-Rapporteur (n.d.). Collins Dictionary of Law (2006). Retrieved May 19, 2018 from. URL: <https://legal-dictionary.thefreedictionary.com/Judge-Rapporteur>.

474. Hazard G., Hodes W. Law of Lawyering, Third Edition. – N. York: Aspen Publisher, 2000, 3.2, 14.

475. Hall Mark A., Wright Ronald F. Systematic Content Analysis of Judicial Opinions. – California Law Review, 2008. 123 p.

476. Harrison John. Formal Proof – Theory and Practice / John Harrison // Notices of the American Mathematical Society. Vol. 55. P. 1395–1406.

477. Hirschl Ran. From comparative constitutional law to comparative constitutional studies // International Journal of Constitutional Law, Volume 11, Issue 1, 1 January 2013, P. 1–12.

478. Hogg P.W. Proof of Facts in Constitutional Cases // Journal article the University of Toronto Law Journal. Vol. 26, No. 4 (Autumn, 1976). P. 386–408

479. Hon Rt. Lady justice Arden due. Peaceful or problematic? The relationship between national supreme courts and supranational courts in Europe // The annual sir Thomas More lecture. 2009. 10 November. 27 p.

480. Inferenceto the Best Explanation, in Legal Evidenceand Proof: Statistics, Storiesand Logic / H. Kaptein, H. Prakken and B. Verheij (eds.), Burlington: Ashgate. P. 135–159I

481. Kaufmann A. Fuenf und vierzig Jahre erlebte Rechts philosophie // Hrsg. R. Alexy, R. Dreier u. U. Neumann. – Stuttgart, 1991. S. 144–161.

482. Kaufmann W. Interview with Trude Weiss-Rosmarin. Later published in Judaism, Winter81, Vol. 30 Issue 1, pp.120-128 /

483. Kelemen K. Dissenting Opinions in Constitutional Courts // German Law Journal, 2013. Vol. 14, No. 08. P. 1345–1372.

484. Kostuzkyi M. Gesetzliche grundlagen der Vertassungsgerichtsbarkeit in der Ukraine // Studien zu deutschundukrainischen beziehungen. Ukrainische treie Universitat, München, 2000. S. 77–95.

485. Kothari C.R. Research Methodology (Methods & Techniques). – International (P) limited, Publishers. – New Delhi, 2004. 402 p.

486. Kumar R. Research methodology: a step-by-step guide for beginners. – Printed and bound in Great Britain by TJ International Ltd, Padstow, Cornwall. 2011. 366 p.

487. Kwiecen R. Suwerennosc panstwa. Rekonstrukcja i znaczenie idei w prawie miedzynarodowym. – Zakamycze, 2004. 549 s.

488. Law of the Republic of Moldova on Constitutional Jurisdiction Code Nr. 502-XIII dated 16.06.1995 // Monitorul Oficial (Official Gazette) of the Republic of Moldova Nr. 53-54/597 of 28.09.1995.

489. Leggett A. Constructs, variables and operationalization // Hair: Marketing research, ch. 3. July, 5, 2011. P. 3–13.

490. Levin & Levy, Persuading the Jury with Facts Not in Evidence: The Fiction-Science Spectrum, 105 U. PA. L. REv. (1956) (quoting Bitterrman, The Evaluation of

Psychological Propositions // Evidence and the Behavioral sciences (mimeo 1956)). 48. S. 139–141.

491. Levitsky S., Way L. Assessing the Quality of Democracy // *Democr*, January 2015, Volume 26, № 1. P. 45–58.

492. Loevinger L. Facts, Evidence and Legal Proof // Western Reserve University School of Law Scholarly Commons, *Western Reserve Law Review*, 1958. P. 154–175.

493. MacCrimmon M. What is «Common» about Common Sense? Cautionary Tales for Travelers Crossing Disciplinary Boundaries. – *Cardozo Law Review*, 2001–2002. P. 1433–1460.

494. McDougall. The Order of the Oblates of Mary Immaculate in the Province of British Columbia // Supreme Court of Canada, 2008 URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/6211/index.do>.

495. Mesbah A. Subject-Object Relation in Mullâ Sadie's Theory of Knowledge. – Paideia logo design by Janet L. Olson. All Rights Reserved URL: <https://www.bu.edu/wcp/Papers/TKno/TKnoMesb.htm>.

496. Miettinen O.S. Epidemiological research: terms and concepts // Not for unauthorized distribution. – Manuscript, November, 2010. 224p.

497. Monteleone G. Manuale di diritto processuale civile, Vol. 1. – Милан: CEDAM, 2009. 494 p.

498. Moyeda J. Courtroom Technology // Cornell Law School Graduate Student Papers, *Law Practice Technology*, April 24, 2014. P. 1–5.

499. Narits R. Principles of Law and Legal Dogmatics as Methods Used by Constitutional Courts. – *Juridica international. Law review*. University of Tartu, 2007. P. 15–22.

500. Norme sulla costituzione e sul funzionamento della corte costituzionale. – Legge 11 marzo 1953, n. 87 // *Gazzetta Ufficiale* 14 marzo 1953, n. 62.

501. Norton J., Nagel H. Evidence LAW // See Article History; URL: <https://www.britannica.com/topic/evidence-law>.

502. On 22 May 2017, the Constitutional Court of Moldova ruled on an exception of unconstitutionality of certain provisions of the Code of Criminal Procedure. URL:

<http://www.constcourt.md/libview.php?l=en&idc=7&id=1024&t=/Media/News/The-Inner-Conviction-of-a-Judge-Shall-Be-Based-Upon-Legal-Provisions>.

503. Organic law of Georgia on the Constitutional court of Georgia No 1059 of 11 November 1997 // The Parliament Gazette No 45, 21.11.1997, p. 54.

504. Overview of Law and Politics the Study of Law and Politics / Keith E. Whittington, R. Daniel Kelemen, and Gregory A. Caldeira // The Oxford Handbook of Political Science. – Edited by Robert E. Goodin. – Print Publication Date: Jul. 2011. – Subject: Political Science, Law and Politics. – Online Publication Date: Sep. 2013. – DOI: 10.1093 URL: oxfordhb/9780199604456.013.0012.

505. Palmer G.B. Toward a theory of cultural linguistics // Published January by University of Texas Press, 1st 1996. – 360 p.

506. Paris A. L'objectivité de la science du droit à l'épreuve de la méthode synchronique // Théorie constitutionnelle Dirigé par Michel Troper et Alexandre Viala / <http://www.droitconstitutionnel.org/congresmtp/textes4/PARIS.pdf>.

507. Peltason J.W. Introduction / J.W. Peltason / Judicial Process. International Encyclopedia of the Social Sciences, 23 Mar., 2018 / Encyclopedia.com. URL: <http://www.encyclopedia.com>.

508. Poudrier L. Les Cahiers de droit Sur l'objet et la méthode des sciences politiques // Sur l'objet et la méthode des sciences politiques. Les Cahiers de droit, 1963. № 5 (2). P. 77–80.

509. Quine's Philosophy of Science. Internet Encyclopedia of Philosophy. Iep.utm.edu. 27 July 2009. Accessed 8 March 2010. URL: <https://www.iep.utm.edu/category/s-l-m/science>.

510. . Report on the rule of law: Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011) // European commission for democracy through law (Venice commission). – Strasbourg, 4 April 2011. 20 p.

511. Rubin E.L. The Legal Process School: Introduction // Synthesis of Discourse, and the Microanalysis of Institutions, 1996. № 109. Rev. 1393. P. 101–112.

512. Safta M. The role of dissenting and concurring opinions in the constitutional jurisdiction // Perspectives of Business Law Journal Volume 5, Issue 1, November 2016. P. 207–213

513. Stern William B. Foreign Law in the Courts: Judicial Notice and Proof // California Law Review, March 1957. P. 23–48.

514. Saks M.J., Spellman B.A. The Psychological Foundations of Evidence Law // New York University Press, 2016. 320 p.

515. Shelton S., Goldner J., Henry J. Psychologists in the Legal System: Merging and Avoiding Collisions at the Intersection of Psychology and Law. URL: <https://www.nationalregister.org/pub/the-national-register-report-pub/the-register-report-fall-2016>.

516. Singh R. Research Methodology Jurimetrics: The Science of Law Vice Chancellor, National Law University, Delhi P. File:// URL: C:/Users/Dell/Downloads/Ma'am's%20folder/Jurimetrics%20the%20methodology%20of%20le gal%20inquiry.Pdf 7.

517. Siregar F.E. Indonesia Constitutional Court constitutional interpretation methodology (2003–2008) / Fritz Edward Siregar Indonesia Constitutional Court Constitutional Interpretation Methodology (2003–2008) // Constitutional Review, May 2015, Volume 1, Number 1. P. 1–27.

518. Sire J.W. Naming the Elephant: World view as a Concept. – London: Inter Varsity Pres, 2015. 201 p.

519. Sladic J., Uzelac A. Assessment of Evidence // Dimensions of Evidence in European Civil Procedure Printed and Bound by CPI Group (UK) Ltd, Croydon, CR0 4YY, 20-15. P. 107–131.

520. Spirkin A. Dialectical Materialism. The Theory of Knowledge and Creativity: General Concept of Cognition. – transcribed: by Robert Cymbala, Progress Publishers, 1983. URL: <https://www.marxists.org/reference/archive/spirkin/works/dialectical-materialism/ch04.html>.

521. Stobbs N. In defense of Therapeutic jurisprudence: the art, promise and world view // Arizona Summit Law Review, 2016, № 8(3). P. 325–352.

522. Stone G. The Framers' Constitution // Democracy: a journal of ideas. – Summer, 2011. – № 21 / University of Chicago URL: <https://democracyjournal.org/author/geoffrey-stone>.

523. Tanford J.A. The Limits of a Scientific Jurisprudence: The Supreme Court and Psychology // Indiana University School of Law, Indiana Law Journal, Winter 1990. P. 137–173.

524. The Constitutional Court of Hungary. The Constitutional Court's Rules of Procedure 22 May 2017 // Decision 1001/2013 (II.27) AB Tű. on the Constitutional Court's Rules of Procedure (The text in force consolidated with the amendments contained in the Decisions of the Constitutional Court 1003/2013 (XII.21) AB Tű. and 1001/2014 (III.20) AB Tű. URL: <https://hunconcourt.hu/rules-of-procedure>.

525. The law on the Constitutional court of the Republic of Lithuania. URL: <http://www.lrkt.lt/en/about-the-court/legal-information/the-law-on-the-constitutional-court/193>.

526. The Legal Concept of Evidence // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – First published Fri Nov 13, 2015. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/evidence-legal>.

527. The Psychological Foundations of Evidence Law / Michael J. Saks, Barbara A. Spellman. – New York University Press, 2016 // Book Review. – 57 Jurimetrics, Winter 2017 P. 289–296.

528. Trujillo S., Guadalupe M. Confusiones en metodología jurídica. - Revista In Jure Anáhuac Mayab, 2013. № 3. P. 204–214.

529. Ülvan N.C. Constitutional Complaint And Individual Complaint In Turkey // Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No 530, Ankara, 1998. P. 181–186.

530. Vidmar N. The Psychology of Trial Judging // Current Directions in Psychological Science, 2011. P. 58–62.

531. Voegelin E. The Theory of Legal Science: A Review // Louisiana Law Review, May 1942. Volume 4. Number 4 Available at. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol4/iss474>.

532. Volkov O. Standard of proof in international arbitration – search for precision in considering corruption claims / Oleksandr Volkov // Egorov Puginsky Afanasiev & Partners. – Kiev: Arbitration Days, November 05, 2015. P. 7 URL: https://uba.ua/documents/presentation/VolkovO_2015.pdf.

533. Walliman N. Research methods the Basics. – Abingdon. Park Square OX, 2011. 190 p.

534. Wood D. Basic Research Terminology / Montclair State University. Normal AveMontclair, New Jersey URL: <https://www.sports-training-adviser.com/researchterminology.html>.

535. Zoltan J. Toth Károli Gáspár University, Budapest The Methods of Statutory Interpretation in the Practice of the High Courts of Hungary // *Annales universitatis mariae curie – Skłodowska Lublin – Polonia: Sectio M*, 2016. № 1. S. 173–201.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

Шаптала Н. К. Доказування в конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади : монографія. Київ : Логос, 2018. 388 с.

Рецензії:

Гультай М. М. Рецензія на книгу Шаптали М. К. «Доказування у конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади : монографія» (Київ : Логос, 2012. 388 с.). *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 2. С. 162–165.

Камінська Н. В. Філософсько-правовий вимір доказуванні у конституційному судовому процесі (рецензія на книгу: Шаптала Н. К. Доказування у конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади : монографія. Київ : Логос, 2018. 388 с.). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. С. 73–75.

Розвадовський В. І. Рецензія на монографію Шаптали Н. К. «Доказування у конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади». *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 4. С. 249–250.

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Шаптала Н. К. Деякі питання практики конституційного судочинства України в 2011–2012 роках. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 1. С. 82–96.

2. Шаптала Н. К. Викладення резолютивної частини рішення Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 4–5. С. 202–213.

3. Шаптала Н. К. Співвідношення конституційних прав і свобод людини і громадянина та забезпечення національної безпеки України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 6. С. 181–186.

4. Шаптала Н. К. Принципи формування доказової бази під час розгляду Конституційним Судом України справ щодо антикорупційного законодавства. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2 (16). С. 139–150.

5. Шаптала Н. К. Конституційний судовий контроль: історичні передумови, філософського-правові та процесуально-методологічні засади. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 3. С. 208–219.

6. Шаптала Н. К. Світоглядний зміст судового конституційного процесу. *Юридична психологія*. 2018. № 1 (22). С. 20–28.

7. Шаптала Н. К. Онтологічні й аксіологічні особливості доказування в конституційному судовому процесі зарубіжних країн. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1 (15). С. 370–380.

8. Шаптала Н. К. Загальнолюдські цінності у конституційному судовому процесі: аксіологічні виміри. *Публічне право*. 2018. Спецвипуск. С. 206–212.

9. Шаптала Н. К. Особливості доказування та оцінки доказів у конституційному судовому процесі у справах за конституційними поданнями. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 5. С. 84–91.

10. Шаптала Н. К. Психологічний зміст доказування у конституційному судовому процесі. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 6. С. 103–110.

11. Шаптала Н. К. Доказування у конституційному судовому процесі в справах з питань захисту права на свободу та особисту недоторканність. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 2 (4). С. 70–79.

12. Шаптала Н. К. Предмет доказування в конституційному судовому процесі європейських країн (кельзенівська модель). *Філософські та*

методологічні проблеми права. 2018. № 1–2 (15–16). С. 34–44.

13. Шаптала Н. К. Філософські виміри визначення об'єкту і предмету пізнання у процесі доказування. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 2. С. 145–149.

14. Shaptala N. K. The Internal Conviction in the Evaluating Evidence in the Constitutional Judicial Process. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1 (110). С. 22–29.

15. Шаптала Н. К. Проблеми законодавчого врегулювання діяльності КСУ та шляхи їх подолання. *Право України*. 2018. № 12. С. 220–236.

16. Шаптала Н. К. Філософський зміст доказів та доказування у конституційному судовому процесі. *Публічне право*. 2018. № 4. С. 40–47.

17. Shaptala N. K. Evidence in the Constitutional Court Process: Philosophical and Methodological Principles. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 4. С. 240–248.

18. Shaptala N. K. Axiological Composition of the Evidence in the Constitutional Court Process. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1 (18). С. 35–44.

19. Shaptala N. K. Logical (Mental) Part of the Knowledge of Truth in the Constitutional Court Process. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 2 (18). С. 33–45.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав

1. Шаптала Н. К. Класифікація доказів у конституційному судовому процесі. *European science*. 2018. № 41. С. 109–115.

2. Shaptala N. K. Subjects of evidence in the judicial process: comparative analysis and philosophical and legal measures. *Право и государство*. Казахстан, 2018. № 1–2. С. 71–81.

3. Shaptala N. K. Constitutional Judicial Process in the System of Legal Process: Theoretical Basis. *Legea si Viata*. Молдова, 2019. С. 117–120.

4. Шаптала Н. К. Мировоззренческие аспекты оценки доказательств в конституционном судебном процессе. *Журнал Белорусского государственного университета. Право*, 2018. № 3. С. 70–75.

5. Шаптала Н. К. Логика оценки доказательств в конституционном судебном процессе. *Болгария Журнал «Де юре»*. 2018. № 2 (17). С. 180–186.

**Тези доповідей та інші публікації,
які засвідчують апробацію матеріалів дисертації**

1. Шаптала Н. К. Деякі питання практики конституційного судочинства України в 2011–2012. *Гарантії незалежності судів* : матеріали конф. суддів Конституційного Суду Литовської Республіки і Конституційного Суду України (Литва, м. Вільнюс, 27–28 верес. 2012 р.). Вільнюс, 2013. С. 138–156.

2. Шаптала Н. К. Конституційні гарантії забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в практиці конституційного судочинства. *Питання захисту прав людини і громадянина органами конституційної юрисдикції у сучасних умовах* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Ялта, 20–21 черв. 2013 р.). Київ, 2013. С. 218–232.

3. Шаптала Н. К. Актуелна питања рада Уставног Суда Украјине у савременој етапи. *Положај и перспектива уставног судства* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Сербія, м. Белград, 16–18 жовт. 2013 р.). Белград, 2014. С. 153–165.

4. Shaptala N. K. Subjects of evidence in the judicial process: comparative analysis and philosophical and legal measures. *Конституция: единство, стабильность, процветание* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Казахстан, г. Астана, 28–29 авг. 2015 г.). Астана, 2015. Т. 1. С. 164–170.

5. Шаптала Н. К. Соотношение конституционных прав и свобод человека и гражданина и обеспечение национальной безопасности Украины. *Защита на основните права на гражданите и национална тасигурност в съвременния свят* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Болгария, г. София, 17 сент. 2017 г.).

Софія, 2017. С. 167–170.

6. Шаптала Н. К. Теорія і практика конституційного судового процесу: реалії та проблеми. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали III Міжнар. конф. (Тернопіль, 20–21 квіт. 2018 р.). Тернопіль : Екон. думка, 2018. С. 146–150.

7. Шаптала Н. К. Доказування при розгляді справ за конституційними скаргами: філософсько-правові аспекти. *Сімнадцяті осінні юридичні читання. Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.). 2018. С. 358–363.

8. Шаптала Н. К. Доказування у конституційному судовому процесі в справах з питань захисту права на свободу та особисту недоторканність. *Права і свободи людини та їх забезпечення в умовах несповоди* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 1 листоп. 2018 р.). Чернігів : Вісник пенітенціарної асоціації України, 2018. С. 70–79.

9. Шаптала Н. К. Загальнолюдські цінності у конституційному судовому процесі: аксіологічні виміри. *Конституційні цінності і права людини: виклики XXI століття* : матеріали Міжнар. наук. семінару (Київ, 27 черв. 2018 р.). Київ : Публічне право, 2018. Спецвипуск. С. 206–212.

10. Шаптала Н. К. Внутреннее убеждение при оценке доказательств в конституционном судебном процессе. *Право в современном белорусском обществе* : сб. тр. Минск : Колоград, 2018. С. 205–211.

11. Shaptala N. K. Organizational and Methodological Aspects of the Work of the Constitutional Court of Ukraine in the Context of the Challenges of the Modern Globalized World. *The Role of Constitutional Courts in Globalised World of the 21st Century* : Proceedings Conference (Latvia, Riga, 24–25 May, 2018). Riga, 2019. P. 215–219.

12. Шаптала Н. К. Принципи формування доказової бази при розгляді Конституційним Судом України справ щодо антикорупційного законодавства. *Реалізація держаної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* :

матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7 груд. 2018 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 139–150.

Додаток Б

Акти впровадження

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА

04053, Київ, пров. Несторівський, 4, тел. 235 96 01, факс, 235 96 05, e-mail: zak_norm@rada.gov.ua

№ 22/29-1-15

„26” 07 2019 р.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Директор
Інституту законодавства
Верховної Ради України,
академік НАН України,
академік НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор
О.Л. Копиленко
 « » липня 2019 року

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження кандидата юридичних наук, Голови Конституційного Суду України Шаптали Наталі Костянтинівни на тему: «Філософсько-правові виміри доказування в конституційному судовому процесі», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 — філософія права

Комісія у складі:

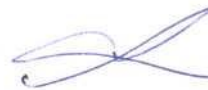
Бикова Олександра Миколайовича - вченого секретаря Інституту законодавства Верховної Ради України, доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника,

Журавського Віталія Станіславовича - головного наукового співробітника Інституту законодавства Верховної Ради України, доктора юридичних наук, доктора політичних наук, професора, академіка Національної академії правових наук України, академіка Української академії політичних наук, заслуженого діяча науки і техніки України,

Куян Ірини Анатоліївни - завідувач сектору законопроектних робіт відділу проблем розвитку національного законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України, доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника,

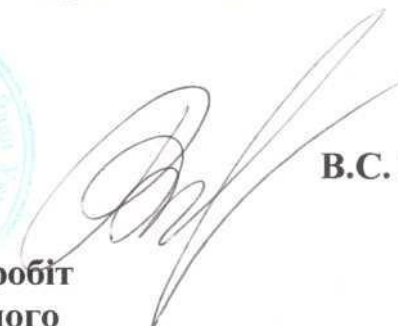
цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Шаптали Наталі Костянтинівни на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Філософсько-правові виміри доказування в конституційному судовому процесі» можуть бути використані в науково-дослідницькій діяльності Інституту законодавства Верховної Ради України з питань удосконалення нормативного врегулювання функціонування органу конституційної юрисдикції України.

**Вчений секретар Інституту законодавства
Верховної Ради України,
доктор юридичних наук**

О.М. Биков

**Головний науковий співробітник
Інституту законодавства
Верховної Ради України,
доктор юридичних наук**

В.С. Журавський

**Завідувач сектору законопроектних робіт
відділу проблем розвитку національного
законодавства Інституту законодавства
Верховної Ради України,
доктор юридичних наук**

І.А. Куян

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-06

№ 04-18/12-738

"17" квітня 2019 р.

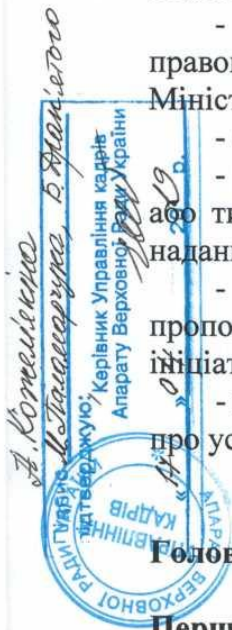
АКТ

про впровадження результатів дисертаційного монографічного дослідження кандидата юридичних наук, судді Конституційного Суду України Шаптали Наталі Костянтинівни на тему: «Доказування в конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права

м. Київ

Комісія у складі: Голови Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Кожем'якіна Андрія Анатолійовича, Першого заступник голови Комітету Паламарчука Миколи Петровича та керівника секретаріату Комітету Драп'ятого Богдана Євгеновича склала цей акт з приводу того, що результати дисертаційного монографічного дослідження Шаптали Наталі Костянтинівни на тему: «Доказування в конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади» можуть бути використані членами Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності у процесі підготовки конституційних подань до Конституційного Суду України, з питань:

- відповідності Конституції України (конституційності) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- офіційного тлумачення Конституції України;
- відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;
- відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Голова Комітету

Перший заступник голови Комітету

Керівник секретаріату Комітету

А. Кожем'якін

М. Паламарчук

Б. Драп'ятий

**ВЕРХОВНИЙ СУД
КАСАЦІЙНИЙ ЦИВІЛЬНИЙ СУД**

просп. Повітрофлотський, 28, м. Київ, 03063, код ЄДРПОУ 41721784

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного монографічного
дослідження кандидата юридичних наук,
судді Конституційного Суду України Шаптали Наталі Костянтинівни
на тему: „Доказування в конституційному судовому процесі:
філософсько-правові засади“ на здобуття наукового ступеня доктора
юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права**

Актом засвідчую, що результати дисертаційного монографічного дослідження Шаптали Наталі Костянтинівни на тему „Доказування в конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади“ можуть бути використані Верховним Судом у процесі підготовки конституційних подань до Конституційного Суду України, з питань:

- відповідності Конституції України (конституційності) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- офіційного тлумачення Конституції України.

**Суддя Верховного Суду,
секретар Другої судової палати
Касаційного цивільного суду
у складі Верховного Суду**

3 квітня 2019 року

М.Є. Червинська

ВЕРХОВНИЙ СУД
Касаційний цивільний суд
вих № 1029/0/208-19 від 03.04.2019

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Голова Конституційного Суду України
С.В. Шевчук
 «04» березня 2019 року

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження судді Конституційного Суду України, кандидата юридичних наук Шаптали Наталі Костянтинівни на тему: «Доказування в конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права.

Комісія у складі:

Голова - Заступник Голови Конституційного Суду України, кандидат наук з державного управління **ТУПИЦЬКИЙ** Олександр Миколайович

Члени комісії:

- Суддя Конституційного Суду України, магістр державного управління, кандидат юридичних наук (доктор філософії) **ЗАПОРОЖЕЦЬ** Михайло Петрович;

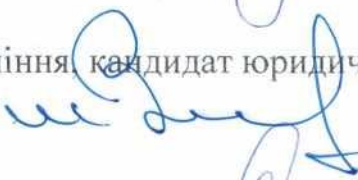
- Суддя Конституційного Суду України, кандидат юридичних наук **ЛИТВИНОВ** Олександр Миколайович.

Актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Шаптали Наталі Костянтинівни на тему: «Доказування в конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади» можуть бути використані при підготовці матеріалів справ за конституційними поданнями, зверненнями та скаргами до розгляду колегіями, сенатами та Великою палатою Конституційного Суду України.

Голова комісії

кандидат наук з державного управління **Тупицький О.М.**

Члени комісії

магістр державного управління, кандидат юридичних наук (доктор філософії) **Запорожець М.П.**

кандидат юридичних наук **Литвинов О.М.**

«2» березня 2019 року

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження судді Конституційного Суду України, кандидата юридичних наук Шаптали Наталі Костянтинівни на тему: «Доказування в конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права.

Комісія у складі:

Голова - Заступник керівника Управління правової експертизи Секретаріату Конституційного Суду України, заслужений юрист України БІРЮК Лариса Іванівна.

Члени комісії:

- Заступник керівника Департаменту - керівник Управління організаційного забезпечення та апаратної роботи Секретаріату Конституційного Суду України, кандидат економічних наук, Заслужений юрист України АРШЕВСЬКА Марина Володимирівна;

- Завідувач сектору моніторингу правової інформації, кандидат юридичних наук, Заслужений юрист України КУШАКОВА-КОСТИЦЬКА Наталія Вадимівна;

- науковий консультант судді Конституційного Суду України, заслужений юрист України РИБАЛКО Ярослав Володимирович

Актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Шаптали Наталі Костянтинівни на тему: «Доказування в конституційному судовому процесі: філософсько-правові засади» можуть бути використані

співробітниками Секретаріату Конституційного Суду України у діяльності щодо попередньої перевірки прийнятності конституційних подань, звернень та скарг, які надходять до Конституційного Суду України.

Голова комісії

Заслужений юрист України

Бірюк Л.І.

Члени комісії

Кандидат економічних наук
Заслужений юрист України

Аршевська М.В.

Кандидат юридичних наук
Заслужений юрист України

Кушакова-Костицька Н.В.

Заслужений юрист України

Рибалко Я.В.

«26» березня 2019 року

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
заслужений юрист України

С.Д. Гусарєв

07.05. 2019 р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертації
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
Шаптали Наталії Костянтинівни на тему: «Філософсько-правові виміри
доказування в конституційному судовому процесі»
зі спеціальності 12.00.12 – філософія права
в освітній процес Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: професора кафедри конституційного права та прав людини, доктора юридичних наук, професора Камінської Н.В. (голова комісії), начальника відділу докторантури та ад'юнктури, доктора юридичних наук, доцента Дрозда О.Ю., начальника відділу організації та координації освітнього процесу кандидата юридичних наук Дубівки І.В., склала цей акт про те, що результати дисертації Шаптали Н.К. «Філософсько-правові виміри доказування в конституційному судовому процесі» впроваджені в освітній процес академії.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Шаптали Н.К. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі академії при викладанні відповідних навчальних дисциплін, можуть бути використані при підготовці навчально-методичних і дидактичних матеріалів та рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи здобувачами вищої освіти.

Голова комісії:
доктор юридичних наук,
професор

Н.В. Камінська

Члени комісії:
доктор юридичних наук,
доцент

О.Ю. Дрозд

кандидат юридичних наук

І.В. Дубівка